

ความทรงจำ

ดั่ง ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

ကျာမဏာသင်္ချာ

ဃားဃိဃံဃဇ်

တံတိရိယာသမာဓိဃာတံတိရိယာသမာဓိဃာ

တိရိယာသမာဓိဃာ & တိရိယာ

สำนักพิมพ์สมาคมส่งเสริมศาสตร์แห่งประเทศไทย

แถลงการณ์ของสำนักพิมพ์

สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย ได้จัดตั้ง
สำนักพิมพ์ขึ้น เพื่อดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือและตำรา
เรียน ตลอดจนสารคดีต่าง ๆ อันเหมาะแก่การศึกษาชั้น
มหาวิทยาลัย และเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจในวิชาความรู้
โดยทั่วไป บัดนี้ได้จัดตั้งคณะบรรณาธิการขึ้นดำเนินงาน
แล้ว

การจัดตั้งสำนักพิมพ์ขึ้นใหม่นี้ เพื่อมีวัตถุประสงค์
ส่งเสริม ให้ผู้มีความรู้ความสามารถ และครูอาจารย์ต่าง ๆ
แต่งตำราเรียนและหนังสือต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่การ
ศึกษาของมหาวิทยาลัย และการแปลตำราจากภาษาอื่น ๆ
มาเป็นภาษาไทย สำนักพิมพ์ยินดีที่จะให้ค่าตอบแทนแก่
ผู้เขียนหนังสือเหล่านั้นด้วย ในเมื่อคณะบรรณาธิการได้ลง
มติเห็นชอบให้ดำเนินการจัดพิมพ์ได้

ทางด้านนักพิมพ์รู้สึกอยู่เสมอว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้มีคุณูปการอันใหญ่หลวงในทาง
สังคมศาสตร์ จึงใคร่ได้ตีพิมพ์พระนิพนธ์ ให้แล้วทัน พ.ศ. ๒๕๐๕ อัน
เป็นปีที่ถึงงานเฉลิมฉลองรอบศตวรรษ แห่งพระชนมายุ เห็นว่าเรื่อง
ความทรงจำ เป็นหนังสือเหมาะแก่โอกาส เหตุเพราะขาดตลาดมานาน
และเป็นเรื่องเนื่องด้วยพระประวัติ พระองค์ท่านโดยเฉพาะ ถึงการตี
พิมพ์จะไม่แล้วเสร็จทันกำหนดที่มุ่งหมายไว้ ด้วยมีอุปสรรคทางประการ
แต่ก็เชื่อว่าหนังสือชิ้นนี้จะเป็เครื่องแสดงกตเวทิตาธรรมอันดีนักพิมพ์นม
ต่อสมเด็จพระมหาพรยาพระองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์นั้น

ม. จ. พูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าเกี่ยวกับพระนิพนธ์เรื่องนี้
ไว้ดังนี้

ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัสแก่เสด็จ
พ่อว่า “ถ้าอักษรทรงเขียน Memoirs ก็จะมีน่าอ่านเป็นอันมาก เพราะได้ทอด
พระเนตรเห็นมาในรัชกาลที่ ๔” เสด็จพ่อกราบทูลตอบแต่ว่า “จะลองดู” ครั้น
เสด็จไปอยู่ในเมืองปิ้งแล้ว ก็ได้ทรงตั้งต้นเขียนเรื่อง ความทรงจำ ตอนที่ ๑
ตั้งแต่ประสูติจนถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ตอนที่ ๒
พระราชประวัติของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ตอนที่ ๓
เรื่องเปลี่ยนรัชกาล ตอนที่ ๔ เริ่มรัชกาลที่ ห้า ตอนที่ ๕ เรื่องเสด็จ
พระราชดำเนินไปต่างประเทศครั้งแรก จนถึงเสด็จพ่อทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ใน

วัดบวรนิเวศน์ แล้วลาผนวชออกไปอยู่วังครั้งแรกกับคุณย่า พอจบตอนที่ ๕ แล้ว
ก็ตรัสแก่ฉันว่า “ พ่อเห็นจะเขียนต่อไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกว่ามันเหมือนลอก
หน้ากระดาษของตัวเอง ” ฉันทูลวิงวอนว่าเสียดายเพราะสนุก และขอประทานให้
ทรงนึกว่าเขียนเรื่องของคนอื่นไม่ได้หรือ ท่านทรงนั่งอยู่สองสามวันแล้วก็ตรัสบอก
อีกว่า “ ไม่ได้แน่ เพราะผลบางอย่างต้องเล่าถึงเหตุ และเหตุนั้นต้องพาดพิงไป
ถึงเรื่องของผู้อื่นด้วย พ่อจึงไม่สมควรใจจะเขียน ” แล้วก็ประทานเรื่องที่ทรงค้างให้
เก็บไว้เพียง ๕ ตอน

ต่อมาทรงเขียนประวัติประทานพระยาพฤตมาธิบดี เจ้าพระยายมราช พระยา
โบราณราชธานินทร์ พระยานครพระราม และพระยาพิพิธมนตรี ในเวลาที่ทรง
เขียนอยู่นั้นทรงตรัสเล่าเรื่องต่างๆ อยู่เสมอ ฉันจึงทูลถามว่า “ เสด็จพ่อทรงเขียน
ให้ผู้อื่นมากมายแล้ว ใครจะเป็นผู้เขียนถวายเสด็จพ่อบ้าง ” ท่านทรงตอบว่า “ ก็
อยู่มาจนแก่ถึงเพียงนี้ ชั่วคืออย่างไรก็เห็นกันแล้ว จะต้องเขียนอีกทำไม ” ฉันทูลว่า
“ เขียนไว้ให้ลูกหลานที่ยังไม่รู้จัก ได้รู้จักจริงๆ ” ท่านทรงนิ่งไปครู่ใหญ่แล้วก็
ตอบว่า “ เอาประกาศตั้งกรมก็พอแล้ว เพียงประกาศเป็นกรมหลวง พ่อก็พอใจ
เพราะในหลวงท่านทรงแต่งเอง ต้องเป็นความจริง ”

เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ที่สมเด็จพระยาตำราวงราชานุภาพ
มิได้ทรง ความทรงจำ ให้ตลอด และเพื่อให้ทราบพระประวัติของพระองค์
ท่านบริบูรณ์สมเด็จพระประสงค์ จึงได้คัดประกาศตั้งกรมและเลื่อนกรม
มาลงไว้ พร้อมทั้งข้อความที่คัดจากสมุดพระประวัติทรงรับราชการ ซึ่งตรัส
บอกให้กรอกลงไว้ด้วยพระองค์เอง ก็ได้ลงพิมพ์บทพระนิพนธ์ อันว่าด้วย
สายสกุลฝ่ายพระมารดาไว้ด้วย ทั้งหมดนี้รวมเป็นภาคผนวก

วัดบวรนิเวศน์ แล้วลาผนวชออกไปอยู่วังครั้งแรกกับคุณย่า พอจบตอนที่ ๕ แล้วก็ทรัสแก่อันว่า “ พ่อเห็นจะเขียนต่อไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกว่ามีลมหกหนักกำพร้าของตัวเอง ” ฉันทูลวงวอนว่าเสียคายเพราะสนุก และขอประทานให้ทรงนึกว่าเขียนเรื่องของคนอื่นไม่ได้หรือ ท่านทรงนั่งอยู่สองสามวันแล้วก็ทรัสบอกอีกว่า “ ไม่ได้แน่ เพราะผลบางอย่างต้องเล่าถึงเหตุ และเหตุนั้นต้องพาดพิงไปถึงเรื่องของผู้อื่นด้วย พ่อจึงไม่สมัครใจจะเขียน ” แล้วก็ประทานเรื่องที่ทรงค้างให้เก็บไว้เพียง ๕ ตอน

ต่อมาทรงเขียนประวัติประทานพระยาพศุภราชบิดี เจ้าพระยามรราช พระยาโบราณราชธานินทร์ พระยานครพระราม และพระยาพิพิธมนตรี ในเวลาที่ทรงเขียนอยู่นั้นทรงตรัสเล่าเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ฉันทูลถามว่า “ เสด็จพ่อทรงเขียนให้ผู้อื่นมากมายแล้ว ใครจะเป็นผู้เขียนถวายเสด็จพ่อบ้าง ” ท่านทรงตอบว่า “ ก็อยู่มาจนแก่ถึงเพียงนี้ หัวคืออย่างไรก็เห็นกันแล้ว จะต้องเขียนอีกทำไม ” ฉันทูลว่า “ เขียนไว้ให้ลูกหลานที่ยังไม่รู้จัก ได้รู้จักจริง ๆ ” ท่านทรงนิ่งไปครู่ใหญ่แล้วก็ตอบว่า “ เอาประกาศตั้งกรมก็พอแล้ว เพียงประกาศเป็นกรมหลวง พ่อก็พอใจ เพราะในหลวงท่านทรงแต่งเอง ต้องเป็นความจริง ”

เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรง ความทรงจำ ให้ตลอด และเพื่อให้ทราบพระประวัติของพระองค์ท่านบริบูรณ์สมดังพระประสงค์ จึงได้คัดประกาศตั้งกรมและเลื่อนกรมมาลงไว้ พร้อมทั้งข้อความที่คัดจากสมุดพระประวัติทรงรับราชการ ซึ่งตรัสบอกให้กรอกลงไว้ด้วยพระองค์เอง กับได้ลงพิมพ์บทพระนิพนธ์ อันว่าด้วยสายสกุลฝ่ายพระมารดาไว้ด้วย ทั้งหมดนี้รวมเป็นภาคผนวก

ทางสำนักพิมพ์ขอขอบพระทัย ม. จ. พูนพิศมัย ดิศกุล ที่ประทาน
ลิขสิทธิ์ให้ในการตีพิมพ์คราวนี้ ทั้งยังทรงอำนวยความสะดวกอื่น ๆ ด้วย
นับเป็นพระกรุณาคุณอันสูง ม. จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ก็ทรงพระกรุณา
ให้ฉายรูปบนตำหนักส่วนพระองค์ ซึ่งได้นำลงประกอบเรื่อง ขอขอบพระ
คุณไว้ในที่นี้ด้วย ทั้งเจ้าพนักงานในหอสมุดดำรงราชานุภาพก็ได้ให้ความ
ช่วยเหลือเป็นอย่างดี จึงขอแสดงความขอบใจไว้ให้ปรากฏ และขอขอบ
คุณ นายอวบ สาณะเสน ผู้ออกแบบปกและจัดรูปเล่มให้โดยตลอด

บรรณาธิการ

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมาศสตร์แห่งประเทศไทย
ถนนพญาไท จุฬาราชมนตรี ๒ โทร. ๓๔๘๗๗
๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

เริ่มเรื่องประวัติ (พ.ศ. ๒๔๐๕-พ.ศ. ๒๔๓๑)	๑
พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อก่อนเสวยราชย์ (พ.ศ. ๒๓๔๗-พ.ศ. ๒๓๙๔)	๓๓
พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อเสวยราชย์แล้ว (พ.ศ. ๒๓๙๔-พ.ศ. ๒๔๓๑)	๗๖
เมื่อเปลี่ยนรัชกาล (พ.ศ. ๒๔๓๑)	๑๐๗
เริ่มรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๓๒-พ.ศ. ๒๔๓๓)	๑๓๕
เสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก (พ.ศ. ๒๔๓๔-พ.ศ. ๒๔๓๕)	๑๖๓

รูป

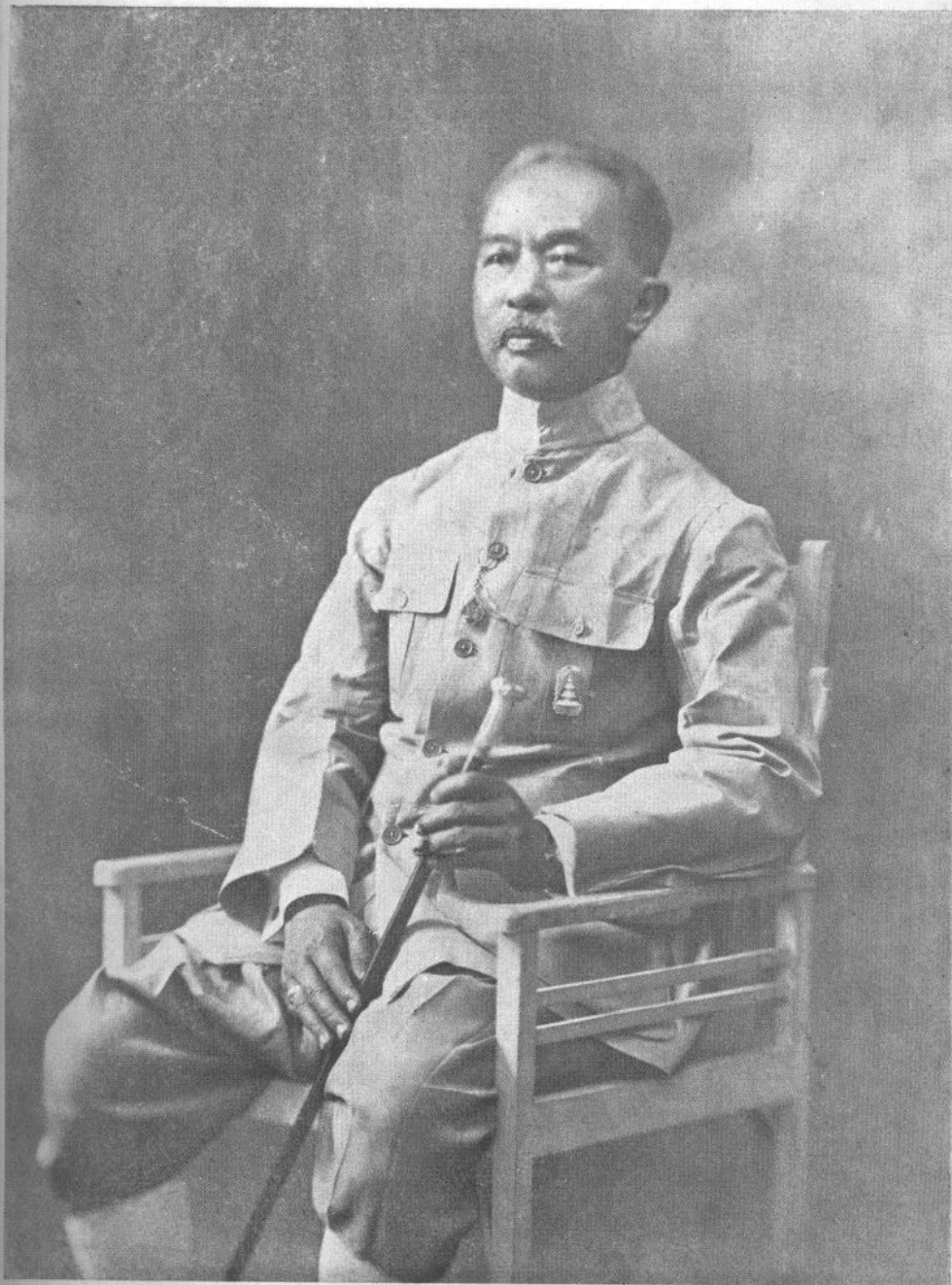
ระหว่างหน้า ๒๐๖-๒๐๗

๑. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
๒. อักษรสลักงาที่ทรงจารึกในกรอบพระบรมรูปรัชกาลที่ ๕
๓. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

๔. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ
๕. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ
๖. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระอานันทมหิดล
๗. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน
- d. พระรูปสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพเมือทรงผนวชเนร
๘. พระรูปร่วมกับพระเชษฐาและพระอาจารย์ชาวอังกฤษ
๑๐. รูปเจ้าจอมมารดาชุ่มรัชกาลที่ ๔
๑๑. รูปพระยาอภัยนันทริกามาตย์ (ดิศ โจรนติก)
๑๒. รูปตราประจำพระองค์

ภาคผนวก

คาถาพระราชทานพระนาม	๒๐๗
ประกาศตั้งเป็นกรมหมื่นตำราจราชานุภาพ	๒๐๘
ประกาศเลื่อนเป็นกรมหลวงตำราจราชานุภาพ	๒๑๑
ประกาศเลื่อนเป็นกรมพระตำราจราชานุภาพ	๒๑๔
ประกาศเลื่อนเป็นสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ	๒๑๗
พระประวัติคัตจากสมุดทรงรับราชการ	๒๒๒
รายการประจวรและสันพระชนม์	๒๓๖
ลำดับสายสกุลพระยาอภัยนันทริกามาตย์	๒๓๗
สารบาญคั้นเรื่อง	๒๕๓

เริ่มเรื่องประวัติ

ฉันเกิดในพระบรมมหาราชวัง เมื่อปีจอ วันเสาร์ ที่ ๒๑ มิถุนายน^๑
พ.ศ. ๒๔๐๕ ประเพณีในราชสกุลสมัยนั้น เมื่อพระเจ้าลูกเธอประสูติ
ถ้าเป็นพระองค์ชายได้พระราชทานพระขรรค์เล่ม ๑ กับปืนพกกระบอก ๑
ถ้าเป็น พระ องค์ หญิง ได้พระราช ทานพระ ภูษาแพรคลุม พระ องค์ ผืน ๑
เป็นของเฉลิมขวัญ ให้วางไว้ในกระตังที่รองพระองค์ เมื่อประสูติแล้ว
ได้ ๓ วัน มีการพิธีเวียนเทียนสมโภชตำหนักที่ประสูติ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธาน ทรงรตนำพระมหา
สังข์และเจิมพระราชทาน ฉันได้เฝ้า ทูลกระหม่อม^๒ สมเด็จพระบรม
ชนกนาถของฉันเป็นครั้งแรกในวันนั้น ตอนนั้นมาเมื่อประสูติแล้วได้เดือน ๑

๑. จันทรถีคติกาล เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๔ ตรงกับคริสต์ศักราช ๑๘๖๒

๒. พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๓ เรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ทูล
กระหม่อมแก้ว” มาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเจ้าลูกเธอ
เรียกคำว่า “ทูลกระหม่อม” แต่เรียกกันโดยกลองพระโขนงว่า “ทูลหม่อม” ทูลพระองค์ ประ
ทาลอยู่ที่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เรียก พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ทูลกระหม่อม” นั้นจะเรียกตามรับสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
และเรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “พ่อป้า” (อันมาจากคำ Papa ภาษาฝรั่ง)
อย่างเคยเรียกแต่เมื่อยังเป็นกรม

มีการพิธีสมโภชอีกครั้ง ๑ เรียกว่าสมโภชเดือน เป็นการใหญ่กว่าสมโภช ๓ วัน^๑ ต้องหาฤกษ์ทำในวันดี บางทีเกินวันครบเดือนไปหลายวัน พิธีนั้นเริ่มด้วยพระสงฆ์เจริญพระปริตตอนบ่ายเมื่อก่อนวันฤกษ์ ครั้นถึงวันฤกษ์ เวลาเช้าเลี้ยงพระและสงฆ์อำนวยการก่อน^๒ แล้วจึงทำพิธีพรหมณ์ คือโกนผมไฟไว้จุก แล้วพระครูพรหมณ์เอาลงอาบน้ำในขันสาคร ครั้นถึงเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธานในการพิธีเวียนเทียนสมโภช และทรงรตนาพระมหาสังข์ทรงเจิมเหมือนครั้งก่อน สมโภชแล้วพระครูพรหมณ์อุ้มเอาขึ้นวางในพระอุโบสถ ร่ายมนต์กล่อม ๓ ลา เป็นเสร็จการพิธี ในวันพิธีสมโภชเดือนนี้ ทูลกระหม่อมพระราชทานของขวัญ คือทองคำสำหรับให้ทำเครื่องแต่งตัวกับเงินร้อยชั่ง (๘,๐๐๐ บาท) สำหรับเป็นทุน และพระราชทานชื่อด้วย ฉนั้นได้พระราชทานชื่อว่า พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร คนทั้งหลายเรียกกันว่า พระองค์ดิศ มาจนได้รับกรมในรัชกาลที่ ๕ นาม ดิศที่พระราชทานเป็นชื่อของฉนั้น ในทางพระศาสนาถือว่ามีศิริมงคลด้วยเป็นพระนามพระพุทธรูปเจ้ากัม เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภ์พระพุทธรูปศาสนาก็มี แต่ตามคำของท่านผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติซึ่งรับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์สมัยนั้น ท่านว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหน็ดนามของคุณตา (ท่านชื่อ ดิศ

๑. ประเพณีสมโภช ถ้ามิใช่พระราชกุมารเรียกว่า “ทำขวัญ” การทำขวัญ ๓ วัน ทำแต่เป็นสังเฎป ลงเป็นเพราะยังไม่มั่นใจว่าทารกนั้นจะเป็น “ลูกดีหรือลูกถนน” ก็จจะรอดอยู่ได้หรือไม่รอด เมื่ออยู่ได้ถึงเดือนก็เป็นอันมั่นใจว่ารอด จึงทำขวัญด้วยการพิธีเป็นหลักฐานเหมือนอย่างว่ารับเจ้าท้าวเป็นเป็นสมาชิกในวงศ์สกุล

๒. ที่มีพิธีสังฆ์ในการสมโภชเดือนนั้น เห็นจะเพิ่มขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ก่อนมาเห็นจะมีแต่พิธีพรหมณ์

มีการพิธีสมโภชอีกครั้ง ๑ เรียกว่าสมโภชเดือน เป็นการใหญ่กว่าสมโภช ๓ วัน^๑ ต้องหาฤกษ์ทำในวันดี บางทีเกินวันครบเดือนไปหลายวัน พิธีนั้นเริ่มด้วยพระสงฆ์เจริญพระปริตตอนบ่ายเมื่อก่อนวันฤกษ์ ครั้นถึงวันฤกษ์ เวลาเช้าเสวยพระและสงฆ์อานวยพรก่อน^๒ แล้วจึงทำพิธีพราหมณ์ คือโกนผมไฟไว้จุก แล้วพระครูพราหมณ์เอาลงอาบน้ำในขันสาคร ครั้นถึงเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธานในการพิธีเวียนเทียนสมโภช และทรงรตน่าพระมหาสังข์ทรงเจิมเหมือนครั้งก่อน สมโภชแล้วพระครูพราหมณ์อุ้มเอาขันวางในพระอุโบสถ ร่ายมนต์กล่อม ๓ ลา เป็นเสร็จการพิธี ในวันพิธีสมโภชเดือนนี้ ทูลกระหม่อมพระราชทานของขวัญ คือทองคำสำหรับให้ทำเครื่องแต่งตัวกับเงินร้อยชั่ง (๘,๐๐๐ บาท) สำหรับเป็นทุน และพระราชทานชื่อด้วย ฉันทได้พระราชทานชื่อว่า พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร คนทั้งหลายเรียกกันว่า พระองค์ดิศ มาจนได้รับกรมในรัชกาลที่ ๕ นาม ดิศที่พระราชทานเป็นชื่อของฉันทนั้น ในทางพระศาสนาถือว่ามีศิริมงคลด้วยเป็นพระนามพระพุทธรูปเจ้าก็มี เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภ์พระพุทธรูปศาสนาก็มี แต่ตามคำของท่านผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติซึ่งรับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์สมัยนั้น ท่านว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จนามของคุณตา (ท่านชื่อ ดิศ

๑. ประเพณีสมโภช ถ้ามิใช่พระราชกุมารเรียกว่า “ทำขวัญ” การทำขวัญ ๓ วัน ทำแต่เป็นสังเขป คงเป็นเพราะยังไม่มั่นใจว่าทารกนั้นจะเป็น “ลูกผีหรือลูกคน” ก็จจะรอดอยู่ได้หรือไม่รอด เมื่ออยู่ได้ถึงเดือนก็เป็นอันมั่นใจว่ารอด จึงทำขวัญด้วยการพิธีเป็นหลักฐานเหมือนอย่างว่ารับเข้าทะเบียนเป็นสมาชิกในวงศ์สกุล

๒. ที่พิธีสงฆ์ในการสมโภชเดือนนี้ เห็นจะเพิ่มขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ก่อนมาเห็นจะมีแต่พิธีพราหมณ์

เป็นพระยาบำเรอภักดีอยู่ในเวลานั้น) มาพระราชทาน ด้วยทรงพระราช
ดำริว่าเป็นคนซื่อตรง เรื่องประวัติของคุณตานัน บุชของท่าน ขอ บุญเรือง
เดิมเป็นท้าวดวงคลังเมืองสุวรรณคีโลก ได้เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีความชอบมาแต่ครั้งรบพม่าที่ เมืองเหนือ
ครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงทรงตั้งให้เป็นที่ พระจันทราทิศย์ ใน กรมสนม
พลเรือน ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระยาในรัชกาลที่ ๑ นั้น* บุตรของพระยา
จันทราทิศย์คน ๑ ชื่อ เที่ยง ไม่ปรากฏว่าได้ว่าได้ทำราชการตำแหน่งใด
มีบุตรคือคุณตา เกิดแต่ในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ เมืองงานพระราชพิธี
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงดวงสง ครั้นตาอายุได้ ๗ ขวบ
พระยาจันทราทิศย์ผู้บุราณถวายสมโภช จึงได้เป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมอยู่
กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงพระเยาว์มา ครั้นถึง
รัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้เป็นพระมหาอุปราช ทรงคุ้นเคยกับ
นายเที่ยงบิดาของท่านมาแต่ก่อน จึงโปรดตั้งให้เป็นที่จมื่นอินทรประพาส
ในกรมวังวังหน้า เวลานี้พระยาจันทราทิศย์ถึงอนิจกรรมแล้ว จมื่น
อินทรประพาส จะเอาคุณตาไปถวายตัวทำราชการใหม่ยศศักดิ์ในวังหน้า
คุณตาไม่ยอมไปว่า ไม่ขอเป็นข้าสองเจ้า ถึงจะเป็นอะไรก็จะอยู่เป็นข้าแต่ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว แล้วอยู่สนองพระเดช
พระคุณมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ จึงทรงยกย่องความซื่อตรง ของท่าน
เลื่อมใสมาอย่างนี้ และมีความปรากฏในหนังสือพระราชนิพนธ์ของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่ง ๑ ทรงบริภาษพวกข้าหลวงเดิม ว่า
เห็นผู้อนันมบุญก็มักเอาใจออกหาก เคยเห็นใจมาเสียแล้ว จะไม่เป็นเช่น

๑. มีชื่อปรากฏอยู่ในคำปรึกษาขุนบำเหน็จในรัชกาลที่ ๑ และในหนังสือพระราชวิจารณ์ของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นั้นก็แต่ *อ้ายเข่าดิศ* (กับใครอีก ๒ คน) พระราชดำรัส^๕ประกอบคำที่
เล่า ให้เห็นว่าเป็นความจริง*

ลักษณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทาน
พระนามพระเจ้าลูกเธอ^๖นั้น ทรงเขียนลายพระราชหัตถ์เป็น ๒ ฉบับ ฉบับ ๑
เป็นอักษรและภาษาไทยพระราชทานพระนาม อีกฉบับ ๑ เป็นอักษรขริยกะ^๗
และภาษามคธ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นคาถาพระราชทานพร คาถาที่พระ
ราชทานพรนั้น ว่า

สุขี อัย โหตุ สทา กุมารโ
นาเมน โส ติสฺสวโร กุมารโ
อายุญจ วณฺณญจ สุขพฺพลญจ
ติกฺขญจ ปฺลณฺณญจ ปฏฺฐิภาณญฺติ
ลทฺธา ยสฺสสํ สฺซติ มหิตฺฐิ
ปโหตุ สพฺพตฺถ จิรั สฺซวี
กฺลณฺจ รกฺเขต สมฺมาจรณฺจ
สพฺเพหิ สตฺตฺหิ ชยํ ลภเถ

สุขี ทิมาโยโก โหตุ ปฺตุโต ติสฺสวรวุโ
กุมารโ ชุมปฺตุโตยํ อิทฺธิมา โหตุ สพฺพทา
พฺพุโช ชมฺโมจ สงฺโมจ จ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ
ตฺสสาปี สรณํ โหตุ สมฺมา รกฺขตฺถ นํ สทา ฯ

๑. ในรัชกาลที่ ๕ ก็พระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ตามนาม
“เพ็ญ” ของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ผู้เป็นคุณตา

๒. อักษรขริยกะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชดำรัสประดิษฐ์ขึ้นแต่เมื่อ
ยังทรงผนวช สำหรับให้เขียนภาษามคธสะดวก มีทั้งอักษรเหลี่ยม (อย่างตัวโรมัน) สำหรับพิมพ์
และอักษรกลม (อย่างอิตาลิก) สำหรับเขียน

คำ สมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ แปลคาถา

ขอกุมารนั้นจึงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ กุมารนั้นจึงมีนามว่าดิศวรกุมาร โดย
นามนิยม ขอดิศวรกุมารนี้ จงได้ซึ่งชนมายุยืนยง ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจง
ได้ซึ่งวรรณะผิวกายอันอ่อนใส และจงได้วรรณะคุณความสรรเสริญเป็นนรินทร์ ขอ
จงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแก่กล้า ทั้งให้กำลัง
ปัญญาครอบงำในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปฏิภาณโวหารกล่าวคำโต้ตอบใน
ที่ประชุมชน ขอให้ดิศวรกุมารมีอิสริยยศ บริวารยศ ปรากฏด้วยมหิทธิศักดา
เดชาานุภาพมาก ขอให้มียศมีชันษาอันนานพอเพียงควรแก่การ

อนึ่ง ขอให้ดิศวรกุมารพึงรักษาไว้ซึ่งสกุลวงศ์ให้ดำรงยืนยาว และพึง
รักษาไว้ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมลุ่มจริต พึงได้ชัยชนะปัจเจกมิตร
ในที่ทั้งปวง

อนึ่ง ขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า ดิศวรกุมาร ผู้เป็นบุตร ชุ่ม
นี้ จงมีฤทธานุภาพในการทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธรูปเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า จงเป็น
ที่พึ่งแก่ดิศวรกุมารนั้น และจงรักษาซึ่งดิศวรกุมารนั้น โดยชอบในกาลทุกเมื่อ เทอญ

คาถาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราช นิพนธ์
พระราชทานพระเจ้าลูกเธอชั้น ประทานพรบางอย่างเหมือนกันทุกพระองค์
แต่มีบางอย่างแปลก ๆ กัน สมเด็จพระมหาพรยาเทววงศวโรปกวโรปกวโรปกวโรปกว
พยายามรวบรวมคาถาพระราชทานพรแปลเป็นภาษาไทย* ตรัสว่าทรง

๑. ประทานฉบับไว้ที่หอพระสมุดสำหรับพระนคร ราชบัณฑิตยสภาได้พิมพ์แล้ว

พิจารณาบุตรที่พระราชทานแปลกกันนั้น มักจะได้ตั้งพระราชทานพร ที่ตัว
 นั้นได้พระราชทานจะได้จริงเพียงไรแล้วแต่ผู้คนที่รู้จักจะพิจารณา แต่ลูก
 ของตนเองเพิ่งได้อ่านหนังสือ ประชุมคาถาพระราชทานพร เมื่อกรมหมื่น
 ราชศักดิ์สโมสรโปรดให้พิมพ์แจกเป็นของขวัญในงานฉลองพระชนมายุ
 เต็มพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๒ อ่านแล้วพูด
 กันว่า "พรที่ทูลกระหม่อมปู่พระราชทานเสด็จพ่อไม่เห็นมีว่าให้มั่งมี" เป็นทำ
 นองว่าเพราะฉันไม่ได้พระราชทานพรข้อนั้นจึงไม่รู้จักมั่งมี ตามความเข้าใจ
 ของคนทั้งหลายในปัจจุบันนี้ ดูเหมือนจะหมายความว่าต้องมีเงินนับด้วยแสน
 จึงมั่งมี แต่ก่อนมาหาเป็นเช่นนั้นไม่ ด้วยตั้งแต่โบราณมาจนสมัยเมื่อฉันยัง
 เป็นเด็กไม่มีใครมีใครมีเงินมากเพราะการเลี้ยงชีพไม่ต้องใช้เงินเท่าไต่หนัก ข้าว
 ปลาอาหารราคายังถูก เป็นต้นว่าข้าวสารราคาแค่เพียงถึงละ ๕๐ สตางค์^๑
 ผู้ทรงศักดิ์มีบ่าวไพร่เป็นชาวสวนขวานนายได้ซึ่งก้านดี่เจ็ดจวน การที่ต้อง
 ใช้เงินไม่มีมากมายเท่าไต่หนัก แม้จนเครื่องนุ่งห่มใช้สอยและของเล่นที่ยั่ว
 ให้ชอกก็ไม่มีใครมีอะไร ผิดกับทุกวันนี้มาก ในเหล่าเจ้านายจึงมีน้อยพระ
 องค์ทีเดียวที่รู้จักเอาพระทัยใส่ในการสะสมเงินทอง^๒ อีกประการ ๑ ผด
 ประโยชน์ของเจ้านายที่ได้พระราชทานก็ยังมีน้อย ว่าส่วนตัวฉันเองได้เงิน
 เดือน ๆ ละ ๘ บาท ได้ข้าวสารสำหรับให้พลิงแม่นมและบ่าวไพร่กิน

๑. มีจดหมายเหตุในหนังสือประวัติ "บางกอกกาเลนดาร์" ของหมอบรัดเล ว่าเมื่อปีชวด
 พ.ศ. ๒๔๐๗ ฝรั่งเศสเข้ามาซื้อข้าวไปขายเมืองจันทบูร ราคาข้าวสารแพงถึงเกวียนละ ๑๒๐ และ ๑๒๕
 บาท ราษฎรเดือดร้อนจนถึงรัฐบาลต้องประกาศห้ามไม่ให้เอาข้าวออกจากเมืองอยู่ ๗ เดือน
 ๒. พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๐๘ มีเงินสดอยู่เพียง
 ๒,๕๐๐บาทเท่านั้น

กับนามันมะพร้าวสำหรับตามตะเกียงที่เรือน จะเป็นเดือนละกึ่งถังเต็ม
แล้ว ถึงปีได้พระราชทานเบี้ยหวัด เบี้ยหวัดพระเจ้าลูกเธอที่ยังไม่โต
โสกันต์กำหนดเป็น ๓ ชั้น ชั้นต่ำมีเงิน ๒ ชั่ง (๑๖๐ บาท) ชั้นกลาง ๒ ชั่ง
๑๐ ตำลึง (๒๐๐ บาท) ชั้นสูง ๓ ชั่ง (๒๔๐ บาท) ฉันทได้เคยรับทั้ง
๓ ชั้น แต่ได้เลื่อนชั้นเร็วเพราะอยู่ในพระเจ้าลูกเธอชั้นเล็กที่โปรดทรงใช้
สอย พออายุ ๖ ขวบก็ได้รับเบี้ยหวัดถึงชั้น ๑ นอกจากนั้นยังได้ เงินงวด
ประจำปีจากภาษีอากรบางอย่าง และมีอสังหาริมทรัพย์ได้พระราชทาน ๒
แห่ง คือตึกแถวที่ริมถนนเจริญกรุง ๒ ห้อง ได้ค่าเช่าห้อง ๑ เดือนละ ๔
บาท กับนาที่ริมคลองมหาสวัสดิ์แปลง ๑ เป็นเนื้อนารวม ๓๐๐ ไร่ คุณ
ตาจัดการทำ ได้ข้าวมาเจ็ดจวนกันกินบ้าง ถ้าคิดเป็นเงินรายได้ทุกประเภท
ทุกถ้าวมา เห็นจะตกราวปีละ ๓,๐๐๐ บาท แต่ก็ไม่รู้สึกอึดอัดในสมัยนั้น

เรื่องประวัติในตอนเมื่อฉันยังเป็นทารก แม่เล่าให้ฟังบ้าง ได้ยิน
ท่านผู้สนิทได้เล่าเรื่องคุณปู่บ้าง เป็นเรื่อง ๆ ไม่สู้ติดต่อกัน แม่เล่า
ให้ฟังเป็นเรื่องสั้น ๆ ว่าเมื่อพาดันขึ้นไปเฝ้าบนพระมหามณเฑียรครั้งแรก
ทูลกระหม่อมเอนฉนวนพระหัตถ์จุมที่ปากสักครู่หนึ่ง แล้วตรัสแก่แม่ว่า “ ลูก
คนนี้จะฉลาด ” เมื่อมาคิดว่าในเวลานั้นอายุของฉันเพียงสักตามสี่เดือน
จะทรงพยากรณ์ด้วยสังเกตอย่างไรก็น่าพิศวง บางทีจะทรงสังเกตว่าตด
นิ้วพระหัตถ์หรือไม่ เพราะธรรมชาติลูกอ่อนย่อมชอบตดนม เมื่อเอนฉนวน
ที่ปาก ถ้าเป็นทารกมีอุปนิสัยสังเกต รู้ว่ามีไข่มกก็ไม่ตด ถ้าไม่มีอุปนิสัย
เช่นนั้นก็ตดตดด้วยสำคัญว่านม หลกของวิธีที่ทรงพยากรณ์จะเป็นดัง
ว่านดอกกะมิง

เรื่องประวัติตามไต่ยันท่านผู้ใหญ่เล่าต่อมา ว่าเมื่ออายุฉันได้ ๒
ขวบ เจ็บหนักครั้ง ๑ ถึงคาดกันว่าจะตาย พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นอธิบดีกรมหมอ
หลวง เสด็จเข้าไปทรงดูแลการรักษาพยาบาล และกรมหลวงวงศาฯ
ตรัสให้หลวงจินดา (ชื่อตัวว่าอะไรลืมเสียแล้ว) ตั้งยารักษาฟัน จึงได้
รอดชีวิตมา เมื่อหายเจ็บแล้ว ต่อมาจะได้ตามเสด็จไปพระนครหรืออยุธยา
แม่เกรงว่าเธอแม่จะไปด้วยจะลำบาก จึงคิดจะให้ฉันนอน^๑ ด้วยหา
อาหารอย่างอื่นล่อ และห้ามมิให้แม่มนให้กินนม แต่ฉันร้องให้กินนม
พลัดแกงสารลอบมาให้กินนมทุกวัน ก็ไม่ยอมไม่ได้ทันวันตามเสด็จ จึง
ต้องให้แม่มนไปด้วย แต่เมื่อไปอยู่ตำหนักเล็กบนลานข้างหลังพลับพลา
จตุรมุขในวังจันทรถesm แม่ยอมให้กินนมแต่วันแรก พอตกค่ำสั่งให้เอา
ตัวนมพลัดไปกุมไว้เสียที่อื่น ไม่ให้ลอบมาหาได้ ในคืนวันนั้นปล่อยให้
ฉันร้องให้คนรจนหลับไปเอง รุ่งขึ้นก็เป็นยอมได้ ตำหนักในวังจันทรฯ
หลังนั้นยังอยู่จนถึงรัชการที่ ๕ เมื่อฉันขึ้นไปภายหลังนึกว่าจำได้ตั้งแต่
ครั้งเมื่อถูกอดนม ถ้าเป็นเช่นนั้นก็คงเป็นเพราะรู้สึกตามประสาเด็ก ว่า
ได้รับความทุกข์ร้อนใหญ่หลวงเป็นครั้งแรก จึงไม่ลืม แต่เมื่อมาคิดว่า
เวลานั้นอายุยังไม่ถึง ๓ ขวบ ก็เกิดสงสัยว่าหรือจะหลงเอาเรื่องที่ได้ฟัง
เล่ากับที่ได้เห็นในภายหลังมาสำคัญปนกันไป มีอีกเรื่อง ๑ ซึ่งจำได้เนื่อง
กับตามเสด็จไปวังจันทรฯ คือเขาเอาดินบนเป็นกรงมิชไม่ผ่อยข้างบน

๑. ในสมัยนั้นยังไม่ใช้วิธีเลี้ยงเด็กด้วยนมโค เจ้านายมีนางนมเลี้ยง ตัวฉันเคยมีแม่มน เลี้ยงต่อกัน
ถึง ๓ คน

ได้จึงหรีดมาให้เล่น พังมันร้องและตุ้มหนักกันสนุกดี แต่ก็ได้ไปวังจันทร์ฯ
หลายครั้ง อาจจะมาจำได้ต่อเมื่อไปครั้งหลัง ๆ เพราะขณะนั้นเห็นจะไม่
ควรคิดว่ารู้จักจำ มาแต่เด็ก ที่มาเริ่มจำความ ได้จริงนั้นตั้ง แต่ปีขาด
พ.ศ. ๒๔๐๘ เมื่ออายุได้ ๕ ขวบเป็นต้นมา ถึงตอนนั้นเริ่มเรียนหนังสือ
และขึ้นไปเฝ้าฯทุกกระท่อมทุกวัน เวลานั้นเสด็จประทับที่พระอภิเนาว
นนิเวศน์แล้ว^๑

การศึกษาของ พระเจ้าลูกเธอ ดุหมื่นอนจะมีระเบียบมาแต่ใน
รัชกาลที่ ๑ (บางที่จะตามอย่างครึ่งกรุงศรีอยุธยา) ไข่มัจฉาในสมัย
เมื่อฉันเริ่มศึกษา ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นปฐมศึกษา
เรียนต่อครูผู้หญิงที่ในพระราชวัง เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์
หญิง พอพระชันษาได้ ๓ ขวบ ก็ตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษา
ราว ๗ ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้นถึงชั้นมัธยม การเล่าเรียน
ของพระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย
พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนั้นผิดกัน พระ
องค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเวียน แต่
คงเรียนภาษาไทยด้วยอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชาย
และพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามรรยาทก็กวดขันตั้งแต่ชุนนี้ เขตของ
การเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้นไปจนถึงโตกันดี (พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ ปี
พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ ปี) แต่นั้นเรียนวิชาชั้นมัธยมศึกษาปลาย คือ

๑. พระอภิเนาวนนิเวศน์ รวมพระที่นั่งหลายองค์ สร้างขึ้นในบริเวณสวนขวาที่เรียกว่าสวนสิวาลัย
บัดนี้ แต่มาชำรุดทรุดโทรมต้องรื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕

พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับทั้งฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย Discipline และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่างที่ชอบพระอภัยมณี ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง กว่านั้นบ้าง จึงลาผนวช (ที่ทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุมีน้อย) เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียนวิชาเฉพาะอย่างแต่นั้นมา กวเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้น อาศัยไปฝึกอยู่ในสำนักผู้เขี้ยวชาญ ด้วยยังไม่มีโรงเรียน แต่วิชารัฐประศาสตร์และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบคนจำพวกอื่น เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรง อันเป็นที่ว่าราชการบ้านเมือง ได้เรียนด้วยได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูลและที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย ตลอดจนได้คุ้นเคยกับท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมือง ด้วยเข้าเฝ้าทุก ๆ วันดังกล่าวมา การศึกษาชั้นนี้ตลอดเวลาราว ๖ ปี จนพระชันษาได้ ๒๑ ปี ถึงเขตอุดมศึกษา ทรงผนวชอีกครั้ง ๑ เป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอาคมชั้นสูง ชักซ้อมให้เขี้ยวชาญ เปรียบเหมือนอย่างเขี้ยวหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวช ก็เป็นสำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการได้แต่นั้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่โตกันแล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ นับแต่การศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภทอันชอบพระอภัยมณีสืบเนื่องไป จนอันวยการต่าง ๆ ในหน้าที่ของขัตติยนารีได้โดยลำพังพระองค์ ข้อที่พระองค์ชายมีโอกาสเรียนราชการเพราะเข้าเฝ้าในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายพระองค์หญิงก็มีโอกาสศึกษาทางฝ่ายใน ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยใน

ศมาคมของกุดนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้คนที่
สืบกันมา ที่ในพระราชวังจึงเป็นแหล่งสำหรับเรียนวิชาบรรยาห์สำหรับ
กุดสตรี เปรียบเหมือนวิทยาลัยอันเป็นที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ชอบส่งธิดาเข้าไป
ฝากให้ศึกษาในด้านกัจฉานายและผู้คนที่สามารถฝึกสอน คนทั้งหลายจึง
ชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณเพราะการที่ได้ศึกษานั้น

ว่าเฉพาะการศึกษาของตัวเอง ได้ทันเรียนชั้นปฐมนศึกษาตาม
แบบเก่าเมื่อในรัชกาลที่ ๔ แรกเรียนต่อคุณแสงเสมียน* ในเวลานั้น
หนังสือเรียนยังไม่มีฉบับพิมพ์ แม้ต้องให้จางฮาดักษณ์เขียนหนังสือเรียน
ด้วยเส้นทรดาลลงในสมุดคำ เมื่อได้หนังสือมาแล้ว ถึงวันพฤหัสบดีอันถือ
กันทั่วไปจนทุกวันนี้ว่าเป็น วันศุกร์ ควรเริ่มเรียนหนังสือ เวลาเช้าให้บ่าว
ถือพานรองหนังสือเรียนนั้นนำหน้า พี่เลี้ยงอุ้มตัวฉันเดินตาม มีบ่าวคน
พระกลดคน ๑ บ่าวตามอีกสองสามคน คน ๑ ถือพานเครื่องบูชาไม้ดอกไม้
ธูปเทียนกับดอกเข็มและดอกมะเขือกับทงหญ้าแพรก (ของเหล่านี้เป็นของ
อธิษฐานขอให้ปัญญาแหลมเหมือนเข็ม มีความรู้มากเหมือนเมล็ดมะเขือ
และรวดเร็วเหมือนหญ้าแพรกชน) เมื่อถึงสำนักครู ยกพานหนังสือเข้าไป
ตั้งตรงหน้า จุดธูปเทียนกราบไหว้บูชาหนังสือแล้วจึงเริ่มเรียน ครูให้ไม้
เหลาเท่าแกนธูปอัน ๑ สำหรับชี้ตัวหนังสือที่อ่านสอน ให้อ่านคำนมัสการ
นโม พุทธาย สิทธิ ก่อน จำได้แล้วจึงอ่านสระและพยัญชนะต่อไป นอก

๑. ในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้เด็กผู้หญิงลูกผู้ดีที่ไปอยู่ในวังเรียนอ่านและหัดเขียนหนังสือไทยและ
หนังสือขอม ให้อาจารย์สอนที่ตำหนักแพ ผู้ที่เรียนสำเร็จได้รับราชการเป็นเสมียน อยู่มาได้เป็น
ครูสอนหนังสือเจ้านายที่วังพระเยาว์หลายคน

จากวันพฤหัสบดีไม่ต้องมีเครื่องบูชา ไปเรียนเวลาตอนเช้าทุกวัน เพราะ
กลางวันต้องขึ้นเฝ้า ฉะนั้นเรียนอยู่กับคุณแสงไม่ช้านัก จะเป็นเพราะเหตุใด
เดิมเสียแล้ว ต่อมาย้ายไปเรียนต่อคุณปาน ธิดาสมเด็จพระยาบรมมหา
พิชัยญาติ ถึงตอนนั้นเริ่มใช้หนังสือพิมพ์ คือ ปฐมก กท ซึ่งหมอบรัดเลพิมพ์
ขึ้นเป็นครั้งแรก แต่ยังใช้วิธีสอนอยู่อย่างเดิม หัดอ่านพยัญชนะและอ่าน
ตัวอักษรประสมกันไปจนจบแม่เกย แล้วหัดอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เช่น
บทละครเรื่องอิเหนาและรามเกียรติ์ เป็นต้น เรียนถึงชั้นนี้เรียกว่า ชั้นสมุด
เพราะใช้สมุดหนังสือเรื่องต่าง ๆ เป็นหนังสือเรียน อ่านเรื่องต่าง ๆ ไป
จนสามารถอ่านหนังสือไทยได้แตกฉาน แต่ส่วนหัดเขียนหนังสือไม่สู้กวัด
ขันนัก เลขไม่ได้สอนทีเดียว เพราะในสมัยนั้นยังถือกันว่าเป็นวิชาอัน
หนึ่งซึ่งต้องมีครูสอนต่างหาก ในเวลาเมื่อฉันกำลังเรียนหนังสือนี้ ประ
จวบกับที่หมอบรัดเลพิมพ์หนังสือ สามก๊ก ดำเริญ พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอมาพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ พระองค์ละละฉบับ
& เล่มสมุดฝรั่ง ตงแต่นั้นฉันก็อ่านหนังสือ สามก๊ก เป็นหนังสือเรียน เลย
ชอบอ่านหนังสือเป็นนิสัยติดตัวมาจนบัดนี้

เรื่องชนเฝ้านั้น ตั้งแต่ออกจากผ้าอ้อมแม่ก็พาชนเฝ้าตั้งกล่าวมา
แล้ว แต่ชนไปเฝ้าเป็นบางวันและเฝ้าอยู่ชั่วคราวหนึ่ง ประเดี๋ยวก็พากลับ
ต่อเมื่ออายุย่างเข้า & ขวบ จึงชนเฝ้าทุกวันเป็นนิจ พระเจ้าลูกเธอใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (นอกจากกรมหมื่นมเหศวร
ศิววิลาสกับกรมหมื่นวิษณุภาณินิภาทร) ล้วน เกิดในเศวตฉัตร คือประสูติ

เมื่อเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยังอยู่ในปฐมวัยด้วยกันทั้งนั้น แต่เป็นชั้นต่างกัน ตามพระชนมายุ ที่ประสูติแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ลงมาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ เป็นชั้นใหญ่ ที่ประสูติแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ลงมาจนปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็นชั้นกลาง ที่ประสูติแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ มาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นชั้นเล็ก เวลาที่พระเจ้าลูกเธอขึ้นเฝ้ากันต่างกันตามชั้น คอชนเฝ้าพร้อมกันทุกชนเมื่อเวลาเสวยกลางวัน แต่เวลาเสด็จลงทรง บัตรตอนเช้า หรือเวลาเสด็จออกข้างหน้าตอนบ่าย ตามเสด็จแต่พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่กับชั้นกลาง เวลาเสด็จออกทรงธรรมและออกขุนนาง กลางคืน ตามเสด็จแต่พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่ และยังมีพระเจ้าลูกเธอ บางพระองค์ ซึ่งทรงเลื่อมสรรับทรงใช้ด้วย เป็นอุปัฏฐากประจำ พระองค์มีแต่ในชั้นใหญ่ คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหลวงสมรรัตน์ฯ เป็นต้น พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่กับชั้นกลางอาจ ไปตามเสด็จได้โดยลำพังพระองค์ แต่ชนเล็กยังต้องมีผู้ใหญ่ควบคุม จึงมิ ใคร่ได้ตามเสด็จ ตัวฉันอยู่ในชั้นเล็ก เมื่อตอนแรกชนเฝ้าแม่เป็นผู้ดูแล แต่ต่อมาเจ้าฟ้าโสมาวดี (คือกรมหลวงสมรรัตน์ฯ) กับเจ้าฟ้าสวาสวาศดี (ทั้ง ๒ พระองค์เป็นพระธิดาเจ้าจอมมารดาเที่ยง ซึ่งเป็นพี่ของแม่) ท่าน เป็นชั้นใหญ่ทรงรับดูแลพาตามเสด็จออกไปข้างหน้าในตอนบ่าย ฉันทจึงได้ ออกไปกับเหล่าเจ้าฟ้าที่เป็นชั้นกลางมาแต่ยังเล็ก เห็นจะเป็นด้วยทูลกระ หม่อมทรงสังเกตเห็นว่าฉันไม่ตระหนี่ตัว กล้าออกไปข้างหน้าแต่เด็กนั้น เอง จึงลองทรงใช้ด้วย และโปรดฯ ให้ตามเสด็จตั้งแต่อายุนยังไม่ถึง

๕ ขวบ

การที่ทูตกระหม่อมทรงลงใช้สอยเมื่อยังเด็กนั้น จำได้ใจไว้บ้าง
เรื่อง มาคิดดูในเวลานั้นเป็นเรื่องที่ตัวนั้นควรจะอดก็มี ที่ควรจะละอายก็มี
จะเล่าทั้ง ๒ อย่าง เรื่อง ๑ ดูเหมือนเมื่ออายุฉันได้สัก ๕ ขวบ วันหนึ่งเวลา
เสวยกลางวัน ณ พระที่นั่งนงคราญสโมสร ทูตกระหม่อมตรัสสั่งให้ฉัน
ไปหยิบตลับหยกในพานเครื่องพระลำอางมาถวาย เจ้าพี่กรมหลวงสมร
รัตน์ ฯ เป็นต้น ท่านตรัสบอกเมื่อภายหลังว่าท่านพากันทรงพระวิตก
เพราะพานเครื่องพระลำอางนั้นตั้งอยู่บนพระแท่นลดข้างพระแท่นที่บรรทม
บนพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญซึ่งฉันยังไม่เคยไปถึง เกรงจะไปเซอะ แต่ส่วนตัว
ฉันเอง ในเวลานั้นไม่รู้สักวิตกว่าจะหยิบผิด ไปมั่วแต่กลัวผีเป็นกำลัง ด้วย
ต้องขึ้นบันไดเข้าไปในพระที่นั่งภาณุมาศ ฯ เวลาไม่มีใครอยู่ในนั้น แข็งใจ
เดินดูไปจนเห็นเครื่องหยกในพานพระลำอาง ก็ปีนขึ้นบนพระแท่นไปหยิบ
เอาตลับหยกลงมาถวายได้ถูกต้องพระราชประสงค์ ทูตกระหม่อมตรัสชมว่า
ฉลาด วันนั้นเฝ้าอยู่พร้อมกันมาก ดูเหมือนฉันจะได้ ยี่หื้อ ดี แต่นั้นมา
เรื่องตลับหยกที่กล่าวมายังประหลาด ด้วยเมื่อเวลาล่วงมากกว่า ๖๐ ปี เมื่อ
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ฉัน
เป็นนายกรัฐมนตรีตติยสภา มีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร
ฉันตรวจดูของพิพิธภัณฑ์ที่เดิม พบเครื่องหยกอยู่ในกำปั้น ฉันนึกขึ้น
ว่าเหมือนเครื่องพระลำอางของทูตกระหม่อม ให้สอบบัญชีได้ความว่า
เดิมมีพานทองรอง เป็นของส่งออกมาจากข้างในแต่เมื่อแรกตั้งพิพิธภัณฑ์
สถาน (ณ ศาลาสหทัยสมาคม) ที่ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อ

พิพิธภัณฑสถานย้ายไปอยู่ในพระราชวังบวร ฯ มีผู้ร้ายลักพานทองที่
รองไปเสีย เหลืออยู่แต่เครื่องหยกจึงเอาเก็บรักษาไว้ในกำปั้น ฉัน
ขี้มตลပ်หยกใบที่นี้กว่าเคยหยิบลงมาถวายนวลกระท่อม เธอไปถวายน
กรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ทอดพระเนตร ท่านทรงจำได้ว่าเป็นใบนั้นเอง ฉัน
จึงให้ส่งเครื่องพระตำอ่างหยกคืนไปยังกระทรงวังทั้งตำรับ เพื่อจะได้
เอาไปรักษาไว้กับเครื่องราชูปโภคของเก่า อีกเรื่อง ๑ ต่อมาวันหนึ่งเวลา
เสวยกลางวันเหมือนอย่างเรื่องก่อน ทูลกระท่อมตรัสใช้ให้ฉันออกไปดู
ที่ห้องอาลักษณ์ว่า ตาพัก คือพระศรีสุนทรโวหารราชเลขาณุกร อยู่หรือไม่
ด้วยวันนี้ฉันมีกิจจะทรงพระอักษรนอกเวลาที่เคยทรง พระศรีสุนทร
โวหารเป็นผู้ตำหรับเขียนพระราชนิพนธ์ตามรับสั่ง ฉันกลับเข้ามากราบ
ทูลว่า “ตาพักอยู่ที่ห้องอาลักษณ์” ครั้นเสวยแล้วตำรับสั่งให้ฉันไป
เรียกพระศรีสุนทรโวหาร เขากลับเข้ามากราบทูลว่ากลับไปบ้านเสียดแล้ว
ทูลกระท่อมตรัสฟ้องคุณบ้ำาเพียงว่าฉันเหลวไหลใช้สอยไม่ได้เรื่อง คุณ
บ้ำาเพียงเตรียมจะลงโทษ เรียกคุณเก่าแก่ที่ได้ไปกับฉันมาถามว่าฉันไป
เที่ยวแหวะเวียนเดียวที่ไหน คุณเก่าแก่เบิกความยืนยันว่าได้ไปกับฉันจนถึง
ห้องอาลักษณ์ และได้ยินฉันบอกกับพระศรีสุนทรโวหารว่า ทูลกระท่อม
มีรับสั่งใช้ให้ฉันไปดูว่าแกอยู่หรือไม่ ความจริงก็ปรากฏว่าเป็นด้วยพระ
ศรีสุนทรโวหารแกลไม่เชื่อคำของฉัน พอเห็นพื้นเวลาเคยทรงพระอักษร
แล้วกลับไปบ้านเสียด เมื่อได้ความตั้งนึกรวดตัว ถ้าหากไม่มีคุณเก่าแก่เป็น
พะยาน ฉันนั้นเห็นจะถูกตีไม้แน่เลย อีกเรื่อง ๑ จะเล่ารู้สึกละอายอยู่บ้าง

คือมีใครส่งขวดหมึกอัน เป็นของ คิดชันใหม่ มาถวายทูตกระหม่อม จากต่าง
ประเทศไป ๑ ขวดหมึกนั้นทำเป็นรูปหอยโข่งพลิกตัวได้บนที่ตั้ง เวลาไม่
ใช้ก็พลิกปากหอยเข้าไปเสียข้างหลัง เป็นอันปิดรักษาหมึกไว้เองไม่ต้อง
มีฝาขวด ถ้าจะใช้หมึกพลิกหอยให้ปากออกมาข้างหน้า หมึกก็มาอยู่ที่
ปากหอยนั้นไม่ต้องจุ่มปากกาลงไปดึก ทูตกระหม่อมโปรดขวดหมึกนี้ ตั้งไว้
บนโต๊ะทรงพระอักษร วันหนึ่งเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคมเวลาบ่าย
จะไปรดให้ผู้ใดผู้หนึ่งดูขวดหมึกนั้น มีรับสั่งใช้ให้ฉีกกลีบเข้ามายกออกไป
ถวาย ฝ่ายตัวฉันไม่รู้กลไกของขวดหมึก พอยกชนตัวหอยก็พลิกกลับ
ออกมา หมึกหกรดถาดที่รองลงไปทั้งนั้น ฉันตกใจราวกับจะสิ้นชีวิต
ด้วยรู้ว่าคงถูกทูตกระหม่อมกริ้ว แต่มีรูที่จะทำประการใด ก็ยกขวดหมึก
เดินต่อไปยังไม่ทันออกข้างหน้าพบเจ้าพิทองแถมถวัลย์วงศ์ (คือ กรมหลวง
สรรพสาตรศุภกิจ) จึงกระหืดกระหอบมา ดูเหมือนกำลังจะตกพระทัยด้วย
เสด็จขึ้นไปช้า ไม่ทันตามเสด็จออก ตรัสถามฉันว่าทูตกระหม่อมเสด็จ
อยู่ที่ไหน ฉันบอกว่าประทับอยู่พระที่นั่งอนันตสมาคม แล้วเลยส่งขวด
หมึกวานให้ท่านเอาไปถวาย เจ้าพิทองแถมก็รับเอาไปด้วยความยินดี ไป
ถูกกรวองอมทีเดียว ส่วนตัวฉันเองพอขวดหมึกพ่นมือไป ก็รีบกลับมาเรือน
เลยรอดตัว เรื่องขวดหมึกนี้เลยเป็นเรื่องสำหรับเจ้านายพี่น้องลือเจ้าพิ
ทองแถมกับตัวฉันต่อมาอีกช้านาน

เรื่องตามเสด็จทูตกระหม่อมนี้ แต่พอฉันขึ้นเฝ้าได้เสมอ ในไม่
ช้าก็ตามเสด็จออกข้างหน้า เพราะเจ้าพิเสมอกับเจ้าพิสนากท่านคอยประคับ

ประคองตั้งกล่าวมาแล้ว ถ้าเสด็จทรงพระราชดำเนินไปไกล ๆ เจ้าพี่
 ท่านจงไป ถ้าทรงพระราชดำเนินไปทางห่างไกล เช่นเสด็จไปวัดราช
 ประดิษฐาน เป็นต้น มหาตเล็กเขาก็อุ้มไป พวกมหาตเล็กที่เคยอุ้มฉันมาได้
 เป็นขุนนางผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ ๕ มีหลายคน ควรจะกล่าวถึงโดยเฉพาะคือ
 เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เพราะได้มาอยู่ในกระทรวง
 มหาตไทยด้วยกันเมื่อฉันเป็นเสนาบดี และตัวท่านเป็นสมุหเทศาภิบาล
 มณฑลราชบุรี ท่านยังเคยดำเินกว่าเคยอุ้มฉันมาแต่เด็ก ถ้าเสด็จไปด้วย
 มีขบวนแห่ก็ทรงพระราชยาน^๑ แต่แรกฉันขึ้นขอพระที่นั่งร้องตามเสด็จ
 ครั้นต่อมาเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอที่เคยขึ้นพระราชยานรุ่นก่อนทรงพระเจริญ
 พระองค์หนักเกินขนาด โปรดให้เปลี่ยนชุดใหม่ จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ
 ให้ฉันขึ้นพระราชยานตั้งแต่อายุได้ ๕ ขวบ มาจนถึงรัชกาล พระเจ้า
 ลูกยาเธอที่เคยขึ้นพระราชยานเป็นชุดเดียวกันรวม ๔ พระองค์ คือ สมเด็จ
 พระศรีพัชรินทร ฯ กับสมเด็จพระพันวัสสา ฯ สองพระองค์นี้ประทับบน
 พระเพลา หรือถ้าไปทางไกลก็ประทับข้างรถพระนอน กรมพระ
 สมมตอมรพันธุ์ กับตัวฉันนั่งเคียงกันข้างหน้าประทับ เรื่องขึ้นพระราช
 ยาน ฉันจำได้ไม่ลืมเพราะเคยตกพระราชยานครั้ง ๑ เมื่อไปตามเสด็จงาน
 ฉลองวัดหงส์ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐ ชาติลับเสด็จขึ้นพระราชยานที่ท่าราช
 วรดิษฐาน เห็นจะเป็นด้วยฉันนั่งวงนั่งหลังมาในพระราชยาน เมื่อผ่านประตู
 กำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางด้านตะวันออก พอคนห้ามพระ

๑. ประเพณีเสด็จทรงพระราชยานมาเลิกเมื่อเปลี่ยนเป็นใช้รถในรัชกาลที่ ๕ ตัวอย่างพระราช
 ยานมีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

ราชยานลงบันได ข้างหน้าพระราชยานต่ำลง ฉันทักพลัดตกลงมา จมในจ
(โต ซึ่งภายหลังได้เป็นที่พระยาบำเรอภักดิ์ แล้วเลื่อนเป็นพระยาวิเศษ
สังฆาดาในรัชกาลที่ ๕) อุ่มส่งขึ้นไปนั่งอย่างเดิม ไม่ได้เจ็บปวดชอกช้ำ
อันใด แต่เมื่อถูกลมกระหน่ำมอมมาตวัดเล่าที่ข้างใน แม่ตักใจกลัวจะเกิด
อัปมงคลถึงให้ทำขวัญกันเอะอะ เรื่องตกพระราชยานนั้นขอบกล เจ้าฟ้าท่าน
ได้ขึ้นพระราชยานมาก่อนบางพระองค์ก็เคยตก ใครตกก็เป็นจำได้ไม่ลืม
เพราะนาน ๆ จะมีสักครั้ง ๑ แต่ประหลาดที่ว่ามีเหตุเช่นนั้นแก่สมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราช (เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ) ในรัชกาลที่ ๕ ครั้งตามเสด็จ
ไปวัดกลางเมืองสมุทรปราการ เวลานั้นฉันเป็นราชของครุฑบิน เดินแข่งไป
ข้างพระราชยาน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ขึ้นพระราชยานแต่
พระองค์เดียว ประทับที่พระยุคล์ข้างหน้าที่ประทับ เมื่อขบวนแห่เสด็จถึงวัด
จะไปที่หน้าพระอุโบสถ แต่พอล่วงศาลาโรงธรรมที่พวกพ่อค้าตั้งแถวคอย
เฝ้า มีผู้ชุกกาทูลเกล้า ฯ ถวาย ตำรับสั่งให้หยุดพระราชยานเพื่อจะทรง
รับฎีกา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ เห็นจะกำลังเผด็จพระองค์ พอ
พระราชยานหยุดชะงักก็พลัดตกลงไปข้างหน้า เป็นครั้งหลังที่สุดที่เจ้านาย
ตกพระราชยาน การเสด็จประพาสของทุกกระหม่อมฉัน บางวันทรงรถ
ในเวลาบ่าย รถพระที่นั่งทรงในสมัยนั้นเป็นรถ ๒ ล้อมีประทุน อย่าง
ที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า Buggy เทียมม้าเดียว บางวันโปรดให้ฉัน
ตามเสด็จขึ้นรถพระที่นั่ง เจ้าฟ้าชั้นใหญ่ท่านนั่งสองข้างพระองค์ ฉันทนั่ง
ตรงที่ห้อยพระบาท ต้องก้มหัวหัดส่ายบังเหียนซึ่งทรงขมม้าอยู่เสมอ ใน

สมัยนั้นเริ่มมีเรือไฟชื่อ เจ้าพระยา เดินเมดและรับส่งสินค้าในกรุงเทพฯ
กับเมืองสิงคโปร์ ๑๕ วันมาถึงกรุงเทพฯ ครึ่ง ๑ วันโตเรือเมดมาถึง
ทุลกระหม่อมก็ติดพระราชธูระ ทรงหนังสือซึ่งใคร ๆ มีมาถวายจากต่าง
ประเทศ และทรงเขียนลายพระราชหัตถเลขาตอบ หรือที่จะมีไปถึงต่าง
ประเทศ ราว ๓ วันจึงเสด็จพระราชธูระ ในระหว่าง ๓ วันนั้นมักไม่เสด็จ
ประพาสและไม่โปรดให้ใครรบกวณ จนพวกข้าเฝ้าทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน
เข้าใจกัน พอได้ยินว่าเรือเจ้าพระยามาถึง ก็ระวังไม่ให้มีอันใดกวณ
พระราชหฤทัย ในพวกเด็ก ๆ เช่นตัวฉันแม่ถูกห้ามมิให้เข้าไปใกล้ที่ทรง
พระอักษร แต่เมื่อรู้ว่าเรือเจ้าพระยามาถึงก็พากันยินดีด้วยมักมีผู้ส่งของ
เข้ามาถวายทุลกระหม่อม บางทีมีของเล่นแปลก ๆ ได้พระราชทาน
เนื่อง ๆ ของประหลาดอย่างหนึ่งนั่น คือ น้ำแข็ง ดูเหมือนจะเพิ่งทำได้
เมืองสิงคโปร์ไม่ช้านัก มีผู้ส่งแท่งน้ำแข็งใส่หีบกลบขเดียวมาถวายเนื่อง ๆ
ได้น้ำแข็งมาเมื่อใด ก็มักโปรดให้แจกเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่
พวกที่เพิ่งได้เห็นน้ำแข็งชนิดนี้ ๆ เช่นตัวฉัน ชอบต่ออยออกเป็นก้อนเล็ก ๆ
อมเล่นเย็นเฉียบสนุกดี พวกที่เป็นชนผู้ใหญ่ดูมีใครมีใครชอบ มักบ่นกัน
ว่ากินน้ำแข็งปวดฟัน และยังมีพวกคนแก่ที่เป็นแต่ได้ยินว่าแจกน้ำแข็ง
ไม่เชื่อว่าน่า กระซิบกันว่า “จะปันน้ำเป็นตัวอย่างไรได้” ด้วยมีในคำ
สุภาษิตพระร่วงว่า “อย่าปันน้ำเป็นตัว” หมายความว่าห้ามมิให้ทำอะไร
ฝืนธรรมชาติ หรืออีกนัยหนึ่งกล่าวแต่ว่า ปันน้ำเป็นตัว หมายความว่า
ติเตียนว่าแก้งปลุกเท็จให้เป็นจริง เคยได้ยินกันชินหูมาแต่โบราณ ไร

ทำนาแข่งเฟิงมามชนในประเทศนตอเมอรัชกาลที่ ๕ นอกจากของที่ส่งมาจาก เมืองนอก บางที่ทลกระท่อมเสด็จประพาสเวลาบาย ไปแหวะห้างฝรังซิงตงอยู่ทตทหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ หรือเสด็จแหวะตามร้านทรงซื้อของเล่นหรือของกินมาแจกพระเจ้าลูกเธอ เพราะฉะนั้นในพวกชั้นเด็กถึงจะได้ตามเสด็จหรือไม่ได้ตาม ก็ยากให้เสด็จประพาสด้วยกันทุกพระองค์

ฉันเคยตามเสด็จทูลกระท่อมไปหัวเมือหลายครั้ง ครั้งแรกไปถึงพระนครคือยุชยาเมือคราวอดนมที่เด้ามาแล้ว ครั้งที่ ๒ แม่เด้าว่าได้ตามเสด็จไปในเรือกำปั่นไฟพระที่นั่งจนถึงเขาธรรมามูล เมืองชัยนาท ต่อมาอีกครั้ง ๓ ได้ตามเสด็จไปลงเรือไฟ (ดูเหมือนจะเป็นเรือ อัครศรีรัตนาศน์ ที่เอมปเรอเนโปลิเยนที่ ๓ ถวาย) ออกไปถึงปากอ่าว ฉันได้เห็นทะเลเป็นครั้งแรก จำได้เพราะเห็นปลากะเบนบินประหลาดติดตา ต่อมาได้ตามเสด็จไปพระปฐมเจดีย์ เสด็จไปครั้งนั้นทรงเรือกำปั่นไฟจักรข่างขนาดย่อมไปทางคลองมหาสวัสดิ์ซึ่งเฟิงซุดใหม่ยังเป็นคลองใหญ่ ในคราวนั้นฉันไปถูกเรียกเป็นพะยานให้เบิกความเรื่องเจ้าพี่พระองค์ ๑ ในชั้นเด็กด้วยกัน ไปทลล้มประชวรฟกซ่า มีกรไต่สวนว่าทลล้มเพราะเหตุใด จึงจำได้ถนัด

ฉันมาได้ความยกย่องเนื่องในการตามเสด็จครั้งหนึ่ง เมื่ออายุได้ ๖ ขวบในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ ปีนั้นมีการเสด็จออกรับแขกเมืองอย่าง

๑. ในจดหมายเหตุบางกอกกาเถนดาร์ของหมอบรัดเล ว่าเสด็จไปเมือปีชลา

เต็มยศ^๑ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เวลาเสด็จออกรับแขกเมืองนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับพระราชบัลลังก์ตรงกลาง ขุนนางเฝ้าทางด้านหน้า เจ้านายต่างกรมรัชกาลอื่นเฝ้าทางด้านเหนือ พระเจ้าลูกยาเธอชั้นผู้ใหญ่ มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหัวหน้า เฝ้าทางด้านใต้ ที่ได้กั้นตงแล้วแต่งพระองค์ฉลองพระองค์ครุยอย่างเจ้านายผู้ใหญ่ ที่ยังไม่ได้ใส่กั้นตงแต่งพระองค์ทรงเกี้ยวและอาภรณ์ตามแบบพระราชกุมารที่ยังเยาว์วัย ประทับบนเบาะและมีเครื่องยศตั้ง^๒ วันนั้นฉันตามไปส่งเสด็จทุกกระหม่อมถึงหลังพระทวารทางเสด็จออก แล้วเกิดอยากเห็นการออกแขกเมือง จึงลอบออกพระทวารทางด้านใต้ไปแอบเสตามองดูอยู่ข้างหลังที่เหล่าเจ้าพนักงานประทับ เฝื่อนทุกกระหม่อมข้าเสด็จพระเนตรมาเห็น พอเสด็จขึ้นตรัสถามฉันว่า “ลูกดีศอยากออกแขกเมืองกับเขาบ้างหรือ” ฉันกราบทูลว่า “อยาก” ทุกกระหม่อมมาตรัสเล่าให้คุณข้าเพียงฟัง แล้วดำรัสสั่งว่าถ้าเสด็จออกแขกเมืองคราวหน้า ให้ฉันไปนั่งข้างท้ายแถวเจ้าพนักงาน แต่พานทองเครื่องยศที่ใช้กันนั้นโตเกินตัวฉันนัก ให้คุณข้าเพียงหยิบพานทองขนาดย่อมของสมเด็จพระศรีสุริเยนทรว ซึ่งอยู่ในที่มาเป็นพานเครื่องยศไปตั้งสำหรับตัวฉัน แต่เฝื่อนเวลานั้นจวนสิ้นรัชกาลอยู่แล้ว ไม่มีแขกเมืองต่างประเทศมาเฝ้าอีกในกรุงเทพฯ ฉันก็เลย

๑. ในจดหมายเหตุบางกอกหรือเดอรั้งของหมอบรัดเล ว่าแขกเมืองโปรตุเกส เป็นเจ้าเมืองมาเก๊า ชื่อ ดองไฮเส ฮอร์ตา

๒. การเสด็จออกรับแขกเมืองเต็มยศในพระที่นั่งอนันตสมาคม มีรูปเขียนเสด็จออกรับแขกเมืองฝรั่งเศสตั้งอยู่ในท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ไม่ได้ออกแขกเมือง ถึงกระนั้นก็ได้พระราชทานเบี้ยหวัดเพิ่มจนถึงชั้นสูง
ในปีนั้น

ตั้งแต่อายุย่างเข้า ๖ ขวบ ฉันเข้าออกนอกในได้โดยลำพัง ไม่
ต้องมีใครควบคุม แม้มิไม่ห้าม เห็นจะเป็นด้วยท่านใครจะให้กล้า แต่
เมื่อกลับไปเรือนต้องไปเล่าให้ท่านฟังทุกวันว่าที่ไหนบ้าง ฉันชอบออกไป
คอยตามเสด็จประพาสในตอนบ่าย เป็นเหตุให้คุ้นเคยกับข้าราชการนอก
จากมหาดเล็กออกไปอีกหลายคน บางวันพระองค์เจ้าสิงหนาทราชบุตร
ฤทธิ (เมื่อยังเป็นหม่อมเจ้า) ผู้เป็นอธิบดีกรมม้าและรถพระที่นั่ง ท่าน
อุ้มเอาขึ้นหัดนั่งหลังม้า บางวันก็เลยไปเที่ยวที่ห้องอาลักษณ์ วันหนึ่งไป
เห็นอาลักษณ์เขาเขียนหนังสือด้วยปากกาฝรั่ง (คือปากกาเหล็กเช่นเราใช้
กันเป็นสามัญทุกวันนี้) นี้ก็ชอบ บอกเขาว่าอยากหัดเขียนบ้าง อาลักษณ์
คนนั้นใจอารี ให้ปากกาฝรั่งมีด้ามไม้อัน ๑ (ราคาว่าอย่างทุกวันนี้เห็นจะราว
๑๐ สตางค์) ฉันถือเช็ดถูกลบมาเรือนด้วยความยินดี พอแม่เห็นก็ขนาน
ขนานใหญ่ ด้วยท่านตั้งกำชับอยู่เสมอ ให้รักษาความประพฤติ ๓ ข้อ
คือ ไม่ให้มั่งคั่ง ไม่ให้ตะกวด และไม่ให้ฟุ้งเฟ้อ ท่านว่าฉันไม่ควรจะ
ไปขอปากกามาจากอาลักษณ์ แล้วบังคับให้คนคุมตัวฉันเอาปากกาไปคืน
ก็เลยไม่ได้หัดเขียนอย่างอาลักษณ์ ถึงหัดก็เห็นจะเหลว มาถึงตอนปีเถาะ
มีที่ชอบไปชั้นใหม่อีกแห่ง ๑ ด้วยตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวลาผนวชจากสามเณร เสด็จมาประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบ

๑. บิดาเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร

อยู่ทางด้านใต้ใกล้กับบริเวณพระอภิเนาวนิเวศน์ เจ้านายมักเสด็จไป
 ประชุมที่นั่นในเวลาก่อนเข้าเฝ้าฯ หรือเมื่อเฝ้าแล้ว มิใคร่ขาด พวกเจ้า
 นายชั้นเล็กเช่นตัวฉันก็มักไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ตอนกลางวันเมื่อเฝ้าทูตกระหม่อมแล้ว ยังจำได้ถนัดว่าเมื่อแรกฉันไปเฝ้า
 นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตัดเสื้อสักหลาด
 สีเขียวเป็นรูปเสื้อแยกเกิดอย่างฝรั่งพระราชทานตัว ๑ รู้สึกว่าได้ของสมัย
 ใหม่ชอบใจนี้กระไร แต่นั่นก็ไปสวนกุหลาบเสมอ เวลานั้นเจ้าพระยา
 นรวิทนราชมานิตยังเป็นนายเวร (โต) เกิดมีมิตรจิต เขาเป็นอูระประจำ
 ประคอง ยังเล่าจนเมื่อเป็นเจ้าพระยาว่ามูลเหตุที่ท่านจะชอบฉันนั้น เพราะ
 ฉันจำทำกุลาดีไม่ได้ (เห็นจะได้เห็นเมื่องานพระเมรุกรมหมื่นมเหศวร
 ศิววิลาส) แล้วไปเต็นท์ ถัดมา อดทนที่สวนกุหลาบ เรื่องนี้ยังจำเลิกจน
 ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อท่านบวชหนัก วันฉันไปเยี่ยมท่านเป็นครั้งสุดท้าย

ฉันได้ตามเสด็จทูตกระหม่อมเป็นครั้งสุดท้าย เมื่อเสด็จไปทอดพระ
 เนตรสุริยอุปราสาทที่ตำบลห้วยกอก แขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อปีมะโรง
 พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลานั้นอายุพออย่างเข้า ๗ ขวบ การที่เสด็จไปครั้งนั้นนับเป็น
 เรื่องสำคัญในพงศาวดาร ด้วยเป็นเหตุให้ทูตกระหม่อมเสด็จสวรรคต แต่ข้อ
 นี้ก็มีใครคาดในเวลานั้น แต่มักพอใจกล่าวกันว่าเมื่อภายหลังด้วยความ
 อดาย ว่าถ้าไม่เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยอุปราสาทที่ห้วยกอก ทูตกระหม่อม
 ก็คงยังเสด็จอยู่ต่อมา ขวนให้ผู้ที่ไม่รู้เรื่องจริงเข้าใจว่าไม่พอที่จะเสด็จไป
 เหตุใดทูตกระหม่อมจึงเสด็จไปห้วยกอกครั้งนั้น แม้เจ้านายที่เป็นลูกเธอ

มาทราบชัดเจนต่อภายหลัง ด้วยได้ฟังสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ
ปรปักษ์ท่านประธานอธิบายให้เข้าพระทัย ว่าตามตำราโหราศาสตร์ของไทย
นั้นว่าสุริยุปราคาไม่เป็นวิสัยที่จะมีหมดดวงได้เหมือนจันทรุปราคา พวก
โหราเชื่อกันมาอย่างนั้นแต่โบราณ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ เชี่ยวชาญทั้งอย่างไทยและอย่างฝรั่ง
จนถึงวัดแดดวัดดาวได้มาแต่ยังทรงผนวช ถึงกระนั้นก็ยังมิเกิดปัญหาเรื่อง
สุริยุปราคาหมดดวง มาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ทรงคำนวณว่าจะเห็น
สุริยุปราคาหมดดวงในประเทศสยามเป็นครั้งแรกในปีนั้น ตรัสบอกพวก
โหราไม่มีใครเชื่อด้วยผิดตำรา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ ฯ ตรัสเล่าในสวน
พระองค์ว่า “ฉันเองก็ไม่เชื่อท่าน แต่หากเกรงพระราชหฤทัย ก็เสด็จ
ไปด้วยเช่นนั้น” แต่สุริยุปราคาครั้งนั้นดูในกรุงเทพฯ จะไม่เห็นมีหมด
ดวง จะเห็นได้แต่ในท้องที่ใกล้เมืองประจวบคีรีขันธ์ อันตำบลหว้ากอ
อยู่ตรงเส้นกลางทางโคจรของสุริยุปราคา จึงต้องเสด็จไปทอดพระเนตร
ถึงที่นั้น ทรงซักชวนบรรดาผู้เชี่ยวชาญโหราศาสตร์ทั้งพระและคฤหัสถ์ให้
โดยเสด็จด้วย เล่ากันว่าทุลกระหม่อมทรงทรมานพระองค์ด้วยการคำนวณ
สุริยุปราคาครั้งนั้นมากตั้งแต่ก่อนเสด็จไป ด้วยทรงเกรงว่าจะพลาดพลั้งไม่
เห็นมีหมดดวง หรือไม่ตรงเวลาที่ทรงพยากรณ์ ก็จะได้ลาออกโหรา
เพราะทรงทราบอยู่ว่าไม่มีผู้ใดเชื่อ การเสด็จไปหว้ากอครั้งนั้นยังมีการ
สำคัญอีกอย่าง ๑ ด้วยมีพวกนักปราชญ์ทั้งฝรั่งเทศและอังกฤษชอมาดู
เซอร์แฮร์ริสอตเจ้าเมืองสิงคโปร์ก็จะมาเฝ้าด้วยกันกับภรรยา เพื่อดูสุริย

อุปราคา ณ ตำบลหว้ากอด้วย จึงต้องเตรียมการเสด็จไปครั้งนั้นผิดกับครั้ง
อื่นแต่หนหลัง ถ้าว่าเฉพาะแต่ที่ตัวฉันจำได้ ตั้งแต่ว่าทูตกระหม่อมได้ทรง
เลือกตัวฉันให้ไปตามเสด็จด้วย ก็ยินดีเหลืออด เพราะนิสัยชอบเที่ยวดู
เหมือนจะมีชนบ้างแล้ว ทั้งครั้งนั้นได้พระราชทานเครื่องแต่งตัวและการ์ด
ข้อพิมพ์ใส่ซองเงินสำหรับรับแขกเมืองแปลกกับตามเสด็จคราวก่อน ๆ เมื่อ
ตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่ง อัคราชวรเดช เห็นจะเป็นเพราะข้างในห้อง
แน่นกันนัก ตัวฉันกับเจ้าน้องหญิงแฉะไซดวง (ซึ่งเป็นธิดาคุณบ้ำเพียง)
ถูกส่งตัวออกไปนอนกับคุณตาข้างท้ายเรือ ด้วยในเวลานั้นคุณตาเป็นผู้
บัญชาการทหารบก จึงมีหน้าที่คุมทหารรักษาพระองค์ไปในเรือพระที่นั่ง
เมื่อเรือแล่นออกทะเลไป ทูตกระหม่อมเสด็จไปที่ตาดฟ้าตอนท้ายเรือ เข้ม
พระองค์มาตรัสถามฉันกับองค์แฉะว่าเมาคลื่นหรือไม่ เมา ต่างกราบทูลว่า
ไม่เมาทั้ง ๒ คน (พวกผู้ใหญ่เขาว่าที่แทนตัวฉันมีอาการเมาคลื่นอยู่บ้าง
แต่หากตั้งใจทูลไปว่าไม่เมา) อย่างไรก็ตามว่าในลายพระราชหัตถเลขา
ที่พระราชทานมากรุงเทพฯ ทรงติเตียนคนตามเสด็จที่ไปเมาคลื่น ตรัส
อ้างว่าแต่เด็ก ๆ เช่นฉันกับองค์แฉะยังไม่เมา แต่ที่จริงคลื่นก็เห็นจะไม่มี
เท่าใดนัก ด้วยเป็นฤดูลมตะวันตกเฉียงใต้พัดออกมาจากฝั่ง ถึงกระนั้นผู้
ที่แพ้คลื่นทะเลในสมัยนั้นยังมีมาก เป็นต้นว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
บำราบปรปักษ์ ได้เคยตามเสด็จไปถูกคลื่นครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่เสด็จไปทะเล

๑. เสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๑๖ วัน

ออก ตามเสด็จคราวนักสูทรวงข้างตั้งแต่เมืองเพชรบุรี เดินบกกลงไปจนถึง
 ตำบลหว้ากอ ทลกระหม่อมเสด็จไปแวะประพาสที่บางแห่งในระยะทาง มี
 ที่แหลมเขาตะเกียบเป็นต้น ฉันทจำได้ว่าตามเสด็จชนบท พวกเด็กชาวม
 ไป ไปพบวัวฝูงของชาวบ้านเขาต้อนมา กลัววัวมันจะชนนี่กะไร ไปถึง
 ภูเขาแห่งหนึ่งมอ่งหินชันน่าฝนไว้ในนั้น ทลกระหม่อมไปประทับที่ริมอ่าง
 แล้วทรงตักน้ำมาทำนมนต์ประพราเจ้าลูกเธอ ภูเขานี้ชื่อนี้ชื่ออื่น คือ
 “เขาลาด” นั้นเอง ทุกวันนักยงงามตเป็นทีเที่ยวแห่ง ๑ ของผู้ที่มาหัวหิน
 อ่างหินนั้นก็ยังปรากฏอยู่ที่เชิงเขา เสด็จชนบทอีกแห่ง ๑ ที่คุ้งมะนาว (อัน
 เป็นที่ตั้งสาขากรมอากาศยานบัดนี้) อยู่ข้างใต้อ่างเกาะหลักอันเป็นที่ตั้ง
 เมืองประจวบคีรีขันธ์ ทลกระหม่อมทรงมาพระที่นั่ง ตัวฉันทก็อดเด็กชาตาม
 เสด็จไปจนถึงพลับพลาที่หว้ากอ ระยะทางสัก ๒๐๐ เส้น พลับพลาตั้งต่อ
 ชายหาดที่ริมทะเล เขาว่าที่ตรงนั้นเป็นตงตะเคียน^๑ จึงเป็นเหตุให้เกิด
 เจ็บไข้ เมื่อมาคิดดูในชั้นหลังก็ชอบกล ทางโคจรของดวงอาทิตย์ที่จะเห็น
 สุริยอุปราคามีตหมดดวงได้ในครั้งนั้น คงมีเขตออกไปข้างเหนือข้างใต้
 ของเส้นศูนย์กลางที่อยู่ตรงตำบลหว้ากอ^๒ ถ้าหากตั้งพลับพลาที่อ่างมะนาว
 ซึ่งอยู่เหนือหว้ากอขึ้นมาเพียง ๒๐๐ เส้น ก็จะมีพื้นที่มความไข และคงเห็น
 สุริยอุปราคามีตหมดดวงได้เหมือนกัน ก็แต่ในสมัยนั้น ทางชายทะเล
 บัณฑิตยังมีใครมีใครได้ไปเที่ยวเตร่รู้เห็นภูมิลำเนา เพราะทางคมนาคม

๑. เมื่อนั้นว่าการมหาดไทย ได้ให้ไปตรวจว่าจะมีสิ่งสำคัญอันใดเหลืออยู่บ้างหรือไม่
 ได้รับรายงานว่ามิฐานก่ออิฐถือปูน (เห็นจะเป็นที่ตั้งคลังส่ง) เหลืออยู่แห่ง ๑ ฉันทสั่งให้
 รักษาไว้

๒. เช่นสุริยอุปราคาว พ.ศ. ๒๔๗๖ เส้นศูนย์กลางอยู่ที่ตำบลหัวหิน แต่อาจจะ
 เห็นหมดดวงได้ตั้งแต่เขาทะโมนแขวงจังหวัดเพชรบุรี ลงไปจนถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์

ยังลำบาก จึงเอาแต่คติทางโหราศาสตร์เลือกที่ตั้งพลับพลาที่ตำบลหัวกอก ความทรงจำในเวลาเมื่ออยู่ที่หัวกอกครั้งนั้น นักหาเรื่องอะไรที่เป็นแก่นสาร ไม่ได้ด้วยเป็นเด็ก จำได้แต่ว่าชอบวิ่งเล่นกับเจ้านายพี่น้องที่ด้านหน้าพลับพลา และจำได้ว่าได้ไปยืนเข้าแถวรับเซอร์แฮร์ริอดกับภรรยาเมื่อเข้าไปเฝ้าข้างใน ได้จับมือกับฝรั่งเป็นครั้งแรก และเซอร์แฮร์ริอดให้รูปฉายาลักษณ์ของตนแผ่น ๑ ยังรักษามาอีกช้านาน ส่วนเรื่องสรีขุปรากนั้น ก็เกือบไม่ได้เอาใจใส่ทีเดียว จำได้แต่ว่ามีโรงตั้งกล้องส่องที่หน้าพลับพลา กล้องส่องจะเป็นอย่างไรก็จำไม่ได้ พวกฉันได้แจกแต่กระจุกสีคิ้วแผ่นเล็ก ๆ ลำหรับให้ส่องตดวงอาทิตย์ และจำได้ว่าเมื่อหมดดวงนั้นมีตถึงแลเห็นดาวในท้องฟ้า แต่ฟังตามที่ได้กล่าวว่าทูลกระหม่อมทรงปฏิบัติดีมาก ด้วยได้จริงดังทรงคำนวณหมดทุกอย่าง และพวกโหรบรรดาที่ตามเสด็จไป (ซึ่งเชื่อตำราว่าจะหมดดวงไม่ได้นั้น) ก็พากันพิศวงงงงวย นัยว่าถึงพระยาโหรธิบดี (เถื่อน) เมื่อเป็นหลวงโลกทึบ พอเห็นหมดดวงก็ร้อง “พลุบ” ออกไปดัง ๆ โดยลืมนั่งอยู่ใกล้ที่ประทับ

เมื่อเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ได้สัก ๗ วัน มีงานสมโภชพระแก้วมรกต ฉันจำได้ว่าตามเสด็จทูลกระหม่อมไปทอดพระเนตรโฉน ณ พระที่นั่งไชยชุมพล ได้เห็นทูลกระหม่อมเป็นครั้งที่สุดในวันนั้น พอกลับมาก็ล้มเจ็บเป็นไข้ป่าด้วยกันทั้งแม่และตัวฉัน แต่เห็นจะไม่เป็นอย่างแรง ถึงกระนั้นก็ต้องนอนแหว่งอยู่กับเรือนเกือบเดือน ได้รู้แหว่ ๆ ว่าทูลกระหม่อมประชวร

๑. เพิ่งมาเห็นกล้องส่องนั้นตระหนักทั่วถึงโลกถึงวล เมื่อเอาไปตั้งถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรสรีขุปรากเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ด้วยตรัสบอก ว่า “กล้องของทูลกระหม่อมปู่”

พออาการพิษขึ้นทุลกระหม่อมก็เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑
เมื่อรู้ข่าวพากันตกใจตื่นสติอารมณ์แม้แต่จะร้องไห้ก็ไม่ออก จนเขาพาขึ้น
ไปตรงหน้าพระบรมศพจึงได้ร้องไห้ ได้ยินเขาเล่าให้ฟังเมื่อภายหลังว่าใน
เวลาเมื่อทุลกระหม่อมประชวรอยู่นั้น ตรัสห้ามไม่ให้พระเจ้าลูกเธอที่ยัง
ทรงพระเยาว์เข้าไปให้ทอดพระเนตรเห็น เพื่อจะทรงระงับความอาทรด้วย
ห่วงใย ถึงกระนั้นก็ปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องประชวรว่าทรงเป็นห่วง
พระเจ้าลูกเธอมาก ถึงมีพระราชดำรัสฝากฝังปรากฏในจดหมายเหตุ
ดังกล่าวมาลงต่อไปนี้

ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลาโม่งเช้า ดำรัสสั่งให้
พระยาบุรุษ ๗ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก เข้า
ไปเฝ้าถึงข้างพระที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่าเห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น
ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทูลบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาลจะถึงพระองค์
แล้ว ขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดาอย่าให้มีภัยอันตรายหรือ
เป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ ให้
เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด
ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอื้นอาลัย จึงดำรัสห้ามว่าอย่าร้องไห้ ความ
ตายไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมียอมเป็นเหมือนกันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตาย
ก่อนและตายทีหลัง แต่ก็อยู่ในต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาลมาถึงพระองค์
เข้าแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย

ข้างฝ่ายพระราชโอรสธิดาทั้งปวง ก็รู้สึกกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์
จนเติบโตใหญ่ทุกพระองค์ ว่าในความรักลูกแล้วจะหาผู้ใดที่รักยิ่งกว่าทุก

กระท่อมเห็นจะไม่มี เพราะฉะนั้นความรักทุกกระท่อมจึงตั้งอยู่ใน
พระฤทัยด้วยกันทั้งนั้น จะยกตัวอย่างดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ทั้งสองพระองค์นี้ ทุกกระท่อม
ทรงใช้ชีวิตติดพระองค์อยู่เป็นนิจ เมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ ที่ใด ๆ ในห้องที่บรรทมคงมีพระ
บรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เคยมีพระราชดำรัส
แก่อนว่า “ถ้าขาดไปไม่สบายใจ” ฉะนั้นจึงทราบว่าพระองค์ทรงติดทุก
กระท่อมถึงปานนั้น กรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ก็เป็นท่านองเดียวกัน เมื่อ
เสด็จออกไปอยู่ที่วังวรดิศ ก็มีพระบรมรูปทุกกระท่อมไว้กับพระองค์เสมอ
ทุกตามเรื่องแต่ก่อนมา ถ้าเป็นเรื่องเนื่องด้วยทุกกระท่อมแล้ว ทรงจำได้
แม่นยำกว่าเรื่องอื่น เคยมีผู้ถามฉันว่าจำทุกกระท่อมได้หรือไม่ ฉัน
ตอบยากอยู่สักหน่อย เพราะพระบรมรูปทุกกระท่อมมีมากได้เห็นจนชินตา
แต่ฉันนึกว่าจำได้ ด้วยเมื่อเสด็จสวรรคตอายุของฉันเข้า ๗ ขวบแล้ว ทรง
ได้ตามเสด็จและรับใช้ใกล้ชิดพระองค์อยู่ถึง ๓ ปี เป็นแต่ไม่ได้มีโอกาสสนอง
พระเดชพระคุณทุกกระท่อมเมื่อยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่มากเหมือนอย่าง
เจ้าพัทธานเป็นชนใหญ่

เมื่อเขียนถึงตรงนี้นักชนถึงคำราชทูตฝรั่งคนหนึ่งซึ่งเอาใจใส่ศึกษา
พงศาวดารประเทศทางตะวันออกนี้ เคยแสดงความเห็นแก่อนว่า สังเกต
ตามเรื่องที่ฝรั่งมาทำหนังสือสัญญาเมื่อรัชกาลที่ ๕ นั้น เมืองไทยใกล้
จะเป็นอันตรายมากที่สุด ถ้าหากไม่ได้อาศัยพระสติปัญญาของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไข ประเทศสยามก็อาจจะไม่เป็นอิสระ
สืบมาได้ คำที่เขาว่านักวิเคราะห์ในพงศาวดารก็สมจริง ในชนนั้นมีประเทศ

ที่เป็นอิสระอยู่ทางตะวันออก ๕ ประเทศด้วยกัน คือ พม่า ไทย ญวน
จีน และญี่ปุ่น นอกจากเมืองไทยแล้วต้องยอมทำหนังสือสัญญาด้วยถูกฝรั่ง
เขากำลั่งบังคับทั้งนั้น ที่เป็นประเทศเล็กเช่นพม่าและญวนก็เลยตกเป็น
เมืองขึ้นของฝรั่งเมื่อปลายมือ แม้ที่เป็นประเทศใหญ่หลวงเช่นเมืองจีน ก็
จลาจลและลำบากยากเข็ญสืบมาจนทุกวันนี้ กลับเอาตัวรอดได้แต่ประเทศ
ญี่ปุ่น เพราะเขามีคนดีมากและมีทุนมากด้วย ถึงกระนั้นก็ต้องรบราช่าพัน
กันเองแล้วจึงตั้งตัวได้ มีประเทศสยามประเทศเดียวที่ได้ทำหนังสือสัญญา
กับฝรั่งโดยสุานเป็นมิตร และบ้านเมืองมิได้เกิดจลาจลเพราะทำหนังสือ
สัญญา แต่น่าอนาถใจอยู่ที่ทุกวันนี้ผู้พระคุณของทุลกระหม่อมมีตัวน้อย
ลงทุกที ถึงมีเสี้ยงคนชั้นสมัยใหม่ (แต่มีน้อยคน) กล่าวว่่าหนังสือสัญญา
ที่ทำเมื่อรัชกาลที่ ๕ เสียเปรียบฝรั่งเพราะไทยในสมัยนั้นไม่รู้เท่าถึงการ
เมื่อคิดต่อไปในข้อนี้ ดเป็นโอกาสที่ฉันจะสนองพระเดชพระคุณทุลกระหม่อม
โดยอิกบางเมื่อแก่ชรา ด้วยแถลงความจริงให้ปรากฏ เพราะเมื่อฉันเป็นนายก
กรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร และเป็นนายกราชบัณฑิตยสภาต่อ
มา ได้อ่านหนังสือเก่าทรงรวบรวมฉบับได้ในประเทศนี้ และที่ได้มาจาก
ต่างประเทศ พบอธิบายเรื่องเนื่องในพระราชประวัติของทุลกระหม่อม ซึ่ง
ยังมีใครมีใครทราบหรือทราบแต่เรื่องไม่รู้ถึงต้นเหตุมีอยู่มาก ฉนั้นจึงพยายาม
แต่งเรื่องพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วย
อาศัยหนังสือ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
กับเทศนาพระราชประวัติ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส ทรงพระนิพนธ์ เป็นโครงเรื่อง แถลงพลความตามอธิบายที่ฉันได้
มาทราบเมื่อภายหลัง ไว้ในตอนที่ ๒ และที่ ๓ ของหนังสือนี้

เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวเสด็จสมภพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีชวด วันพฤหัสบดีที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ในเวลานั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมกรุงธนบุรี ด้วยกันกับสมเด็จพระ (ศรีสุริเยนทร) บรมราชชนนี ซึ่งเป็นเจ้าฟ้าฝ่ายใน ด้วยเป็นพระธิดาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาศรีสุตารักษ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ มาตั้งแต่ประสูติจนถึงรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระชนษาได้ ๖ ปี ในระหว่างนั้นได้เฝ้าและทรงจำพระบรมอัฏฐิราชพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อทรงสร้างพระมหาสถูปองค์ที่ ๔ ที่วัดพระเชตุพนฯ จึงมีพระราชดำรัสสั่งไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินภายหลังไม่ต้องทรงถือเป็นแบบอย่าง เพราะพระเจ้าแผ่นดิน ๔ พระองค์นั้นได้เคยทรงเห็นกันและกัน ดังนี้

ถึงรัชกาลที่ ๒ เสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ประทับที่ตำหนักแดง (อยู่ตรงที่สร้างตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี)

อันสมเด็จพระราชาธิบดีสุตารักษ์กับสมเด็จพระชนนีเคยเสด็จอยู่มาก่อน ทรงพระยศเป็น สมเด็จพระราชาธิบดีพระองค์ใหญ่ คนทั้งหลายเรียกกันว่า ทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ แต่มักเรียกกันโดยสะดวกปากว่า ทูลกระหม่อมใหญ่ มิฉะนั้นก็เรียกว่า เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ หรือ เจ้าฟ้าใหญ่ เรียกกันอย่างนี้สืบมาจนเสวยราชย์^๒

จะกล่าวถึงเรื่องพระราชทานพระนามแทรกกลางทรงนั่งพักผ่อนด้วยมีผู้แต่งหนังสือ เสด็จพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามว่า เจ้าฟ้ามงกุฎ มาแต่แรกประสูติ ความจริงจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ด้วยประเพณีการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้ามีมาแต่โบราณ พระราชทานต่อเมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี (หรือมิฉะนั้นก็เมื่อโสกันต์) มีพิธีดำรับการนั้นโดยเฉพาะ คำที่เรียกเมื่อก่อนได้พระราชทานพระนามเป็นแต่คนทั้งหลายเรียกกันโดยสมมุติ เช่นเรียก เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ และพระองค์น้อย เป็นต้น บางทีก็ใช้คำแปลงออกไปตามเหตุ ยกตัวอย่างในครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่นเรียกว่า เจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพร เจ้าฟ้ากุ้ง และเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ^๓ เป็นต้น

๑. เมื่อสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์โปรด ฯ ให้รอดำหนักหลังที่เสด็จประทับไปสร้างเป็นตึกในบริเวณนั้น พระราชทานนามว่า พระที่นั่งมุลมณเฑียร เดิวนั้นย้ายไปปลูกเป็นโรงเรียนอยู่หน้าวัดเขมาภิรตาราม

๒. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเรียกว่า “ท่านฟ้าใหญ่” สันต์เรียกว่า Chow fa yai เจ้าฟ้าใหญ่

๓. สันนิษฐานว่า เจ้าฟ้าเพชร (คือพระเจ้าท้ายสระ) และเจ้าฟ้าพร (คือพระเจ้าบรมโกศ) เห็นจะเรียกพระนามเดิมเมื่อก่อนเป็นเจ้า เจ้าฟ้ากุ้งนั้นอาจจะมาแต่นิมิตในปีที่ประสูติ เช่นกุ้งขม ผิดปกติ เหมือนอย่างเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อมาแต่นิมิตด้วยประสมเวลาตำมะเดื่อออกดอก อันเป็นของประหลาดมิใคร่จะมี

ประเพณีพระราชทาน พระนามเจ้าฟ้าใน กรุงรัตนโกสินทร์^๕ มีจุดหมายเหตุปรากฏชัด เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ มีพระราชโอรสธิดาเป็นเจ้าฟ้า ๔ พระองค์ ที่ทรงพระเจริญวัยแล้วพระราชทานพระนามเป็นกรมทีเดียว ๓ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาานุรักษ์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้าหญิงกรมขุนศรีสุนทรเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าพระราชธิดาพระองค์น้อยยังทรงพระเยาว์พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้าประภาวดี^๖ ภายหลังจึงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเทพทวดี ต่อมาเมื่อเสวยราชย์แล้วมีเจ้าฟ้าพระราชธิดาอีกพระองค์ ๑ พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้ากฤษดาภยทวดี เมื่อรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้าเมื่อก่อนเสวยราชย์ ๒ พระองค์ และมามีพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์แล้วเป็นเจ้าฟ้าอีก ๓ พระองค์ เจ้าฟ้า ๕ พระองค์นั้นเจริญพระชันษาทันรับพระราชทานพระนามในรัชกาลที่ ๒ แต่ ๓ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้รับพระราชทานพระนามเมื่อทำพิธีตั้งดวงพระองค์ ๑ ต่อนั้นมาพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์ ๑ กับเจ้าฟ้าอาภรณ์อีกพระองค์ ๑ แต่เจ้าฟ้าอีก ๒ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ ไม่ทันได้รับพระราชทานพระนามในรัชกาลที่ ๒ เรียกพระนามแต่ว่า เจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จพระยาบวรราชปรมัตถ์) กับเจ้าฟ้าปิ๋ว ๆ ต้นพระชนม์เดียวในรัชกาลที่ ๓ เหลือ

๑. ในหนังสือบางเรื่องว่า ประไพคดี

แต่เจ้าฟ้ากลางมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงพระราชทานพระนามว่า เจ้าฟ้ามหามาลา พิเคราะห์ตามเข็ญอย่างที
ปรากฏดังกล่าวมา เห็นได้ว่าการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าแต่แรก
ประสูตินั้น เมื่อรัชกาลที่ ๑ ยังห้ามธรรมเนียมไม่ ที่จริงประเพณีพระ
ราชทานพระนามแต่เมื่อแรกประสูติ (ได้เดือนหนึ่ง) เพิ่งมาเกิดขึ้นใน
รัชกาลที่ ๕ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะให้คน
สมมุติเรียกกันตามชอบใจ เช่นเรียกเจ้าฟ้ากุ้งและเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ จึง
พระราชทานนามแต่แรกประสูติ ถึงกระนั้นก็ยังไม่พ้นคนเรียกตามสมมุติ
เช่นว่าทูลกระหม่อมใหญ่และทูลกระหม่อมเล็ก เป็นต้น ด้วยถือกันว่าเป็น
การเคารพ ที่ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทาน
พระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีข้อความอีกข้อหนึ่ง
ด้วยเจ้าฟ้าชาย พระเชษฐาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มี
พระองค์หนึ่ง พระองค์นั้นเป็น ทัฬหี ก็มีได้พระราชทานพระนาม และ
ไม่มีพระนามปรากฏ เพราะสิ้นพระชนม์เสียแต่เมื่อยังทรงพระเยาว์ พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เรียกพระนามว่า เจ้าฟ้าราช
กุมาร อธิบายที่กล่าวมาเป็นหลักฐานให้เห็นว่าที่อ้างว่าพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานพระนามพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ นั้นห้ามมีมูลไม่ ยังมีข้ออื่นอีกซึ่งกล่าว
ในหนังสือเฉลิมพระเกียรตินั้น ข้อหนึ่งว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกโปรด ฯ ให้เอาเศวตฉัตรไปแขวนตรงที่ประสูติ ข้อนี้ก็เกิดด้วยคน

แต่เป็นไพร่ ไม่รู้คำอธิบายของคำที่พูดกันว่าเจ้านายประสูติ ในเขตฉัตร
หรือ นอกเขตฉัตร อันที่จริงหมายความว่าประสูติเมื่อสมเด็จพระบรม
ชนกนาถเสวยราชย์แล้วหรือประสูติเมื่อก่อนเสวยราชย์เท่านั้นเอง ประเพณี
เอาเขตฉัตรไปแขวนสำหรับให้เจ้านายประสูติในร่มเงาหามีไม่ อีกข้อหนึ่ง
ซึ่งว่าเมื่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทรวรรพระพรรณี พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปประทับอยู่ที่ตำหนักแพ ให้ข้าหลวงคอยสืบ
พระอาการมารดาบทุล ชื่อนักเห็นได้ว่าเป็นความเท็จไม่มีมูล ด้วยสมเด็จพระ
ศรีสุริเยนทรมหาราชมีพระราชโอรสแล้ว หามีเหตุที่จะทรงวิตกไม่ แม้จะ
มีเหตุถึงต้องทรงพระวิตก ถ้าทรงวิตกมากก็คงเสด็จไปเยี่ยมถึงวัง ถ้าไม่ถึง
เช่นนั้นก็คงเป็นแต่โปรด ฯ ให้ข้าหลวงไปสืบพระอาการมารดาบทุลที่พระ
ราชวัง เหตุใดจึงจะเสด็จไปประทับให้สืบพระอาการอยู่ครั้งทางที่ตำหนักแพ
ข้อความเหล่านี้เป็นของผู้ที่ไม่รู้ราชประเพณีคิดประดิษฐ์ขึ้นในหนังสือที่ตน
แต่ง หวังจะให้คนชมว่ารู้มาก แต่น่าอนาถใจที่มีบุคคลชั้นสูงอันควรจะรู้ว่า
เป็นเท็จยอมเชื่อ ถึงคัดเอามาลงในหนังสือที่ตนแต่งพิมพ์ในภายหลัง ฉันท
ได้เคยต่อว่าก็แก้แต่ว่า ถึงไม่จริงนักก็เป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉันทเห็นว่าแต่งหนังสือเฉลิมพระเกียรติ
ควรกล่าวแต่ที่เป็นความจริง ถ้าเอาความเท็จมากล่าวหาเป็นพระเกียรติไม่
หนังสือเฉลิมพระเกียรติด้วยความเท็จที่ว่ามีความลับพิมพ์แพร่หลายอยู่ ดู
เหมือนผู้หลงเชื่อกันว่าจริงก็มีมาก ฉันทจึงเห็นควรบอกไว้ให้ทราบ

การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระเยาว์ได้เริ่มเรียนอักษรสมัยในสำนักสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลก ฯ (ร่วมอาจารย์กันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) แต่ยังคงเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังเดิม ครั้นเสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ก็ทรงศึกษาวิชาความรู้สำหรับพระราชกুমารต่อมา ฟังสนธิษฐานได้ว่าวิชาความรู้ช่างใดที่นิยมกันในสมัยนั้นว่าสมควรแก่ขัตติยราชกุมารอันสูงศักดิ์ คงได้ศึกษาต่อผู้เชี่ยวชาญวิชาการนั้น ๆ ทุกอย่าง ชัดเห็นปรากฏในสมัยเมื่อเสวยราชย์ แม้ได้เสด็จไปทรงผนวชอยู่ถึง ๒๗ พรรษา ยังทรงม้าและยิงปืนไฟได้ไม่ลืม ถ้าว่าโดยย่อ วิชาความรู้ช่างใดซึ่งตามคติโบราณนิยมว่าพระราชกุมารอันสูงศักดิ์ควรทรงศึกษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงได้ทรงศึกษาสมบูรณ์ทุกอย่าง เพราะมีโอกาสในรัชกาลที่ ๒ เป็นเวลาถึง ๑๖ ปี

ในเวลาเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระราชโอรสอยู่นั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถได้โปรดฯ ให้มีการพระราชพิธีเฉลิมพระเกียรติหลายครั้ง เป็นต้นแต่เมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี มีการพระราชพิธีลงทรง ซึ่งทำเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ พระราชทานพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ พระศรีศวรรักษ์ตรีย์ ขัตติยราชกุมาร ต่อการพิธีลงทรงมาถึงปีกุน พ.ศ. ๒๓๕๘ พวกมอญมณฑลเมาะตมะเป็นขบถต่อพม่าแล้วพากันอพยพ

ครอบครัวหนึ่งมาขออาศัยอยู่ในประเทศสยาม เหมือนอย่างพวกพระยาเจ้
เคยอพยพมาแต่ก่อน มอญที่อพยพมาคราวนี้ สมิ้งสอดเบา (ซึ่งได้มา
เป็นที่พระยารัตนจักร) เป็นหัวหน้า มีจำนวนคนราว ๕๐,๐๐๐ อพยพมา
ทางด้านพระเจดีย์สามองค์ แขวงจังหวัดกาญจนบุรีทาง ๑ ทางด้านแม่
สอด แขวงจังหวัดตากทาง ๑ ทางจังหวัดอุทัยธานีก็มาบ้าง แต่จำนวน
ไม่มากเหมือนทางจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดตาก พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จไปทรง
ตั้งเมืองปทุมธานีเป็นที่อยู่ของมอญที่อพยพมาคราวนี้ (เรียกกันว่า มอญ
ใหม่ เรียกพวกมอญที่อพยพมากับพระยาเจ้ (คชเสนี) เมื่อครั้งกรุงธนบุรี
ว่า มอญเก่า) และโปรดฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก คุณกำดั่งและ
สระเบียงอาหารขึ้นไปรับครัวมอญที่เมืองตาก ส่วนทางด้านพระเจดีย์สาม
องค์นั้นโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นพระ
ชันษาได้เพียง ๑๒ ปี มีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นพระอภิบาล เสด็จ
คุณกำดั่งและสระเบียงอาหารไปรับครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี การที่ต้องมี
คนสำคัญคุมพลออกไปรับพวกชาวต่างประเทศที่อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิ
สมภารนั้น มีความจำเป็น ด้วยอาจจะมียกกองทัพข้างฝ่ายโน้นยกติดตามจับ
พวกครอบครัวล่องเลยเข้ามาในพระราชอาณาเขต หรือมิฉะนั้นพวกครัวที่
อพยพมานั้นเอง เพราะมากด้วยกัน อาจจะกำเริบเบียดเบียนประชาชน
จึงต้องแต่งกำดั่งไปป้องกันเหตุร้ายทั้ง ๒ สถาน และมีสระเบียงอาหารไป
แจกจ่ายแก่พวกครัวมิให้เดือดร้อน เหตุใดจึงโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเป็นนายกไปในครั้งนั้น พิศวาทที่ตู่เหมื่อนจะมีพระราชประสงค์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โอกาสทรงศึกษากระบวนทัฬหี ทำนองเดียวกับที่พระองค์เองได้เคยเริ่มทรงศึกษาด้วยตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถไปในการทำสงครามกับพม่า มาแต่ยังทรงพระเยาว์ อีกสถานหนึ่งจะให้ปรากฏถึงเมืองพม่าว่าโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จออกไปรับ ข้าราชการได้ครั้นคร้าม และพวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์ก็จะได้อุ่นใจ ส่วนทางการนั้นให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นผู้บังคับบัญชา

ต่อมาอีกปีหนึ่งถึงปีขวด พ.ศ. ๒๓๕๗ พระชนษา ๓๓ ปี มีการพระราชพิธีโสกันต์ ทำเต็มตามตำราโสกันต์เจ้าฟ้า คือปลุกเขาไกรลาสและที่สงวนเป็นต้น แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรในปีขลุ พ.ศ. ๒๓๖๐ ประทับอยู่วัดมหาธาตุฯ ๗ เดือนแล้วก็ลาผนวช กล่าวกันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรนั้น สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล แต่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์น่าจะกลับกันกับที่กล่าว คือ สมเด็จพระญาณสังวรเป็นพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอาจารย์ถวายศีล เพราะสมเด็จพระญาณสังวรเป็นผู้มีพรรษาอายุมากหน้าสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของพระราชวงศ์มาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นศิษย์ของสมเด็จพระญาณสังวรมา

แต่ก่อน น่าจะได้เป็นพระอัครมหาราช และยังมีหลักฐานประกอบอีกอย่าง
หนึ่ง ด้วยถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ
ให้สร้างพระเจดีย์ขึ้น ๒ องค์เป็นคู่กันอยู่ที่ลานหน้าวัดราชสิทธิาราม (อัน
เป็นที่สถิตของสมเด็จพระญาณสังวร) องค์หนึ่งทรงขนานนามว่า พระ
สิริสมเด็จฯ ทรงอุทิศในพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
อีกองค์หนึ่งขนานนามว่า พระสิริจุฬามณีเจดีย์ เป็นพระบรมราชาธิปไตยในพระนาม
ของพระองค์เอง ยังปรากฏอยู่ ตรัสว่าเพราะได้เคยเป็นศิษย์สมเด็จพระ
ญาณสังวรมาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์

เมื่อลาผนวชสามเณรแล้วเสด็จมาประทับในบริเวณพระราชวังข้าง
ฝ่ายหน้า จะสร้างตำหนักขึ้นใหม่หรือจะใช้สถานอันใดที่มีอยู่แล้วจัดเป็น
ตำหนัก ขอนหาทราบไม่ ปรากฏแต่ว่าที่เสด็จประทับอยู่ข้างด้านหน้าพระ
ที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ใกล้ประตูสุวรรณภิมบาต คงอยู่ตรงที่สร้างโรง
กระษาปณ์ใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า หอราชพิธีกรรม ในบัดนี้ สมเด็จพระ
บรมชนกนาถโปรดฯ ให้ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก ๕ รับราชการ
อย่างอื่นอยู่ใกล้ขัตติยพระองค์เป็นนิจ ทรงฝึกสอนราชาศาสตร์พระราชทาน
เอง และในตอนนั้นทรงศึกษาวิชาวิสามานยนาน ๆ สำหรับพระราชกุมาร

๑. ที่สมเด็จพระญาณสังวรไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชมาแต่ก่อน เพราะท่านทรงคุณ
ทางวิปัสสนาธุระ ไม่ได้เป็นเปรียญ แต่เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ พระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวรเป็นสมเด็จพระสังฆราช เสด็จพระ
ราชสวริทมาเมื่ออายุท่านถึง ๕๐ ปี เรียกกันว่า “สังฆราชไก่อ่เถื่อน” เพราะท่านเชี่ยวชาญวิปัสสนา
ธุระ นัยว่าถึงอาจให้ไก่อ่เถื่อนซึ่งจะได้ด้วยอำนาจพรหมวิหารของท่าน รูปหล่อสมเด็จพระสังฆราช
พระองค์นี้กับฐานจำหลักกลายเป็นรูปไก่อ่เถื่อนมีอยู่ในวัดมหาธาตุ ๑

ด้วย เสด็จประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังจนถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕
ครั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ จึงได้พระราชทานพระราช
วังเดิมกรุงธนบุรี ให้เสด็จออกอยู่ต่างวังเมื่อพระชนษาได้ ๑๗ ปี แต่
ได้ทรงครอบครองพระราชวังเดิมไม่ถึง ๓ ปี พอปีวอก ๒๓๖๗ พระชนษา
ถึง ๒๑ ปี เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี พอทรงผนวช
ได้ ๑๕ วันก็เสด็จเกิดวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เริ่มประจวบเมื่อเดือน ๘
แรม ๔ ค่ำ (ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗) แต่แรกรู้สึกพระองค์ว่าเมื่อยมันไป เสวย
พระโอสถข้างที่ไม่ถูกโรค เลยเกิดพระอาการเข้มน้ำมนต์ จนไม่สามารถจะ
ตรัสได้ แก้อย่างไรก็ไม่ฟื้น ประจวบอยู่ ๘ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๘ แรม
๑๑ ค่ำ ก็เสด็จสวรรคต ไม่ได้ดำรงสถั่งมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน
แก่เจ้านายพระองค์ใดให้เป็นที่รัชทายาท พระราชวงศ์กับเสนาบดีหัวหน้า
ข้าราชการทั้งปวงจึงต้องประชุมปรึกษากันตามธรรมเนียมโบราณ ว่าจะ
ควรเชิญเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเสวยราชย์ครอบครองบ้านเมือง ในเวลานั้น
ถ้าว่าตามนิตินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในฐานสมควร
จะได้รับราชสมบัติ เพราะเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าราชโอรสองค์ใหญ่อันเกิดด้วย
พระอัศรมเหสี แต่เสด็จในเวลานั้นมีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือพระ
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระองค์เจ้าลูกยาเธอพระองค์
ใหญ่ เจริญพระชันษากว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๑๗
ปี ได้ทรงบังคับบัญชาราชการต่าง พระเนตรพระกรรณ เมื่อตอนปลาย
รัชกาลที่ ๒ ผู้คนยำเกรงนับถืออยู่โดยมาก ที่ประชุมเห็นว่าควรถวายราช

สมบัติแก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ จึง
อาศัยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ให้ไป
ทูลถามว่าจะทรงปรารภนาราชสมบัติหรือจะทรงผนวชต่อไป ฝ่ายพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบกิตติศัพท์อยู่แล้ว ว่าคิด
กันจะถวายเป็นราชสมบัติ แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พิจารณาเห็นว่าถ้าพระองค์ปรารภนาราชสมบัติในเวลานั้น พระราชวงศ์
คงแตกสามัคคีกัน อาจจะเลยเกิดเหตุร้ายในบ้านเมือง ตรัสปรึกษาเจ้าฟ้า
กรมขุนอิศราณุก์ซึ่งเป็นพระเจ้าน้ำพระองค์น้อย ทูลแนะนำว่าควรจะคิด
เอาราชสมบัติตามทมิฬสิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรง
เห็นชอบด้วย ไปทูลปรึกษากรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระปิตุลาซึ่งทรงผนวช
อยู่ กับทงกรมหมื่นเดโชติศรพระเชษฐาซึ่งทรงนับถือมาก ทงสองพระ
องค์นั้นตรัสว่าไม่ใช้เวลาควรจะปรารภนาราชสมบัติดีกว่า เพราะ
ฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังคำถาม จึง
ตรัสตอบว่ามีพระประสงค์จะทรงผนวชอยู่ต่อไป ก็เป็นอันสิ้นความลำบาก
ในการที่จะถวายเป็นราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่ถวายเป็นราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้ง
นั้น เมื่อพิจารณาในเรื่องพงศาวดารดูไม่น่าพิศวง ด้วยในรัชกาลที่ ๒ นั้น
มีเจ้านายเป็นหลักฐานการมาแต่แรก ๓ พระองค์ คือสมเด็จพระอนุชาธิราช
เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบรมมหาเสนาอนุรักษ์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวง
พิทักษ์มนตรี พระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระองค์ ๑

และพระองค์เจ้าทัพบ พระเจ้าลูกยาเธอองค์ใหญ่ซึ่ง ทรงสถาปนาเป็นกรม
 หมื่นเจษฎาบดินทรพระองค์ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงกำกับ ราชการแผ่นดิน ต่างพระเนตร
 พระกรรณทั่วไป โปรดฯ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงกำกับกระ
 ทรวงมหาดไทยกับกระทรวงวัง และโปรดฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร
 ทรงกำกับกระทรวงพระคลัง เป็นเช่นนั้นมา ๘ ปี ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๒๐
 กรมพระราชวังบวรฯ สวรรคต ตอนนั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีก็ขึ้น
 หัวหน้าในราชการต่อมาอีก ๕ ปี ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๕ เจ้าฟ้ากรมหลวง
 พิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ เหลือแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ก็ได้รับราชการ
 ต่างพระเนตรพระกรรณต่อมาถึง ๓ ปี ในเวลาเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๒ กรม
 หมื่นเจษฎาบดินทรได้ทรงบังคับบัญชาราชการอยู่โดยมาก ถ้าถวายราช
 สมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เหมือนถอดถอนพระ
 บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากอำนาจที่มียอยู่แล้ว ถ้าไม่ทรงยอมจะ
 ทำอย่างไร พฤติการณ์เป็นเช่นนั้น จึงต้องถวายราชสมบัติแก่พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เรื่องนมกระแด่พระราชดำริของพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกอย่างหนึ่งว่า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงรับราชสมบัติในครั้งนั้น ที่จริงกลับเป็นคุณ
 แก่ประเทศสยาม เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ได้ทรงศึกษาวิชาความรู้แต่ตามแบบโบราณ การงานในบ้านเมืองก็ทรง
 ทราบเพียงเท่ากับเจ้านายองค์อื่น ถ้าได้รับราชสมบัติในเวลานั้น พระ

บรมราชาบายในการปกครองบ้านเมือง ก็น่าจะเป็นทางเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ได้มีโอกาสเสด็จไปเที่ยววัดอุตุศักดิ์ ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศและทิวทิวราบความสุขทุกข์ของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง กับยังได้โอกาสทรงศึกษาวิชาความรู้และภาษาฝรั่ง พอทันเวลาที่ฝรั่งจะเริ่มแผ่อำนาจมาถึงประเทศสยาม พิจารณาเหตุราวกับฆาตบาบ้านเมืองบังแดดให้เสด็จรอมมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อมีความสามารถจะอำนวยการปฏิรูปการปกครองได้ตามความต้องการของบ้านเมือง กระแสพระราชปรารภที่ว่ามานี้ ถ้าพิจารณาในเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ดูเป็นอัศจรรย์จริง

จะเล่าเรื่องพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวช จะต้องชี้แจงให้ผู้อ่านทราบลักษณะการที่เจ้านายออกทรงผนวชเสียก่อน ตามประเพณีมีสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ระเบียบการศึกษาราชกุมาร เมื่อเรียนอักษรธมมัยเบื้องต้นตลอดแล้ว พอพระชันษาถึง ๑๔ ปีต้องออกทรงผนวชเป็นสามเณร เพื่อศึกษาศีลธรรมครึ่งหนึ่ง และเมื่อเจริญพระชันษาถึง ๒๑ ปี ต้องทรงผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพระศาสนาและวิชาชั้นสูง (ทำนองเดียวกับเข้ามหาวิทยาลัย) อีกครึ่งหนึ่ง จึงนับว่าสำเร็จการศึกษาแต่นั้นไป เจ้านายที่ออกทรงผนวชนั้น บางพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณร แล้วเกิดนิยมการเล่าเรียนในสำนักสงฆ์เฉยทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ แม้ที่สุดบางพระองค์เฉยอยู่ในสมณเพศต่อไปจนตลอดพระชนมายุก็มี แต่โดยมากนั้นทรงผนวชเป็นสาม

เนวอยู่เพียงพรรษาหนึ่งหรือสองพรรษา แล้วก็ลาผนวชกลับมาศึกษาวิชาการทางฝ่ายฆราวาสจนพระชันษาถึง ๒๑ ปี จึงออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี แต่ทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียวแล้วก็ลาผนวชมารับราชการบ้านเมือง ก็การเล่าเรียนสำหรับผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุนั้นมีเป็น ๒ อย่าง เรียกว่า คันถุระ คือเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยพยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัยอย่างหนึ่ง เรียกว่า วิปัสสนาธุระ คือเรียนวิธีที่จะพยายามชำระใจของตนเอง ให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลสอย่างหนึ่ง การเรียนคันถุระต้องเรียนหลายปี เพราะต้องเรียนภาษามคธก่อน ต่อบรรู้ภาษามคธแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้ เจ้านายที่ทรงผนวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอจะเรียนคันถุระ จึงมักเรียนวิปัสสนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามคธและถือกันอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเรียนวิปัสสนาธุระชำนาญแล้ว อาจจะทำคุณพิเศษในทางวิทยาคม เป็นประโยชน์อย่างอื่นตลอดจนวิชาพิชัยสงคราม เพราะฉะนั้นเจ้านายซึ่งทรงผนวชแต่พรรษาเดียว จึงมักทรงศึกษาวิปัสสนาธุระมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดฯ ให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวช ทรงรับอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักในวัดมหาธาตุฯ ทำอุปัชฌาย์วัตร ๓ วัน แล้วเสด็จไปจำพรรษาทรงศึกษา

วิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย (ซึ่งพระราชทานนามว่า วัดราชาธิวาส
เมื่อรัชกาลที่ ๕)

เมื่อแรกทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เห็น
จะจำนงทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เหมือนเช่นที่เจ้านายทรงผนวชเคยศึกษา
กันมาแต่ก่อน หรืออย่างว่า พอเป็นกิริยาบุญ เพราะจะทรงผนวชอยู่เพียง
พรรษาเดียว แต่เมื่อเกิดเหตุวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคต
และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ส่วนพระองค์จะ
ต้องทรงเพศเป็นสมณะต่อไปไม่มีกำหนด ทรงพระดำริเห็นว่าฐานะของ
พระองค์ไม่ควรจะเกี่ยวข้องกับบ้านเมือง จึงเปลี่ยนเจตนาไปจำนงจะ
ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาให้รอบรู้ตามสมควรแก่หน้าที่ของพระภิกษุ ก็ใน
เวลานั้นได้เริ่มศึกษาวิปัสสนาธุระมาแล้ว แต่แรกทรงผนวช จึงตั้งพระ
หฤทัยหมักหมมจะเรียนให้ได้ความรู้วิปัสสนาธุระอย่างถ่องแท้ ไม่ช้าเท่า
ใดก็ทรงทราบสันตාරาที่พระอาจารย์เคยสอนเจ้านายมาแต่ก่อน ความข้อ
ใดในตำราที่ทรงสงสัย ตรัสถามพระอาจารย์ก็ไม่สามารถชี้แจงถวายให้
สันสงสัยได้ ทูลแต่ว่าครูบาอาจารย์เคยสอนมาเพียงเท่านั้น ก็เกิดท้อพระ
หฤทัยในการที่ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ พอออกพรรษาจึงเสด็จกลับลงมา
ประทับ ณ วัดมหาธาตุฯ ตั้งต้นเรียนคัมภีร์ หมายจะให้สามารถอ่าน
พระไตรปิฎกศึกษาหาความรู้ได้โดยลำพังพระองค์ ได้ยินว่าพระวิเชียร
ปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิตซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่งในสมัยนั้น
เป็นพระอาจารย์สอนภาษามคธถวาย ทรงหมักหมมเรียนอยู่ ๓ ปีก็รอบ

รู้ภาษามคธฝึกปฏิบัติเป็นอย่างดีจรรย ๕ จนกิตติศัพท์เลื่องลือทราบถึง
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ วันหนึ่งมีพระราชดำรัสถาม
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ ว่าจะแปลพระปริยัติธรรมถวาย
 ทรงฟังได้หรือไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระพรรับ
 ว่าจะสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์

ก็ประเพณีการสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสมัยนั้น กำหนด
 หลักสูตรเป็น ๘ ประโยค ผู้ที่เข้าสอบความรู้ต้องสอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยค
 ขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ ถ้าได้เพียง ๓ ประโยคเทียบชั้นเปรียญตรี ถ้า
 ได้ตั้งแต่ ๔ ถึง ๖ ประโยคเทียบชั้นเปรียญโท ถ้าได้ตั้งแต่ ๗ ประโยคขึ้นไป
 เทียบชั้นเปรียญเอก แต่เจ้านายที่ทรงผนวชแม่ทรงผนวชช้อย่นาน และ
 ได้เรียนคัมภีร์ เช่นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นต้น แต่ก่อนมาหาเคยมี
 พระองค์หนึ่งพระองค์ใดได้เข้าสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสนามไม่ ถ้า
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ตรัสชวน พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คงไม่เข้าสอบ เหตุใดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัว จึงมีพระราชประสงค์จะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เข้าสอบความรู้เป็นเปรียญพระปริยัติธรรม ชื่อนี้เมื่อคิดดู เห็นว่าพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวใฝ่พระฤทธิศึกษาพระศาสนานี้เป็นความดี อันสมควร

๑. ประเพณีเดิมกำหนดแล้วว่าถ้าแปลพระสูตรต้นปิฎกได้ ได้เป็นเปรียญตรี ถ้าแปลพระวินัยได้ด้วย
 ได้เป็นเปรียญโท ถ้าแปลได้ทั้งพระสูตรต้นปิฎก พระวินัย และพระปรมาภิไธยได้เป็นเปรียญเอก ถึง
 รัชกาลที่ ๒ แก้ววิธสอบพระปริยัติธรรม เป็น ๘ ประโยค สันนิษฐานว่าสมเด็จพระสังฆราช (มี)
 เป็นผู้จัดระเบียบใหม่ ด้วยปรารถนาว่าวิธีอย่างเดิมหละหลวม ผู้มีความรู้ต่ำสามารถจะเป็นเปรียญได้
 จึงจัดหลักสูตรให้งวดขึ้น

จะทรงอุทฺทหนุ่ จะได้เป็นกำลังช่วยทำนุบำรุงทางฝ่ายพุทธจักร และเป็น
พระเกียรติแก่พระราชาวงศ์โดยไม่ขัดขวางทางการฝ่ายอาณาจักร ด้วยเหตุนี้
จึงทรงชวนให้เข้าสอบความรู้ เพื่อจะได้ปรากฏพระปรีชาสามารถให้สังฆ
มณฑลนับถือ ฝ่ายข้างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะทรง
พระดำริเป็นท่านเองเดียวกัน จึงรับเข้าแปลพระปริยัติธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลพระปริยัติ
ธรรมนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประชุมคณะพระ
มหาเถระผู้สอบในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และเสด็จออกทรงฟังแปล
ทุกวัน^๑ วันแรกแปลคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับสอบความรู้
ชั้นประโยค ๑ ประโยค ๒ และประโยค ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงแปลพักเดียวได้ตลอดประโยค ไม่มีพลาดพลั้งให้พระมหา
เถระต้องทักท้วงเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดี ดำรัส
ว่าเห็นความรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ธรรมบทแล้ว ไม่ต้องแปลคัมภีร์ธรรมบท
ส่วนประโยค ๒ และประโยค ๓ ต่อไปก็ได้ ให้แปลคัมภีร์มงคลทีปนี
สำหรับประโยค ๔ ที่เดียวเถิด วันที่ ๒ เสด็จเข้าแปลประโยค ๔ และวันที่ ๓
แปลคัมภีร์บาลัมุคสำหรับประโยค ๕ ก็ทรงสามารถแปลได้โดยสะดวกอีก
ทั้ง ๒ คัมภีร์ แต่ในวันที่ ๓ นั้นเมื่อเสร็จการแปลแล้ว ปรากฏว่ากรมหมื่น
รักษารณเวศร (ที่เรียกกันภายหลังว่า หม่อมไกรสร) ซึ่งเป็นผู้กำกับกรม
ธรรมการ ถามพระพุทฺธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก ฯ อันเป็นผู้มีชื่อ
เสียงว่าเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและได้นั่งเป็นผู้สอบอยู่ด้วย ว่า “นี้จะ

๑. การแปลพระปริยัติธรรมตามปกติ แปล ณ วัดที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช

ปล่อยกันไปถึงไหน” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ
กัน้อยพระหฤทัย ให้นำความขึ้นกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัวในวันนั้น ว่าที่เข้าแปลพระปริยัติธรรม ทรงเจตนาแต่จะสนอง
พระเดชพระคุณ หาได้ปรารภนายศคักตลภสักการะอย่างใดไม่ ได้แปล
ถวายทรงฟัง ๓ วัน เห็นว่าพอเฉลิมพระราชศรัทธาแล้ว ขออย่าให้ต้อง
แปลต่อไปเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบความ
ซุ่นหมองที่เกิดขึ้น ก็ทรงบัญญัติตามพระหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๘ ประโยคให้
ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา

เหตุที่หม่อมไกรสรเข้าไปเกี่ยวกันครั้งนั้น เนื่องมาจากเรื่องเปลี่ยน
รัชกาล ด้วยหม่อมไกรสรอยู่ในพวกเจ้านายที่ประสงค์จะให้ราชสมบัติ
พลัดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปได้แก่พระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อการเป็นได้ตั้งประสงค์แล้ว เจ้านายพระองค์
อื่นก็กลับล้มครมมาอย่างเดิม แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็ไม่ทรงรังเกียจกินหนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง
ทรงอุดหนุนเพื่อจะให้เจริญพระเกียรติทางฝ่ายพุทธจักรตั้งกล่าวมาแล้ว แต่
หม่อมไกรสรยังมีพิษสุ ติคือว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจ
จะเป็นศัตรูราชสมรติ คอยแกล้งเกี่ยวกันด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อจะมีให้ผู
คนนิยมนับถือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงถูกหม่อมไกรสร
เป็นตัวมารคอยใส่ร้ายต่าง ๆ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ จนผลกรรมบันดาล
ให้ตัวต้องราชภัยเป็นอันตรายไปเอง

ทรงยินดี ด้วยตระหนักในพระพุทธานุญาตว่าสมณวงศ์ไม่คูนัยเสียแล้วเหมือน
อย่างทรงพระวิตกอยู่แต่ก่อน ก็ทรงเลื่อมใสใคร่จะประพจน์วัตรปฏิบัติตาม
แบบพระมอญ แต่มีความขัดข้องด้วยเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุฯ
อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จะทรงประพจน์ให้ผิดกับระเบียบ
แบบแผนของพระสงฆ์ในวัดนั้นก็จะเป็นการละเมิด และคนทั้งหลายอาจ
จะเกิดความเข้าใจผิดต่อไป จึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดสมอราย เมื่อปี
ฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ เหมือนอย่างเคยเสด็จประทับเมื่อพระราชแรกทรงผนวช
เวลานั้นมีพระภิกษุหนุ่ม เป็นเจ้าบ้าง เป็นลูกผู้ดีบ้าง ที่ได้ถวายตัวเป็นสานุ
ศิษย์ศึกษาอยู่ในสำนักและเลื่อมใสในพระดำริอีกราว ๖ รูป ตามเสด็จอยู่
วัดสมอรายก็มี อยู่วัดอื่นเป็นแต่ไปประชุม ณ วัดสมอรายก็มี จึงเริ่มเกิด
เป็นคณะสงฆ์ซึ่งแสวงหาสัมมาปฏิบัติ อันมาได้นามในภายหลังว่า *ธรรม
ยุติกว* แต่นั้นเป็นต้นมา^๑

ทรงนี้จะกล่าวถึงเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยในสมัยนั้นแทรก
ลงสักหน่อย มีเรื่องตำนานเล่ากันมาแต่โบราณ (จะเป็นตำนานเกิดขึ้น
ในเมืองมอญ หรือในเมืองไทยหาทราบไม่) ว่าเมื่อพระสงฆ์ลังกาวงศ์
เชิญพระไตรปิฎกมาจากลังกาที่เวลานั้น เรือมาถูกพายุพัดลัดกันไป เรือลัดที่
ทรงพระวินัยปิฎกพัดไปเมืองมอญ และเรือที่ทรงพระสุตตันตปิฎกพัดมา
เมืองไทย ตำนานนี้อาจจะเป็นอุปมาไม่มีมูลทางพงศาวดาร แต่มี
ความจริงประหลาดอยู่ที่พระสงฆ์ในเมืองมอญถือพระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ

๑. ว่าตามพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือเรื่องวัดสมอราย
หน้า ๓๒

ฝ่ายพระสงฆ์ทางเมืองไทย ถึงพระสุตตันปิฎกเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ไทยชำนาญการแสดงธรรม แต่มีใครเอาใจใส่ในการปฏิบัติพระ วินัยเคร่งครัดนัก เป็นเช่นนี้มาแต่โบราณ ใช่ว่าพระสงฆ์ไทยจะเป็น อลัชชหรือไม่มีความรู้ชั้นหามิได้ แต่มามีเสียอยู่อย่างหนึ่งที่พระสงฆ์ไทย เชื้อคือคติบัญญัติอันตรธานในบริเวณท่ายคัมภีร์ปฐมสมโพธิ^๑ เกินไป ใน บริเวณนั้นอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่า เมื่อถึงกลียุค (คือยุค บัจจุบันนี้) พระพุทธศาสนาจะเสื่อมลงเรื่อยไป สติบัญญัติและความ ครัทธาอุตสาหะของคนทั้งหลายก็จะเลวลงทุกที จนไม่สามารถรักษาพระ ธรรมวินัยไว้ได้ ที่สุดเมื่อพุทธศักราชใกล้จะถึงห้าพันปี แม้พระสงฆ์ก็จะมี แต่ผ้าเหลืองคงคล้องคอหรือผูกข้อมือไว้พอรู้ว่าเป็นพระเท่านั้น คติตามคัมภีร์ นั้นเป็นเหตุให้เชื่อกันว่าพระพุทธศาสนาที่เราถือกัน มีแต่จะเสื่อมไปเป็น ธรรมดา พันวิสัยที่จะคิดแก้ไขให้คืนได้ เมื่อเช่นนั้นก็พยายามรักษา พระธรรมวินัยมาแต่เพียงเท่าที่สามารถ จนเกิดคำพูดว่า ทำพอเป็นกิริยา บัญญ ด้วยเชื่อกติที่กล่าวมานี้^๒ แม้ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าได้มีการ ฟันพระศาสนา มาเป็นครั้งเป็นคราว เช่นทำสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อ รัชกาลที่ ๑ นั้นก็คิด การฟันพระศาสนาที่ทำมานั้นเป็นแต่ฟันหาความรู้ หา ได้ฟันถึงการปฏิบัติไม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้ง ระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกาก็เป็นการฟันพระศาสนาส่วนที่บกพร่อง

๑. เป็นคัมภีร์แต่งในลังกาทวีป

๒. ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ได้เคยสนทนากับพระมหาเถระที่เชื่อกติบัญญัติอันตรธานอย่างว่า

หลายองค์

ของพระสงฆ์ สยาม มาแต่ โบราณ หรือว่าอีกนัยหนึ่งก็คือทรงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยให้สมบูรณ์ทั้งพระธรรมและพระวินัย เพราะฉะนั้นคติธรรมยุคิกาทที่ทรงตั้งขึ้น จึงดีกว่าคติเดิมทั้งที่พระมอญและพระไทยถือกันมาแต่ก่อน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับ ไปอยู่วัดราชาธิวาสนั้น พระสงฆ์ซึ่งถือวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกามีจำนวนเพียงสัก ๒๐ รูป ตามเสด็จไปอยู่วัดราชาธิวาสบ้าง คงอยู่ ณ วัดมหาธาตุฯ หรืออยู่วัดอื่นบ้าง แต่เมื่อพระเกียรติคุณที่ทรงเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและพระปฏิภาณในการแสดงพระธรรมเทศนาเลื่องลือแพร่หลาย ก็มีพระภิกษุสามเณรมหานิกายพากันไปถวายตัวเป็นศิษย์ แล้วเคยบวชเป็นธรรมยุติกามากขึ้น และมีพวกคฤหัสถ์พากันเลื่อมใสไปถือศีลฟังธรรมมากขึ้น โดยลำดับ จนที่วัดราชาธิวาสเกิดเป็นสำนักคณาจารย์อันหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชาคณะ^๑ ถึงกระนั้นที่ทรงทำความเจริญให้เกิดขึ้น ณ วัดราชาธิวาสก็เป็นเหตุให้พวกคฤหัสถ์มีจิตริษายิ่งขึ้น ถึงกล่าวแสดงความสงสัยว่าที่คนพอใจไปวัดราชาธิวาสกันมากนั้น เพราะประสงค์จะยกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทางการเมือง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงระแวงสงสัยในส่วนพระองค์

๑. ทรงตั้งเมื่อปีใดไม่ทราบแน่ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ท่านเล่าว่าวันหนึ่งเสด็จเข้าไปถวายเทศน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า “ชีวิตันบวชมานานแล้ว ควรเป็นราชาคณะได้” แล้วพระราชทานพัดแฉกพื้นตาดให้ทรงถือเป็นพัดยศต่อมา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ว่ากาญจนาพรพรหมทัญที่เกิด
 กล่าวก่อนหน้านั้นแพร่วหลาย จึงตรัสปรึกษาสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัย
 ญาติเมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพัฒน์ ๆ กราบทูลความเห็นว่าถ้าโปรดฯ ให้
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่เสียใกล้ ๆ ความสงสัย
 นั้นก็จะระงับไปเอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริ
 เห็นชอบด้วย เมื่อมีกรณีเหมาะแก่พระราชประสงค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชอาคันตุกะแต่ยังไม่ได้ครองวัดและเวลานั้น
 พระราชอาคันตุกะตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศน ฯ ซึ่งกรมพระราชวังบวร
 มหาก็คิดพลเสพทรงสร้างใหม่ทีในพระนครว่างอยู่ จึงโปรด ฯ ให้เลื่อน
 สมณศักดิ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเสมอเจ้าคณะรอง
 แล้วเชิญเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศน ฯ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๗๘ เวลานั้น
 พระชันษาได้ ๓๒ ปี ทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษา^๑

ก่อนที่จะเล่าเรื่องพระราชประวัติตอนเสด็จอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ จะ
 ย้อนไปกล่าวถึงเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเที่ยว
 รุดงค์ในสมัยเมื่อยังประทับอยู่วัดราชาธิวาสเสียก่อน เพราะการที่เสด็จ
 เที่ยวรุดงค์มีผลเป็นคุณแก่บ้านเมืองเมื่อภายหลังหลายสถาน คือใน
 สมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนั้น ประเพณีที่
 พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสหัวเมืองห่างจากกรุงเทพฯ ถึงต้องประทับแรม

๑. เจ้าใจว่าเสมอคั่นกับกรมหมื่นนุชิตชิ โนรส ก็มียุทธยานุกรม ๑ รูป และลำดับยศอยู่
 ต่อพระพิมลธรรม
๒. ถ้านับตั้งแต่ทรงผนวชแปลงได้ ๑๑ พรรษา จึงทรงเป็นอุปัชฌาย์ได้ตั้งแต่เสด็จมาอยู่วัด
 บวรนิเวศน ฯ

แม่เพียงเสด็จไปทรงบูชาพระพุทธรูปบาท หรือไปทรงทอดกฐินหลวงถึงพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น หยุดมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ นับเวลากว่า ๓๐ ปี เมื่อไม่มีการเสด็จพระราชดำเนิน เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครเสด็จออกไปเที่ยวหัวเมืองไกล นอกจากจำเป็นต้องไปในเวลาที่มีราชการ เพราะเห็นเป็นการฝ่าฝืนพระราชปฏิบัติ เกรงจะระแวงผิดทางการเมือง จึงอยู่กันแต่ในกรุงเทพฯ เป็นพื้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นฟูพระศาสนา ใครจะศึกษาอุตงควัตรให้บริบูรณ์ ทรงพระราชดำริว่าพระองค์ทรงเพศเป็นสมณะ ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง จึงถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปบวชมหาเจดีย์สถานตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็โปรดฯ พระราชทานอนุญาตไม่ขัดขวาง จึงได้เสด็จไปตามหัวเมืองมณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลอยุธยา และมณฑลนครสวรรค์ ตลอดขึ้นไปจนมณฑลพิษณุโลกทางฝ่ายเหนือ ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิลำเนาและทรงทราบความทุกข์สุขของราษฎรในหัวเมืองเหล่านั้น ด้วยพระองค์เอง เป็นเหตุให้ทรงทราบตระหนักมาแต่เมื่อเสด็จอุตงคั่นนี้ว่ารัฐบาลในกรุงเทพฯ มีใครทราบความเป็นไปในบ้านเมืองตามที่เป็นจริง อีกสถานหนึ่งได้ทรงทราบอัชฌาศัยใจคอของราษฎรชาวหัวเมืองที่เสด็จไป และคนเหล่านั้น เมื่อรู้จักพระองค์ก็พากันขอบพระอภัยาคัย เกิดนิยมนับถือแพร่หลายในเหล่าประชาชนมาแต่ชนชั้นนี้ ยังอีกสถานหนึ่งซึ่งเป็นประโยชน์สำคัญเกิดขึ้นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปอุตงคั่น คือ เมื่อได้ไปทอดพระเนตรเห็นโบราณวัตถุเช่นศิลาจารึกเป็นต้น กับทั้งโบราณสถานที่ มีแบบอย่างต่าง ๆ กันตามสมัย ก็เกิดใฝ่พระหฤทัยในการศึกษาโบราณ

คดีของประเทศสยามโดยทางวิทยาศาสตร์ เหมือนอย่างทรงนำทางให้ผู้อื่น ทั้งไทยและฝรั่งนิยมศึกษาตามเสด็จต่อมา ความรู้โบราณคดีของประเทศ สยามจึงได้เจริญแพร่หลาย แม้จนทุกวันนี้ ใครจะศึกษาโบราณคดีของประเทศ สยาม ก็ยังได้อาศัยพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้แทบทุกคน

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้พระ บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามา อยู่วัด บวร นิเวศนฯ นั้น ดูทรงระวังมากที่จะมิให้โหม่นสน้อยพระฤทัย เป็นต้นว่าเมื่อแท้เสด็จมา จากวัดราชาธิวาสตามประเพณีแก่พระราชาคณะไปครองวัดนั้น โปรดฯ ให้จัดกระบวนเหมือนอย่างแท้เสด็จพระมหาอุปราช แล้วโปรดฯ ให้ สร้างตำหนัก (หลังที่เรียกว่า พระบันทยา) กับท้องพระโรงให้เสด็จ อยู่เป็นมาตุก และทรงทำนุบำรุงด้วยประการอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก^๑ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพอพระฤทัยที่ได้เสด็จมา อยู่วัดบวรนิเวศนฯ ด้วยเหตุหลายสถาน เพราะเมื่อเสด็จประทับอยู่ที่วัด ราชาธิวาส วัดนั้นมพระราชาคณะและพระสงฆ์มหานิกายปกครองมาแต่ เดิม ทรงจัดวางระเบียบขรรรมยติกาได้สะดวกเพียงวัดปฏิบัติตรวดนตัวพระ กิษุ แต่จะจัดต่อขึ้นไปถึงระเบียบสงฆ์เช่นทำสังฆกรรมเป็นต้น ยังขัดข้อง เพราะอยู่ปะปนกับพระสงฆ์ต่างสังฆวาสนั้น ที่สุดพระขรรรมยติกา^๑ก็ยังไม่

๑. กล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามวัดบวรนิเวศนฯ ในครั้งนั้นด้วย เพื่อให้เป็นพระเกียรติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ข้าพเจ้าผู้แต่ง หนังสือเห็นว่าพระราชาทานมาก่อนแล้วเพราะเป็นวัดที่สถิต ของ พระราชาคณะผู้ใหญ่ แต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาครอง

ต้องแยกกันอาศัยอยู่ตามวัดต่างๆ เพราะเสนาสนะไม่พอจะอยู่ที่วัดราชา
ภิวาสได้หมด เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ ได้ทรงครองวัด สามารถรับ
พระสงฆ์ธรรมยุติกามาอยู่ในวัดเดียวกัน ทั้งพระที่บวชใหม่กับบวชเป็น
ธรรมยุติกาท่านั้น ในไม่ช้าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน ฯ ก็เป็นธรรมยุติก
ทั้งหมด จึงทรงจัดวางระเบียบการคณะสงฆ์และการปกครองวัด ตลอดจน
จนการตั้งสอนตั้งบวช ให้บริบูรณ์ตามคตินิยมธรรมยุติกาได้ตั้งพระประสงค
แต่ความเดือดร้อนรำคาญก็เกิดขึ้นหลายอย่าง เพราะเสด็จเข้ามาอยู่ใกล้ ถู
หม่อมไกรสรพยายามทำร้ายหนักขึ้น จนถึงหาเหตุให้ตีพระสุเมธมนีที่เป็น
พระอุปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเบียดเบียน
ด้วยประการต่าง ๆ แม้จนแกลังได้บาตรพระธรรมยุติกาด้วยข้าวต้มให้ร้อน
หม่อมอุ้มบาตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงรับความเจ็บ
ช้ำระกำพระฤทัยมาตลอดอายุของหม่อมไกรสร แต่ก็ไม่ทรงยอมหย่อน
พระอุตสาหะในการฟื้นฟูพระศาสนา ด้วยทรงเห็นว่าพระบาท สมเด็จพระ
เกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อยู่ จึงสามารถแสดงวัตร
ปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกาได้โดยเปิดเผย

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมา ครองวัดบวร
นิเวศน ฯ พดทรงวางระเบียบนิกายธรรมยุติกาสำเร็จแล้ว ก็ทรงพยายาม
ฟื้นฟูการศึกษาพระปริยัติธรรมต่อมา ทรงพระราชดำริแก้ไขวิธีเรียน ซึ่งแบบ
เดิมให้เรียนภาษามคธกับพระธรรมวินัยไปด้วยกัน ตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลัก
สูตรสำหรับสอบเป็นลำดับขึ้นไป ทรงเปลี่ยนเป็นให้เรียนเป็น ๒ ชั้น ๆ ต้น
เรียนแต่ไวยากรณ์ขึ้นไปจนจบคัมภีร์มงคลทีปนี กวดขันให้รู้ภาษามคธแตก

ฉานเสียก่อน แล้วจึงให้ศึกษาหาความรู้พระธรรมวินัยด้วยอ่านคัมภีร์อื่นๆ
 ต่อไปเป็นชั้นหลัง ด้วยใช้วิธีให้นักเรียนดำเนินกวดบวรนิเวศน์ ฯ จึงรู้ภาษามคธ
 เชี่ยวชาญถึงสามารถพูดภาษานั้น^๕ และใช้หนังสืออรรถ เทศน์ได้โดย
 สะดวก เมื่อเข้าแปลพระปริยัติธรรมก็ได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่า
 ลำดับอื่น ๆ เล่ากันมาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระ
 ราชทานพระภิกษุณี ทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน์ ฯ เป็นเปรียญ
 มาก ตรัสปราศรัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ถ้าวัด
 ของวัดนี้เป็นเปรียญทั้งวัดก็จะได้ดีด้วย” เพราะเหตุที่พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถจัดบำรุงการเล่าเรียน ได้รุ่งเรืองเช่นนั้น
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้มีตำแหน่งในคณะมหา
 เถระผู้สอบพระปริยัติธรรมในสนามหลวง แต่เผอิญไปเกิดโต้แย้งกับพระ
 พุทธิสมาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก ฯ (องค์ที่ออกนามมาในตอนที่ทรง
 แปลพระปริยัติธรรม) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่แต่ก่อน เรื่องที่เกิดโต้แย้งนั้นเล่า
 กันมาว่า พระมหาผ่อง (ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่พระธรรมภาณ
 พิลาด อยู่วัดประยุรวงศ์) แปลความแห่งหนึ่งว่า **คฺมุเท อັນว่าท่านทั้งหลาย
 นิสฺสํท จนฺนํ อาสเน ในอาสนะ** พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวไม่โปรดที่แปลศัพท์ **อาสเน** ว่าใน **อาสนะ** พระมหาผ่องแปลใหม่

๑. ในจดหมายรายงานหม่อมราชวงศ์ เรื่องทูตไทยไปยุโรปเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ว่า
 เมื่อไปถึงเมืองลังกามีพระสงฆ์มาปราศรัยเป็นภาษามคธ เจ้าหมื่นสรรเพชภักดี เป็นผู้พูดตอบ
 เจ้าหมื่นสรรเพชนั้น (ภายหลังเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง) เคยเป็นแต่มหาดเล็กข้าหลวงเดิม
 อยู่ที่วัดบวรนิเวศน์ ฯ เพียงนั้นยังพอพูดภาษามคธได้บ้าง ส่อให้เห็นว่าคงจะพูดภาษามคธกันได้
 แพร่หลายในวัดบวรนิเวศน์ ฯ เมื่อครั้งนั้น

ว่า อาสนะ เหนืออาสนะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
แต่พระพุทธรูปไสยาจารย์ดีว่าไม่ถูก พระมหามงกุฎก็ไม่รู้ที่จะแปลว่าอะไร
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าพระมหามงกุฎจะตก จึง
ตรัสขึ้นว่า “นั่งในอาสนะนั้น นั่งอย่างไร จะฉีกอาสนะออกแล้วเข้าไป
นั่งในช่องที่ฉีกหรือ หรือจะเอาอาสนะชนคลุมตัวไว้ในนั้น” พระพุทธรูป
ไสยาจารย์โกธ บังอาจกล่าวคำห้ามขาดต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กริ้ว ตรัส
สั่งห้ามมิให้นิมนต์พระพุทธรูปไสยาจารย์เข้าราชการอีก และทรงมอบการ
สอบพระปริยัติธรรมเป็นสิทธิ์ขาดแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
แต่^๕นั้นมาจนตลอดรัชกาล^๖ แต่เรื่องเนื่องด้วยพระพุทธรูปไสยาจารย์ (นิม)
ยังไม่หมดเพียงนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
เสวยราชย์ พระพุทธรูปไสยาจารย์เกรงว่าจะถูกถอดจากพระราชาคณะด้วย
ทรงอาฆาต ถึงเตรียมตัวจะกลับไปอยู่เมืองเพชรบุรีที่ถิ่นเดิม แต่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พันโทษ ตรัส
ยกย่องว่าพระพุทธรูปไสยาจารย์ชำนาญพระปริยัติธรรมมาก ให้เลื่อนฐาน
นั้นตรัสขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธรูปไสยาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะกลาง มาครอง
วัดมหาธาตุฯ สมเด็จพระพุทธรูปไสยาจารย์ (นิม) ก็เกิดเลื่อมใสใน

๑. เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสปราศรัยกับเรื่องดังกล่าวนี้ พระสาร
ศาสน์พลขันธุ์ (สมบุญ) ซึ่งเมื่อบวชเป็นพระภิกษุสมุห ฐานานุกรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เล่าให้ฟัง

พระคุณธรรมที่ไม่ทรงพยายาม ว่าพระองค์ทรงเป็นบัณฑิตโดยแท้ จึงแต่ง
คาถาถวายพรอันขึ้นด้วยบทว่า ยี่ ยี่ เทวมนุสุธานี มงฺกคลตุถาย ภาสีติ
ถวายสนองพระเดชพระคุณ^๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขอบ
พระราชหฤทัย จึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์สดกาดานันนั้นข้างท้ายพระปรีต ยัง
สดมาจนทุกวันนี้

ความเจริญที่เกิดขึ้นในสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ ครั้งนั้น กิตติศัพท์
ระบือไปถึงลังกาทวิป ว่าพระวชิรญาณ^๒ มหาเถระ อันเป็นพระอนุชา
ของสมเด็จพระธรรมมิกราชพระเจ้าแผ่นดิน ได้ฟื้นฟูพระธรรมวินัยให้รุ่งเรือง
ขึ้นในประเทศสยาม ถึงคณะสงฆ์ในลังกาแต่งตั้งสมณทูตให้เข้ามาสืบข่าว
พระศาสนา^๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบการรับ
สมณทูตดังกล่าวครั้งนั้น ให้เป็นพระธุระของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว อากัษย์เหตุที่ทรงวิสสาสะกับพระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาครั้งนั้น ทรง
ทราบเบาะแสซึ่งจะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกอันขาดฉบับอยู่เมื่อครั้งทำสังคายนา
ในรัชกาลที่ ๑ จึงทูลความแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็
โปรด ฯ ให้ทรงจัดสมณทูต มีพระปลัดสังข์ วัดบวรนิเวศน ฯ (ซึ่งมีนาม
ฉายาว่า สุภุติ) กับพระปลัดเกิด วัดบรมนิวาศ (ซึ่งมีนามฉายาว่า อมโร)

๑. การที่แต่งถวายนั้น พิเคราะห์ดูเหมือนจะแต่งถวายพรทำเทศกาล เพราะมีคำในคาถา
แห่งหนึ่งว่า อมินา ธมฺมทานน เป็นอธิษฐานอังกาณสังกรรมทานที่แสดง

๒. เป็นพระนามฉายา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เมื่อรัชกาลที่ ๒ เคยแต่งตั้งสมณทูตไทยไปสืบข่าวพระศาสนาในลังกาทวิป ครั้งนี้
กลับกัน ฝ่ายลังกามาสืบ

อันเป็นเปรียญธรรมยุคึกา ๙ ประโยคทั้ง ๒ องค์ เป็นหัวหน้า^๑ ออกไปยัง
 ลังกาทวีปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ เป็นการไปเยี่ยมตอบและไปเสาะหาคัมภีร์
 พระไตรปิฎกครั้งหนึ่ง ต่อมาให้พระปลัดสังข์ออกไปหาพระไตรปิฎก เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๗๗ อีกครั้งหนึ่ง ได้คัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งยังขาดฉบับมาเพิ่มเติม
 อีกเป็นอันมาก พระไตรปิฎกในประเทศสยามจึงมีบริบูรณ์แต่นั้นมา ตั้งแต่
 มีสมณทูตเข้ามาแล้ว ต่อมาก็มีชาวลังกาทังพระสงฆ์และคฤหัสถ์ไปมา
 ติดต่อกับสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ มิใคร่ขาด จนที่สุดเมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ ชาว
 ลังกาทูลขอให้ส่งคณะสงฆ์ออกไปอุปสมบทตั้งวงศ์ธรรมยุคึกาที่ในลังกาทวีป
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้พระอินมุนี (ศรี ซึ่ง
 ภายหลังได้เป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ อยู่วัดประทุมคงคา) นำคณะสงฆ์
 ออกไปลังกาทวีปอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ แต่การที่จะตั้งวงศ์
 ธรรมยุคึกาหาสำเร็จตามประสงค์ไม่ เพราะพระสงฆ์ลังกาเกิดเกียงแย่ง
 กันเองด้วยพวกนิกายอุบาลีวงศ์ (เรียกในลังกาอีกอย่างหนึ่งว่า สยามวงศ์)
 อ้างว่าเป็นวงศ์ของพระสงฆ์ไทยอยู่แล้ว ฝ่ายพวกนิกายพม่าซึ่งเรียกว่า
 มรุมวงศ์ ก็อ้างว่าพระสงฆ์ธรรมยุคึกาอุปสมบทจากนิกายรามัญ ร่วม
 สมณวงศ์กับตนอยู่แล้ว ทั้งสองฝ่ายไม่ปรองดองกัน การที่จะตั้งคณะสงฆ์
 ธรรมยุคึกาในลังกาทวีปจึงไม่สำเร็จ^๒

๑. พระปลัดสังข์ ภายหลังเป็นที่พระพรหมมุนี พระอมโรเป็นที่พระอมรภิกษุจิต ราชาก
 ณะทั้ง ๒ องค์

๒. ถึงรัชกาลที่ ๕ มีพระสงฆ์ลังกาฝ่ายมรุมวงศ์ พระเถระที่เป็นหัวหน้าชื่อสิริสุนตีสสะ
 รูป ๑ ชื่อปัญญาเสขรูป ๑ เข้ามาขอชาวแปลงเป็นธรรมยุคึกาที่ในกรุงเทพฯ ฯ ได้แปลงตาม
 ปรารถนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ (แต่ค
 เหมือนจะกลับไปตั้งคณะธรรมยุคึกาไม่สำเร็จอีก)

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาภาษาฝรั่ง
ปรากฏว่าเริ่มทรงศึกษาภาษาละตินก่อน ด้วยเมื่อเสด็จประทับอยู่วัดราชา
ธิวาส เขตวัดติดต่อกับวัด คอนเซ็ปชัน Immaculate Conception Church
ของพวกโรมันคาทอลิก และเวลานั้นสังฆราชปาลกัวต์ยังเป็นบาทหลวง
อธิการของวัดนั้น ขอบไปเฝ้าทูลถามความรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมไทย
เนื่อง ๆ จนทรงคุ้นเคย จึงโปรด ฯ ให้สอนภาษาละตินถวายเป็นทำนอง
แลกเปลี่ยนความรู้กัน จะได้ทรงศึกษาอยู่ตลอดเวลาสักเท่าใดและถึงเพียง
ไหนไม่ปรากฏ แต่สังเกตในพระราชหัตถเลขาเมื่อเสวยราชย์แล้ว มักทรง
ใช้ศัพท์ภาษาละตินเนื่อง ๆ เห็นได้ว่าทรงทราบไวยากรณ์ของภาษานั้น แต่
การที่ทรงศึกษาภาษาละตินคงหยุดเมื่อเสด็จย้ายจากวัดราชาธิวาส แต่
ภาษาอังกฤษนั้นเสด็จกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ แล้วหลายปี จึงได้เริ่ม
ทรงศึกษาต่อมิชชันนารีอเมริกัน

พวกมิชชันนารีอเมริกันกับพวกบาทหลวงฝรั่งเศส แม้เจตนามา
สอนคริสตศาสนาอันเดียวกันก็ดี ถิ่นคติต่างกันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง
พวกบาทหลวงถือลัทธิโรมันคาทอลิก วางตัวเป็น พระ พยายามบำรุง
ศาสนาด้วยตั้งบริษัท และอุปถัมภ์บำรุงการฝึกสอนคนที่เข้าวัดเป็นสำคัญ
ฝ่ายพวกมิชชันนารีอเมริกันถือลัทธิโปรเตสแตนต์ (ซึ่งแตกไปจากโรมัน
คาทอลิก) วางตัวเป็น ครู นำทั้งศาสนาและอารยธรรม Civilization มา
สอนชาวต่างประเทศศ่นท่วไปไม่เลือกหน้า ขอบใช้วิธีทำให้เกิดประโยชน์
ต่าง ๆ เช่นรักษาโรคและสอนวิชาความรู้เป็นต้น ให้คนทั้งหลายเลื่อมใส

เป็นปัจจัยต่อไปถึงการสอนศาสนา เพราะฉะนั้นพวกมิชชันนารีอเมริกัน
จึงเข้ากับไทยได้ ผิดกันกับพวกบาทหลวง ในครั้งนั้นมีไทยที่สูงสุดก็เป็น
ชั้นหนุ่ม (เช่นเรียกกันในปัจจุบันนี้ว่า *คนสมัยใหม่*) ปวารณาจะศึกษา
วิชาอย่างฝรั่งหลายคน จะกล่าวแต่ผู้ที่มาปรากฏเกียรติคุณในชั้นหลัง คือ
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุน
อิศเรศรังสรรค์ ใครจะทรงศึกษาวิชาทหารพระองค์ ๑ กรมหลวงวงศา-
ธิราชสนิท เมื่อยังเป็นกรมหมื่น ใครจะทรงศึกษาวิชาแพทยอย่างฝรั่ง
พระองค์ ๑ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นหลวง
นายสิทธิ ใครจะศึกษาวิชาต่อเรือกับคน ๑ ได้ศึกษาวิชาเหล่านั้นต่อ
พวกมิชชันนารีอเมริกัน แต่ว่าสอนกันด้วยภาษาไทย ส่วนพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงคุ้นเคยกับพวกมิชชันนารีอเมริกันตั้งแต่เสด็จ
อยู่วัดราชาธิวาส แต่หาปรากฏว่าได้ทรงศึกษาวิชาอันใดจากพวกมิชชัน
นารีอเมริกันในชั้นนั้นไม่

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษ
พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดารสอนให้เห็นว่าน่าจะเป็นเพราะทรงปรารถนาถึงการ
บ้านเมืองตั้งแต่จันทรแพอังกฤษ ต้องทำหนังสือสัญญายอมให้อังกฤษกับ
ฝรั่งต่างชาติเข้าไปมีอำนาจในเมืองจันทบุรี พ.ศ. ๒๓๙๕ เวลานั้นไทยโดย
มากยังเชื่อตามคำพวกจีนกล่าวว่าแพะสงครามด้วยไม่ทันเตรียมตัว รัฐบาล
จึงต้องทำหนังสือสัญญาพ้อให้มีเวลาเตรียมรบพุ่งต่อไป แต่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริเห็นว่าถึงคราวโลกวิสัย จะเกิด

การเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมาเมืองอำนาจขึ้นทางตะวันออกนี้ และประเทศ
สยามอาจจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นในวันหน้า จึงเริ่มทรงศึกษาภาษา
อังกฤษ มีสเตอร์แคสเวลล์ มีชชันนารีอเมริกัน (ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
เรียกในหนังสือ แสดงกิจจานุกิจว่า หมอหัตถ์กัน) เป็นผู้สอนถวาย เด่ากันมาว่า
มีสเตอร์แคสเวลล์ ไม่ยอมรับค่าจ้าง ทูลขอแต่โอกาสให้สอนคริสตศาสนา
ได้ทั่วตบวรนิเวศนฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เกล้าฯประทาน
อนุญาตให้สอนที่ศาลาหน้าวัดหลัง ๑ ตามประสงค์ เป็นทำนองเหมือนทำ
ให้พิสูจน์ความศรัทธาของพุทธบริษัททั่วตบวรนิเวศนฯ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับมีสเตอร์แคสเวลล์ จน
สามารถจะอ่านเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้สะดวกยิ่งกว่าใคร ๆ ที่เป็น
ไทยด้วยกันในสมัยนั้นทางต้น ชั้นมีหลักฐานปรากฏเมื่อรัฐบาลอังกฤษให้
เซอร์ เจมส์ บรู๊ค เป็นทูตเข้ามาเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ หนังสือที่มีไปมา
กับไทยใช้ภาษาอังกฤษเป็นคราวแรก เวลานั้นช่างฝ่ายไทยไม่มีผู้ชำนาญ
ภาษาอังกฤษ ต้องอาศัยมีชชันนารีอเมริกันชื่อ มีสเตอร์โจนส์ (เรียกกัน
ว่า หมอยอนส์) คน ๑ กับฝรั่งครึ่งชาติชื่อเจมส์เฮลล์ (เรียกกันว่า เสมียน
ฮัม) อีกคน ๑ ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทย เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษ
แล้วให้ส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เรียกใน
จดหมายเหตุว่า ทูลกระหม่อมพระ) ทรงตรวจทุกฉบับ พระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษในสมัยนั้นอีกพระองค์ ๑
แต่คงเป็นเพราะไม่ทรงทราบถึงซึ่งถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑. มีสเตอร์ แคสเวลล์ เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒

จึงไม่ปรากฏว่าได้มีหน้าที่ช่วยตรวจหนังสือที่ไปมากับ เซอร์ เจมส บรัค
มิดเตอร์แคสเวลถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ ก็มีเวลาสอน
อยู่ ๖ ปี แต่สันนิษฐานว่าเห็นจะทรงศึกษาที่อิมสเตอร์แคสเวลไม่นาน
ถึง ๖ ปี พอทรงสามารถอ่านภาษาอังกฤษเข้าพระหฤทัยได้ความโดย
สะดวกแล้ว ก็ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองต่อมา วิชาเรียนอย่างว่านี้ยังใช้
กันมาจนในรัชกาลที่ ๕ เช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็
สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระ
พระยาเทววงศ์วโรปการก็ ตลอดจนมาจนตัวผู้แต่งหนังสือนี้เอง ก็เรียนต่อ
ครูเพียงสัก ๓ ปี แล้วเรียนเอาเองต่อมาทั้งนี้ แต่กรมหลวงพิชิตปรีชากร
เป็นประหลาดกว่าเพื่อน ด้วยไม่มีครู ทรงพากเพียรเรียนแต่โดยลำพัง
พระองค์ ทรงทราบทั้งภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส อาจอ่านหนังสือ
๒ ภาษานั้นเข้าพระหฤทัยได้สะดวก เป็นแต่ตัวสะกดและเขียนไม่ได้

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาทราบภาษา
อังกฤษ พระเกียรติคุณก็แพร่หลายไปถึงนานาประเทศ ด้วยพวกมิชชัน
นารีและฝรั่งที่เข้ามาถึงกรุงเทพฯ บอกเล่ากันต่อ ๆ ไป จนมีนักเรียนชาว
ประเทศอื่นทั้งที่ไกลเคียงและห่างไกลไปจนยุโรปและอเมริกาเขียนจดหมาย
มาถวาย ทูลถามหาความรู้ต่าง ๆ อันเกี่ยวกับประเทศสยาม ก็มีพระราช
หัตถเลขาตอบตามประสงค์ ฉายพระราชหัตถเลขาครั้งนั้นยังปรากฏอยู่
มาก มักทรงแต่งตามโวหารภาษาไทย ชื่อนี้เมื่อ เซอร์ จอน เบาริง เป็น
ราชทูตเข้ามาเวลาเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยกเหตุที่ประเทศอื่น ๆ ทางตะวันออก

ชอกันไม่มีเจ้านายประเทศใดได้เรียนรู้อังกฤษ ทูลแนะนำให้มีพระ
ราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย แต่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภความขัดข้อง ว่าไม่สามารถจะทรงแต่ง
สำนวนให้เหมือนคนอังกฤษได้ เซอร์ จอน เบาริง ทูลว่า ถึงพระราชนิพนธ์
ไม่เหมือนสำนวนคนอังกฤษแต่ ใครอ่านก็เข้าใจความตามพระราชประสงค์
ได้ชัดเจน ขอให้ทรงพระวิตกเลย จึงมีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระ
ราชินีวิกตอเรีย

วิชาความรู้ต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ศึกษาจากตำราภาษาอังกฤษจะมีอย่างใดบ้าง ชั้นมีหลักฐานปรากฏแต่
ว่าได้ทรงศึกษาวิชาคณิตศาสตร์อย่าง ๑ วิชาโหราศาสตร์อย่าง ๑ ประวัติ
ศาสตร์อย่าง ๑ กับการเมืองด้วยอีกอย่าง ๑ การที่ได้ทรงศึกษาวิชาคณิต
ศาสตร์และโหราศาสตร์ปรากฏในเรื่องสุริยอุปราศที่กล่าวมาแล้วในตอนก่อน
การที่ทรงศึกษาประวัติศาสตร์ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ปรากฏอยู่ในหนังสือ
เซอร์ จอน เบาริง แต่ง ว่าเมื่อจะเป็นอัครราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราช
ไมตรีใน พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้น เกรงไทยจะรับรองไม่สมศักดิ์ ด้วยทูตอังกฤษที่เคย
เข้ามากรุงเทพฯ แต่ก่อน เป็นแต่ทูตของอุปราชในอินเดีย หรือทูตของ
รัฐบาลอังกฤษ แต่ เซอร์ จอน เบาริง เป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาส์น
มาต่างพระองค์สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย จะต้องให้รับผิดชอบ เซอร์ จอน
เบาริง ค้นหาแบบอย่างของไทยเคยรับราชทูตของพระเจ้าแผ่นดิน พบใน
หนังสือเก่าเล่าเรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับ เซเวเดีย เดอโซมอง
ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๘ เหาะรายการในหนังสือ

นั้นมาเปรียบเทียบ ข้ายฝ่ายไทยในเวลานั้นไม่มีใครรู้แบบแผน เพราะ
ตำราคุณยเสียแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงทราบพระองค์เดียว เพราะได้ทรงพงศาวดารการเกี่ยวข้อใน
ระหว่างไทยกับฝรั่งที่ฝรั่งแต่งไว้แต่โบราณ ทรงคาดใจ เซอร์ จอน เบาริง
ว่าคงปรารถนาจะให้รับรองผลิตภัณฑ์อังกฤษที่มาแล้วแต่ก่อน จึงโปรด ฯ
ให้เอาแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศส มาใช้
เป็นระเบียบ ก็ถูกใจ เซอร์ จอน เบาริง ไม่มีที่เกียงงอนได้

เรื่องทรงศึกษาการเมืองที่เกี่ยวกับต่างประเทศนั้น ฟิงตันนิชฐาน
ได้ว่าคงทรงหนังสือชาวที่ฝรั่งพิมพ์ในเมืองจีนและสิงคโปร์ บ้าง เป็นต้น
กับทั้งที่ได้ทรงสนทนามากมกับฝรั่ง ทรงทราบประวัติการณ์ที่ฝรั่งมาทำ
ทางตะวันออกและความเห็นของฝรั่งอยู่เสมอ เมื่อครั้งทรงตรวจหนังสือที่
ไทยโต้ตอบกับ เซอร์ เจมส บรูค คงตระหนักแน่พระฤทัยตามที่ทรงคาดไว้
แต่ก่อน ว่าอังกฤษคงจะมาเกี่ยวข้องกับเมืองไทย เหตุการณ์ที่ปรากฏในชั้นหลัง
สื่อให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระดำริเห็น
มาแล้วแต่ยังทรงผนวช ว่าไทยคงต้องทำหนังสือสัญญากับอังกฤษด้วย
จำเป็น ซอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็อาจจะทรงพระราช
ดำริเช่นนั้นเหมือนกัน แต่เห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่
อังกฤษปรารถนา จะเกิดความฉิบหายในบ้านเมือง และบางทีจะยังเชื่อ
คำพวกจีนว่าอังกฤษมีกำลังมากแต่ในท้องทะเล ถ้ารักษาปากน้ำให้มั่นคง
อย่าให้เรือรบขึ้นมาถึงพระนครได้ ก็จะไม่ยอมทำหนังสือ

กับเซอร์ เจมส์ บรู๊ค ว่าตามหลักฐานที่ปรากฏครั้งนั้น มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวที่ทรงพระดำริเห็นว่าประเทศสยามจะปลอดภัยในอนาคตได้แต่ด้วยทำให้ฝรั่งนับถือ แต่ในเวลานั้นทรงผนวชไม่มีกิจเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง ก็นิ่งอยู่

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัตินั้น พิจารณาความตามเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ดูเหมือนเมื่อตอนแรกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นเสวยราชย์ จะยังมีได้ทรงพระราชดำริถึงเรื่องรัชทายาท ด้วยยังไม่แน่ว่าพระราชหฤทัยว่าราชการบ้านเมืองจะเรียบร้อยหรือจะเป็นอย่างไร เพราะผู้ที่เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมควรได้รับราชสมบัติก็มีมาก จึงทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นศักดิ์พลเดช ซึ่งมีกำลังมากเพราะได้กำกับราชการกระทรวงกลาโหม และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยยิ่งกว่าเจ้านายพระองค์อื่น เป็นพระมหาอุปราช ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในตอนนั้น กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเดชก็จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พุทธศักราชเป็นเช่นนั้นมาจนกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเดชสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ จึงเริ่มมีเค้าเงื่อนว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรารภถึงเรื่องรัชทายาท ด้วยครั้งนั้นพวกข้าเจ้าต่างกรมหลายพระองค์คาดกันว่าเจ้านายของตนจะได้เป็นพระมหาอุปราชเหมือนอย่างกรมหมื่นศักดิ์พลเดช พวกนี้เตรียมตัวจะเป็นขุนนางวังหน้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจตนาจะไม่ตั้งพระมหา

อุปราชจึงตรัสปรึกษาเสนาบดีบางคน สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์ฯ กราบทูลว่าถ้าโปรดฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านาย
เหล่านั้นชนเสียสักคนหนึ่ง ให้ปรากฏว่าทรงเจตนาจะให้มีพระยศแต่เพียง
เท่านั้น พวกข้าในกรมเจ้านายก็คงจะไม่ทะเลาะทะยานต่อไป พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรดฯ ให้
เลื่อนกรมเจ้านายชั้นเป็นกรมหลวง กรมขุน หลหลายพระองค์ พระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงรับกรม เป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์
ในครั้งนั้นด้วย ประหลาดอยู่ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
เจ็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ ไม่โปรดฯ ให้ทรงรับกรม
จะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าขัดข้องเพราะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ก็มีใช้
ด้วยเมื่อกกรมหมื่นนุชิตชิโนรสทรงรับกรม ก็เป็นพระภิกษุมิเป็นตัวอย่างอยู่
ข้อน่าสันนิษฐานว่า คงเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชดำริว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นรัชทายาท ไม่สมควรแก่
เจ้านายพระองค์อื่นนอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่
ทรงผนวชอยู่ จะทรงตั้งเป็นพระมหาอุปราชก็ขัดข้องทางฝ่ายพระศาสนา
จะให้ทรงรับกรมก็ไม่เข้ากับเหตุที่เลื่อนกรมเจ้านายในครั้งนั้น จึงได้งดเสีย
ต่อมามีกรณีหลายอย่างที่ต้องให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
หัว จ้างพระราชฤทธิย์จะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น
รัชทายาท เช่นโปรดฯ ให้แก้เสด็จอย่างพระมหาอุปราชเมื่อย้ายมาประทับ

๑. เลขเป็นประหลัดขึ้นมา เมื่อพระมหาอุปราชสวรรคต คงมีการเลื่อนกรมเจ้านายเมื่อ
ไม่มีเหตุเหมือนรัชกาลที่ ๓

ณ วัดบวรนิเวศน ๖ ดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อจะยกยอด
พระปรารภวัดอรุณ ๖ เดิมทำเป็นยอดนภศูลตามแบบพระปรารภโบราณ
ครั้งใกล้จะถึงวันฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ยืม
มงกุฎที่หล่อสำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องที่จะเป็นพระประธานวัดนางนอง
มาติดบนยอดนภศูล (ดังปรากฏอยู่บัดนี้) จะเป็นด้วยทรงพระราชดำริ
อย่างไรจึงทำเช่นนั้น หาได้ตรัสให้ใครทราบไม่ และการที่เอามงกุฎขึ้น
ต่อบนยอดนภศูลก็ไม่เคยมีแบบอย่างที่ไหนมาแต่ก่อน คนในสมัยนั้นจึงพากัน
สันนิษฐานว่ามีพระราชประสงค์จะให้คน ทั้งหลายเห็น เป็น นิมิตว่า
สมเด็จพระเจ้าฟ้า มงกุฎ จะเป็นยอดของบ้านเมืองต่อไป* แม้เรื่องสำเร็จโทษ
หม่อมไกรสรนั้น เมื่อคิดดูก็เห็นเหมือนหนึ่งจะทรงบ่อนกันอันตรายมิให้มี
แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะความผิดข้อใหญ่ของ
หม่อมไกรสรอยู่ที่มาดหมายจะเอาราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๓

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตในปีจอ พ.ศ.
๒๓๙๓ ก่อนจะเสด็จสวรรคต โปรดฯ ให้เขียนกระแสรับสั่งไปยังเสนาบดี
สภา เมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ว่า ผู้ที่จะปกครองแผ่นดินต่อไปนั้น จะทรง
มอบเจตนาราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์ใดตามชอบพระราชอัธยาศัย ถ้า
ไม่ชอบใจผู้อื่นโดยมากก็จะเสียสามัคคีรสเกิดวิวาทาน อาจจะเป็น
อุปัทวันตรายเดือนร้อนแก่บ้านเมือง เพราะฉะนั้นให้เสนาบดีกับข้าราชการ

๑. เรื่องนี้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ๖ และท่านผู้อื่นที่ทันรับราชการในสมัยนั้นเล่าให้ฟัง

ทั้งปวงปรึกษากัน ถ้าเห็นว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดสมควรจะปกครอง
แผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นเถิด ใน
จดหมายเหตุปรากฏว่า ในวันต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีรับสั่งให้หาพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ผู้เป็นบุตรและเป็นพี่
ปรึกษาของเจ้าพระยาพระคลังหัวหน้าเสนาบดี เข้าไปเฝ้า ดำรัสถามว่า
ที่มีกระแสรับสั่งไปเมื่อวันก่อนนั้นเสนาบดีทำอย่างไร พระยาศรีสุริยวงศ์
กราบทูลว่า เสนาบดีเห็นว่าพระอาการประชวรไม่ถึงตตรอน ยังไม่ควรจะ
ปรึกษาถึงเรื่องผู้รับราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัส
ว่า ผู้ซึ่งจะรับราชสมบัตินั้น ทรงพระราชดำริเห็นสมควรแต่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็มี
ข้อที่ทรงรังเกียจอยู่ทั้ง ๒ พระองค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ถ้อย่างมอญ ถ้าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินชั้นก็จะให้พระสงฆ์ห่มผ้าเป็นมอญ
เสียมคทั้งแผ่นดินดอกกระมัง ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
ก็ทรงรังเกียจที่ ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้น
จึงมิได้ทรงอนุญาต กลัวเจ้านายข้าราชการเขาจะไม่พอใจ แต่ก็คงตระหนัก
พระราชหฤทัยว่า เสนาบดีคงปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแน่ ต่อมาอีกวันหนึ่งจึงโปรด ฯ ให้เขียน
พระราชปรารภให้กรมขุนเดชะดิศร นำความไปทูลกรมหมื่นนุชโรตสัง

๑. ตรงนี้กล่าวตามคำในจดหมายเหตุ ซึ่งมีอยู่ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์

เป็นเจ้าของคณะสงฆ์ เพราะทรงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงเคารพนับถือมากถึง ๒ พระองค์ ว่าทรงรำคาญพระราชหฤทัย
อยู่ที่สมเด็จพระสังฆ์ไทยพิกันไปเดือมิไล่ห่มผ้าตามพระมอญ ดูเสียเกียรติด
ของบ้านเมือง ถ้าหากสมเด็จพระบรมชนกนาถยังเสด็จอยู่ เห็นจะไม่พอ
พระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ท่านทั้ง ๒ ช่วยปลดเปลื้องความรำคาญ
พระราชหฤทัยด้วย

ทรงนี้จะแทรกวินิจฉัยดงสักหน่อย ตามเรื่องตำนานการที่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งนิกายสงฆ์ธรรมยุติกา ชนเดิมเมื่อทรง
ผนวชแปลงเป็นรามัญนิกาย ทรงร่วมสังฆวาสนแต่เฉพาะกับพระมอญใน
คณะของพระสุเมธมุนี มิได้ร่วมสังฆวาสนกับพระมอญทั่วไป เป็นแต่ทรง
ครองแหวกอย่างพระมอญ ครั้นต่อมาเมื่อทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติสำหรับ
พระสงฆ์ธรรมยุติกา ทรงถือพระวินัยตามพระไตรปิฎกเป็นหลักวัตรปฏิบัติ
อย่างไรที่พระสงฆ์สยาม (มหา) นิกายหรือพระสงฆ์รามัญนิกายประพฤติ
ถ้าทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพระพุทธรบัญญัติก็คงไว้ ถ้าเห็นว่าผิด
ก็เลิกหรือทรงแก้ไขไปตามที่ทรงพระดำริว่าถูกต้องตามพระพุทธรบัญญัติ
ด้วยเหตุนี้จึงเป็นนิกายธรรมยุติกา เพราะวัตรปฏิบัติผิดกับพระมหานิกาย
และพระรามัญนิกาย เป็นแต่ห่มผ้าเหมือนพระมอญ การที่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดระเบียบพระสงฆ์ธรรมยุติกาอย่างไร
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบ ไม่ได้ทรงรังเกียจ ใน
ทงธรรม คือวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกา ชนซึ่งเห็นได้ด้วยทรง

ตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกาเป็นพระราชาคณะมาแต่ก่อนก็หลายรูป ในกระแด้
รับส่งทรงอ้างข้อรังเกียจแต่ ในทางโลก คือที่ห่มผ้าเป็นพระมอญ แต่ข้อใหญ่
ใจความที่ทรงพระราชวิตกนั้น เห็นจะเป็นด้วยทรงเกรงว่าเมื่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์ จะใช้พระราชนุภาพให้แปลง
พระสงฆ์มหานิกายเป็นภรรยาญติกาทงบ้านทงเมือง จึงร้อนพระราชฤทัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ ก็เข้า
พระฤทัยในพระราชวิตก จึงทรงเขียนคำสารภาพถวายว่า ที่ทรงจัดการ
ต่าง ๆ มา มีพระประสงค์แต่จะประพฤติพระธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพระ
พุทธบัญญัติ โดยทรงเห็นว่าไม่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง เมื่อทราบ
ว่ามีกรบางอย่างที่ไม่ชอบพระราชอัธยาศัย ก็จะไม่ฝืน แล้วตรัสสั่งให้
พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับห่มคลุมอย่างมหานิกายตามเดิม พระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พอพระราชฤทัย มิได้แสดงความรังเกียจต่อไป

เมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรอยู่นั้น มี
เรื่องเนื่องกับเหตุที่จะเปลี่ยนรัชกาลเกิดขึ้นหลายเรื่อง ด้วยเมื่อตอนปลาย
รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงตั้งเสนาบดี ปลด
ให้ตำแหน่งว่างอยู่หลายกระทรวง ตรัสว่า พระเจ้าแผ่นดินต่อไปจะได้
ตั้งตามพระราชอัธยาศัย ทางฝ่ายเจ้านายในตอนนั้น ตั้งแต่เจ้าreichโทษ
หม่อมไกรสรแล้ว ก็ไม่มีต่างกรมพระองค์ใดมีกำลังและอำนาจมาก ทง
พากันหวาดหวั่นเกรงจะต้องหาว่ามักใหญ่ใฝ่สูงอยู่แทบทั้งนั้น อำนาจใน
ราชการบ้านเมืองเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ จึงตกอยู่ในเจ้าพระยาพระ

คลัง^๑ ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีว่าการกระทรวงกลาโหมและกระทรวงพระคลังคน ๑ กับพระยาศรีวิพัฒน์ ๗^๒ ผู้เป็นน้องเจ้าพระยาพระคลังอีกคน ๑ เมื่อตอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกประสูติ^๓ แม่วังกันอยู่ว่าจะไม่กลับคืนได้ ท่านทง ๒ ก็ยังไม่ปรารถนถึงกรณีที่จะเปลี่ยนรัชกาล เพราะเกรงพระราชอาญา ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังว่าราชการแผ่นดินอยู่ แต่การที่ท่านผู้ใหญ่อง ๒ นั้นเคยชยูนัน ต่อมาเป็นเหตุให้เกิดระแวงหวาดหวั่นกันไปต่าง ๆ ถึงกรมขุนพิพิธภูเบนทร์เรียกกระตมพวกเข้าในกรมเข้ามารักษารักษาพระองค์ ด้วยเกรงจะถูกจับเหมือนหม่อมไกรสร เจ้าพระยาพระคลังทราบความจึงปรึกษากับพระยาศรีสุริยวงศ์^๔ ซึ่งเป็นบุตรคนใหญ่และเป็นผู้เฉียบแหลมในราชการยิ่งกว่าผู้อื่นในเวลานั้น พระยาศรีสุริยวงศ์รับจัดการแก้ไขให้ไปเอาทหารบรรทุกเรือขนมาจากปากกนา แล้วไปทูลกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ให้ปล่อยข้าในกรมไปเสียให้หมด กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็ตองทำตาม เล่ากันมาว่า พระยาศรีสุริยวงศ์ กับ จมื่นราชามาตย์^๕ บุตรของเจ้าพระยาพระคลังอีกคน ๑ ซึ่งเฉียบแหลม เป็นผู้ตกเตือนบิดาให้ดำริเตรียมการเร่งเปลี่ยนแปลงรัชกาล พอเจ้าพระยาพระคลังได้

-
๑. ซึ่งเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เรียกกันว่า “สมเด็จพระองค์ใหญ่” ในรัชกาลที่ ๔
 ๒. ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เรียกกันว่า “สมเด็จพระองค์น้อย”
 ๓. ประสูติอยู่ถึง ๖ เดือนจึงเสด็จสวรรคต
 ๔. ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าพระยาฯ ที่สมุหพระกลาโหม ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
 ๕. เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศในรัชกาลที่ ๔

กระแสน้ำของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงพระราชปรารภ
ให้ทรงทราบว่าเสด็จสวรรคต และพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์กับ
เสนาบดีเลือกรัชทายาทตั้งกล่าวมาแล้ว ก็ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลให้ทรงทราบว่าเสนาบดีปรึกษากันจะเชิญเสด็จขึ้น
ครองราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยทรงศึกษา
โหราศาสตร์ ทรงเชื่อตำราพยากรณ์อยู่มาก ตรัสว่าถ้าจะถวายราชสมบัติ
แก่พระองค์ ขอให้ถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ด้วย เพราะสมเด็จพระ
พระอนุชาดวงพระชาตาดิวิเศษถึงฐานที่จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวาย
ราชสมบัติแก่พระองค์เกรงจะเสด็จอยู่ไม่ได้เท่าใด เจ้าพระยาพระคลังก็
รีบไปเฝ้าเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่พระราชวังเดิม ทูลความตามที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภนั้นให้ทรงทราบ ความที่
กล่าวมานี้เป็นมูลเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา
พระมหาอุปราชให้ทรงศักดิ์พิเศษ เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สอง Second
King ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เทียบเคียงอย่าง
สมเด็จพระเอกาทศรถ ครั้นรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เมื่อคน
ทั้งหลายทราบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราช
สมบัติ ก็พากันยินดี รังับความหวาดหวั่นสงบได้ในทันที
ครั้นถึงวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระราชวงศ์และเสนาบดีจึงประชุมกันพร้อมด้วย

๑. เรื่องนี้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ผู้เล่าให้ฟัง ได้ยินเจ้าพระยาพระคลัง บิดาของท่านทูล
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

พระราชาคณะผู้ใหญ่ในสังฆมณฑล ปรีกษาเห็นพร้อมกันว่าควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ กับเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทั้ง ๒ พระองค์ วันรุ่งขึ้นจึงเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากวัดบวรนิเวศน์ ฯ แท้เสด็จโดยกระบวนเรือมาชนที่ท่าตำหนักแพ^๑ (ซึ่งชื่อนานามใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ว่า ท่าราชวรดิษฐ์) รัับเสด็จทรงพระราชยานแห่เข้าพระราชวังหลวง^๒ เสด็จขึ้นไปยังพระมหารมณเฑียร ถวายน้ำสรงพระบรมศพสมเด็จพระเชษฐาธิราชแล้ว ไปประทับที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เจ้านายและเสนาบดีเข้าเฝ้ากราบทูลเชิญเสด็จผ่านภิกขุ จึงถามนวงเมื่อวันที่ ๖ เวลา ๑ นาฬิกา นับเวลาทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา เมื่อถามนวงแล้วเสด็จประทับอยู่ในพระอุโบสถนั้นคืน ๑ แล้วเสด็จไปประทับพลับพลาซึ่งสร้างขึ้นในบริเวณโรงแสงต้น^๓ จนถึงฤกษ์ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมณเฑียร บรรยายพระราชประวัติเมื่อก่อนเสด็จเสวยราชย์หมดความเพียงนี้

๑. ที่เรียกว่า “ ตำหนักแพ ” เพราะเดิมตำหนักที่ริมท่าเสด็จลงเรือทำเป็นอย่างเรือแพ ก็อับกเสาลอยที่ชายเลนแล้วตั้งตำหนักบนนั้น

๒. ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เรียกว่า “ พระบรมมหาราชวัง ” เป็นคู่กับ “ พระบวรราชวัง ” อันเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อล่วงรัชกาลที่ ๔ แล้วเลิกชื่อพระบวรราชวัง กลับเรียกว่า “ พระราชวังบวรสถานมงคล ” อย่างเดิม

๓. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งบรมพิมาน ในสวนสิวาลัย

เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อเสวยราชย์แล้ว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ พระชันษาได้ ๔๗ ปี การที่ทรงสร้างสมพระบารมีมาในเวลาดังกล่าวโดยเสวยราชย์ ถ้าเอาระยะเวลาพระชันษาตั้งเป็นวินิจฉัยประกอบรายการที่ปรากฏตอนพระชันษาก่อน ๒๐ ปี คงได้ทรงรับความอบรมพระจริยาและศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ เช่น อักษรศาสตร์ ราชประเพณี และประวัติศาสตร์ เป็นต้น สำหรับพระราชกุมารชั้นสูงก็ศึกษาตามแบบโบราณครบทุกอย่าง แต่พระปรีชาญาณอันปรากฏในหนังสือต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสวยราชย์แล้ว ลึกซึ้งเกินกว่าหลักสูตรการศึกษาของพระราชกุมารมาก จึงเข้าใจว่าคงทรงศึกษาต่อมาในสมัยเมื่อทรงผนวชจนทรงสามารถรอบรู้ถึงปานนั้น ถึงตอนพระชันษาระหว่าง ๒๐ จนถึง ๓๐ ปี ทรงศึกษาภาษาสามคดียุทธศาสตร์เป็นเหตุให้ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกหาผู้เสมอเหมือนมิได้ ชัดถ้อยคำหาตัวอย่างในพงศาวดารมาเปรียบเทียบ เคยมีพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์พระร่วงพระองค์หนึ่ง ๑ พระนามเดิมว่า พญาลิไทย เมื่อเสวยราชย์ ณ กรุงสุโขทัย ใช้พระนามว่า พระมหาธรรมราชา (ที่ ๑) ในพงศาวดารเหนือเรียกว่า

พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก^๑ เพราะปรากฏพระเกียรติว่าทรงเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกหาผู้เสมอมิได้ในสมัยนั้น ไต่ทรงแต่งหนังสือ ไตรภูมิ ไว้เรื่อง ๑ ยังมีฉบับที่จะพิสูจน์ได้ ในประเทศอื่นที่ใกล้เคียงมีพระเจ้าแผ่นดินมอญอีกพระองค์ ๑ เมื่อครองกรุงหงสาวดี ใช้พระนามว่า พระเจ้ารามารัตน์ แต่ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า พระเจ้าธรรมเจดีย์ เพราะปรากฏพระเกียรติว่าเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน และมีหนังสือซึ่งพระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงแต่งเรื่องประวัติพระพุทธรูปศาสนาในเมืองมอญจารึกไว้ เรียกกันว่า จารึกกัลยาณี ยังปรากฏอยู่พอพิสูจน์ได้เหมือนกัน พิเคราะห์ความในหนังสือ ไตรภูมิ (พระร่วง) และในจารึกกัลยาณี ส่อให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์นั้น แม้ทรงทราบพระไตรปิฎกมากก็จริง แต่ไม่ถึงสามารถจะวินิจฉัยนิตยคติชอบในคัมภีร์อรรถกถาฎีกาได้เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สุดแต่โบราณจารย์ว่าไว้อย่างไร ก็ทรงถือแต่อย่างนั้น จึงผิดกัน ถึงตอนพระชันษาระหว่าง ๓๐ จน ๔๐ ปีทรงจัดการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา และบางทีจะเป็นในตอนนั้นทรงศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ ของไทยเพิ่มเติมจนรอบรู้ลึกซึ้งถึงขั้นสูงสุด โบราณคดีก็เห็นจะทรงศึกษาในตอนนั้น เพราะเสด็จไปเที่ยวชุกชุมตามหัวเมือง ได้พบศิลาจารึกและทอดพระเนตรโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ อยู่เนือง ๆ ถึงตอนพระชันษาระหว่าง ๔๐ กับ ๔๗ ปี เริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับทั้งวิชาความรู้ต่าง ๆ ของฝรั่ง เลยเป็นบัจจยให้เอาพระฤทัยใส่สอดส่องการบ้านเมืองที่

๑. ผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือ สำนึกผิดไปว่าเดิมครองเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. ๑๕๐๐ ที่ถูกนั้นเดิมครองเมืองศรีสัตนาคนหุตเมืองลาว พ.ศ. ๑๕๐๐

เกี่ยวข้องกับต่างประเทศในตอนนั้น ถ้าว่าโดยย่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างสมพระบารมีสมบูรณ์มาแล้ว ตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์ชาติอย่างเดี่ยวแต่ที่มิได้เคยทรงบัญชาการทัพศึก เหมือนอย่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน ๓ รัชกาลแต่ก่อนมา เพราะไม่มีโอกาส ถึงกระนั้นเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ก็ได้รับความนิยมนับถือของคนทั้งหลาย ว่าเป็นนักปราชญ์ ทรงพระปรีชาญาณติดกับพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏมาในพงศาวดารโดยมาก ชื่อนับบุคคลชั้นหลังที่ไม่ทันได้เห็นพระองค์ ใครได้อ่านหนังสือพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นพระบรมราชาธิบาย และพระบรมราชวินิจฉัยที่รวบรวมพิมพ์ไว้ ก็จะได้เห็นว่าในบรรดากิจการ และเรื่องต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์นั้น ทรงรอบรู้อุดมยิ่ง เชื่อกันได้ว่าในสมัยนั้นไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน นอกจากนั้น ถ้าสังเกตในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ต่อไปถึงพระราชอัธยาศัยว่าไม่มีความประมาท เช่นจะทรงพระราชดำริกิจการอันใด ย่อมอาศัยหลักฐานและคิดถึงใจผู้เสมอ ชื่อนับเห็นได้ในพระราชบัญญัติและประกาศสั่งการต่าง ๆ ทรงชี้แจงให้คนทั้งหลายเข้าใจพระราชดำริ และพระราชนิพนธ์แจ่มแจ้งเป็นนิมิต จึงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายไว้วางใจ ในพระคุณธรรมมาตั้งแต่แรกเสวยราชย์จนตลอดรัชกาล

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพนั้น ภายในประเทศสยามบ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อย กว่าเมื่อเปลี่ยนรัชกาลก่อน ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะคนทั้งหลายนิยมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว

กันหมด แต่ทางภายนอกมีเหตุเป็นชีวิติกอยู่ ด้วยเมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลที่ ๓
รัฐบาลอังกฤษให้มาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ แต่ข้างฝ่ายไทยไม่ยอมทำ
เพราะเห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิด
ความเสียหายในบ้านเมือง ทูตอังกฤษขี้ใจกล้าไป จึงระแวงกันอยู่ว่าอังกฤษ
จะกล้ามาอีก และคราวนั้นจะมาตีหรือร้ายก็ได้ทั้ง ๒ สถาน ก็ในเวลานั้นผู้
ใหญ่ในราชการ มีสมเด็จพระยาฯ ทั้ง ๒ องค์เป็นต้น ยังนิยมในทางรัฐ
สุภาภิบาลนโยบายอย่างครึ่งรัชกาลที่ ๓ อยู่โดยมาก ผู้ที่มีความเห็นเป็นชนสมัย
ใหม่เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีน้อยตัว ที่ขอเสีย
ปรากฏมีแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ แต่เมื่อบรร
ราชาภิเษกแล้วก็เอาพระองค์ออกห่าง ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง ด้วยเกรงจะ
เป็นแข่งพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงมีแต่กรมหลวง
วงศาธิราชสนิทพระองค์ ๑ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อเป็น
เจ้าพระยาว่าที่สมุหพระกลาโหมองค์ ๑ กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นผู้ช่วย
ในการต่างประเทศคน ๑ ความเห็นในเรื่องทำหนังสือสัญญาจึงต่างกันเป็น
๒ อย่าง ข้างพวกสมัยเก่าเห็นว่าถ้าอังกฤษลดหย่อนผ่อนผันข้อความที่
ปรารถนาลง อย่าให้ขัดกับประเพณีบ้านเมืองก็ควรทำ มิฉะนั้นก็ไม่คว
ยอมทำหนังสือสัญญา เพราะยังเชื่อตามคำพวกจีนอยู่ว่าอังกฤษมีฤทธิ์เดช
แต่ในท้องทะเล ฝ่ายพวกชนสมัยใหม่เห็นว่าโลกยวิสัยทางตะวันออกขึ้น
ถึงเวลาเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมาอำนาจขึ้น จีนเป็นประเทศใหญ่ อังกฤษ

ยังบังคับได้ ไทยเป็นประเทศน้อยที่ไหนจะยอมตามใจไทย อย่างไร ๆ
ไทยก็คงต้องทำหนังสือสัญญาใหม่กับอังกฤษ ผิดกันแต่เวลาช้าหรือเร็ว
ถ้าไม่ยอมทำก็คงเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง ในพวกสมัยใหม่คิดเห็นกัน
อย่างนั้นทงนน แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นการไกล
กว่าผู้อื่น ทรงพระราชดำริว่า ทางที่จะให้ปลอดภัยมีทางเดียว แต่ต้อง
รับทำหนังสือสัญญาโดยดีให้เกิดมีไมตรีจิตต่อกัน แล้วจึงแข็งแรงกันฉันมิตร
ให้ลดหย่อนผ่อนผันในข้อสัญญา อย่าให้เกิดยุคเข็ญแก่บ้านเมือง ไซ้แต่
เท่านั้น ทรงพระราชดำริต่อไปว่าประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนี้ ต่อไป
ภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐสภาด
นโยบายของประเทศสยาม ให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมือง ให้
เจริญตามอารยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดภัยได้มั่นคง คงทรงพระราชดำริ
เช่นว่ามาแต่ยังทรงผนวชอยู่ เพราะฉะนั้นพอเสด็จผ่านพิภพ ตั้งแต่ก่อนทำ
พิธีราชาภิเษก ก็ทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า เริ่มด้วยดำรัสสั่งให้เลิก
ประเพณีเข้าเฝ้าตัวเปล่าไม่ได้เสื่อ ให้เจ้านายและข้าราชการได้เสื่อเข้าเฝ้า
ต่อไปเป็นนิจ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้ได้
เสื่อตั้งว่ามา คนในสมัยนี้ได้ฟังเล่าอาจจะเห็นขัน ด้วยเข้าใจว่าเป็นการ
เล็กๆ น้อยๆ ขบประดี ไม่น่าจะยกขึ้นกล่าว ต่อไปได้อ่านหนังสือจดหมาย
เหตุเก่าจึงเห็นว่าแม้เป็นการเพียงเท่านั้น ก็ไม่สำเร็จได้โดยง่าย ข้อนี้อปรากฏ
อยู่ในหนังสือ เซอร์ จอน เบาริง ราชทูตอังกฤษแต่งเล่าเรื่องที่เข้ามา
กรุงเทพฯ ภายหลังกมาอีก ๓ ปี ว่าเมื่อไปหาสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ องค์ใหญ่

ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ องค์ใหญ่แต่งตัวนุ่งจีบ
คาดเข็มขัดเพชร แต่ตัวเปล่าไม่ได้เสื้อ ความที่กล่าวล่อให้เห็นต่อไปว่า
ขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในที่นั้น ก็คงไม่ได้เสื้อ เหมือนกันทงนั้น
เพราะถือกันว่าต้องได้เสื้อในเวลาเข้าเฝ้า เวลานั้นยังมีเสวิภาพที่จะรับแขก
หรือไปไหนตัวเปล่าได้เหมือนอย่างเดิม เพราะทางประเทศตะวันตกอกัน
ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษา
ประเพณีที่มีมาแต่ก่อน มิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข
ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าวว่
รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง หรือ ทรงประพฤติดตามโบราณราชประเพณี แม้
จนในกลอนคำเทียบเรื่อง พระชัยสุริยา ของสุนทรภู่ ก็ยกเหตุว่าเพราะพวก
ข้าเฝ้าเจ้าเมืองสาวดี คัดจจริตผิดโบราณ บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อ
คนทงหลายเชื่อถือกันเช่นนั้นโดยมาก การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียม
ที่เคยนิยมกันมาช้านานจึงเป็นการยาก เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงค้อยทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า แต่เพียงที่จะทำ
ให้สำเร็จได้เป็นอย่าง ๆ โดยลำดับ แม้เรื่องที่โปรดฯ ให้ได้เสื้อก็ยังได้กัน
แต่ในเวลาเข้าเฝ้ามาจนคนสมัยเก่าหมดตัวไป พวกชั้นสมัยใหม่ชอบได้เสื้อ
ก็มีมากขึ้น จึงได้ได้เสื้อกันแพร่หลาย

เมื่อถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่ง ในวันเสด็จออกมหา
สมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้วยพระราชทานบรมราชานุญาตให้
พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เข้าเฝ้าด้วย เรื่องนี้ในเวลานั้นก็ไม่มีใครเห็น

ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จพระเจ้าพระยา ฯ องค์ใหญ่แต่งตัวนุ่งจีบ
คาดเข็มขัดเพชร แต่ตัวเปล่าไม่ได้ใส่ ความที่กล่าวล่อให้เห็นต่อไปว่า
ขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในที่นั้น ก็คงไม่ได้ใส่ เหมือนกันทั้งนั้น
เพราะถือกันว่าต้องใส่เสื้อในเวลาเข้าเฝ้า เวลานั้นยังมีเสรีภาพที่จะรับแขก
หรือไปไหนตัวเปล่าได้เหมือนอย่างเดิม เพราะทางประเทศตะวันออกนั้น
ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษา
ประเพณีที่เก่าแก่ก่อน มิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข
ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าวว่
รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง หรือ ทรงประพุดติดตามโบราณราชประเพณี แม้
จนในกลอนคำเทียบเรื่อง พระชัชสุริยา ของสุนทรภู่ ก็ยกเหตุว่าเพราะพวก
ข้าเฝ้าเจ้าเมืองสาวัตถี คัดจรีตผิดโบราณ บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อ
คนทั้งหลายเชื่อถือกันเช่นนั้นโดยมาก การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียม
ที่เคยนิยมกันมาช้านานจึงเป็นการยาก เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงค่อยทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า แต่เพียงที่จะทำ
ให้สำเร็จได้เป็นอย่าง ๆ โดยลำดับ แม้เรื่องที่โปรด ฯ ให้ใส่เสื้อก็ยังได้กัน
แต่ในเวลาเข้าเฝ้ามาจนคนสมัยเก่าหมดตัวไป พวกชนสมัยใหม่ชอบใส่เสื้อ
ก็มีมากขึ้น จึงได้ใส่เสื้อกันแพร่หลาย

เมื่อถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่ง ในวันเสด็จออกมหา
สมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้วยพระราชทานบรมราชานุญาตให้
พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เข้าเฝ้าด้วย เรื่องนี้ในเวลานั้นก็ไม่มีใครเห็น

เป็นการแปลกประหลาดนัก เพราะเป็นแต่มีฝรั่งสัก ๓๐ คน เข้าไปยืนเฝ้า
อยู่ข้างหลังแถวที่ขุนนางหมอบ แต่การนั้นมิผลมาก (ถึงมาเป็นประโยชน์
ในการเมืองภายหลัง ดังจะเล่าในที่อื่นต่อไป) เพราะฝรั่งเหล่านั้นพากัน
เขียนบอกข่าวออกไปถึงนานาประเทศ ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์
ใหม่ทรงเปลี่ยนขนบธรรมเนียมหันเข้าหาอารยธรรมอย่างฝรั่ง ผิดกับพระ
เจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ทางตะวันออก ฝรั่งตามต่างประเทศพากันพิศวง
เริ่มเกิดไมตรีจิตต่อประเทศสยามผิดกว่าแต่ก่อน แม้ด้วยทรงเปลี่ยนแปลง
ประเพณีเดิมเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงประเพณี
เดิมตั้งแต่แรกเสวยราชย์ศึกเรื่องหนึ่ง ด้วยทรงทราบแต่ยังทรงผนวชว่าใน
สมัยนั้นราษฎรถูกผู้มั่งอานาจกดขี่ข่มเหงชุกชุม เรื่องนี้ทรงราชประเพณีก็มี
มาแต่โบราณ อนุญาตให้บรรดาผู้มีความทุกข์ร้อนถวายฎีกาต่อพระเจ้า
แผ่นดินได้ทูลทูลเสมือกันหมด แต่วิธีที่ถวายฎีกาตามแบบเก่าต้องเข้าไป
ตีกดธงที่ทิมดาบกรมวัง ให้พระเจ้าแผ่นดินทรงได้ยินเสียงกดธง ก็โปรด ฯ
ให้มารับฎีกา จึงเรียกกันว่า ตีกดธงร้องฎีกา ครั้นนานมาผู้มั่งอานาจก็
กันมิให้ราษฎรเข้าถึงกดธง ก็ถวายฎีกาภายนอก พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงปรารภในพระราชนิพนธ์แห่งหนึ่งว่า พระเจ้าแผ่นดิน
เหมือนเป็นพระประธานอยู่ในโบสถ์ สิมพระเนตรอยู่ก็ไม่เห็นอะไร พอ
เสด็จเสวยราชย์ บรมราชาภิเศกแล้ว ก็ทรงตั้งประเพณีเสด็จออกรับฎีกา
ราษฎรด้วยพระองค์เองทุกวันโกนเดือนละ ๔ ครั้ง เวลาเสด็จออก ให้

เจ้าพนักงานตกลองวิญฉัยเกว^๑ เป็นสัญญาให้ราษฎรเข้าถวายฎีกาได้
เป็นนิจ ก็มีผลเห็นประจักษ์ทันที ด้วยผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงราษฎรเช่นคุณ
ลูกสาวหรือจับผู้คนจงบังตามอำเภอใจ ไม่มีใครกล้าทำตั้งแต่ก่อน พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นเป็นประโยชน์ จึงโปรดฯ ให้
ประกาศขยายพระบรมราชานุญาตต่อออกไปถึงผู้ไม่ตามมาจะถวายฎีกา
ได้เอง เช่นถูกกักขัง เป็นต้น ให้ฝากฎีกาให้ญาติพี่น้องหรือมุลนายถวาย
ต่างตัวได้ แต่ในการที่รับฎีกาของราษฎรนั้น ถ้าปรากฏว่าใครเอาความ
เท็จมาราบทุลเพื่อจะให้ผู้อื่นเสียหายโดยไม่มีมูล ก็ให้ลงพระราชอาญา
แก่ผู้ถวายฎีกาตามประเพณีเดิม บังคับผู้ไม่มีผิดมิให้เดือดร้อน นอกจากนี้
เสด็จออกรับฎีกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนประ
เพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงติดต่อกับตัวราษฎรอีกอย่างหนึ่ง ด้วยดำรัสสั่ง
ให้เลิกประเพณีโบราณ (อย่างเมืองจีน) ที่ห้ามมิให้ราษฎรเข้าใกล้จิ
ตหนทางเมื่อเวลาเสด็จประพาส และบังคับให้ปิดประตูหน้าต่างบ้านเรือนที่
อยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง โปรดฯ พระราชทานอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าได้
ใกล้หนทาง และให้เปิดประตูหน้าต่างได้ตามชอบใจ หากเจ้าของบ้าน
เรือนมีประสงค์จะแสดงความเคารพ ก็ให้แต่งเครื่องบูชาที่หน้าบ้าน แล้ว
คอยเฝ้าอยู่ที่เครื่องบูชานั้น จึงเกิดประเพณีตั้งเครื่องบูชาไว้เสด็จแต่นั้นมา
ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนประเพณีเดิมในเรื่อง
รับฎีการาษฎร และโปรดฯ อนุญาตให้ราษฎรเฝ้าแทนได้สะดวกกว่าแต่

๑. กลองวิญฉัยเกว เดี่ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน

ก่อนดังกล่าวมา ก็เป็นเหตุให้ราษฎรพากันนิยมในพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแพร่หลายอีกอย่างหนึ่ง

นอกจากเรื่องที่ได้มาเป็นอุทาหรณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเดิม และทรงสถาปนาการต่าง ๆ ขึ้นเป็นแบบแผนในรัชกาลที่ ๔ อีกหลายอย่าง ถ้าพรรณนาเป็นรายเรื่องหนังสือนี้จะยืดยานัก จึงจะรวมความกล่าวตามประเภทของการที่ทรงจัด โดยประสงค์จะให้เห็นเหตุและผลของการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้นเป็นสำคัญ ถ้าตั้งเป็นปัญหาอย่างที่เรียกในสำนวนแปลในหนังสือจีนว่าเป็น คำกลวง ถามว่าเพราะเหตุใด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมต่าง ๆ อธิบายข้อเมื่อพิจารณาดูเห็นว่าเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่าง ๑ ดังได้กล่าวมาแล้วว่าเพราะทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า รัชกาลของพระองค์ประจวบเวลาโลกวิสัยทางตะวันออกเปลี่ยนแปลง ด้วยฝรั่งมีอำนาจขึ้นจะต้องเปลี่ยนวิถีสู่สากลโนบายหันเข้าหาอริยธรรมอย่างฝรั่ง บ้านเมืองจึงจะพ้นภัยอันตราย แต่การต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้น ที่ไม่เกี่ยวกับอริยธรรมของฝรั่ง แต่เป็นการสำคัญในขนบธรรมเนียมไทยก็มีมาก เห็นได้ว่ามีเหตุอื่นอีกและเหตุนั้นเกิดแต่พระอุปนิสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ทำการให้ถูกต้องเป็นแก่นสาร ไม่ทรงนิยมทำตามคติที่ถือกันมาแต่โบราณอย่างไรต้องทำอย่างนั้น จึงจะเป็นการ รักษาราชประเพณี เพราะเมื่อพระองค์

ทรงผนวชได้มีโอกาสพิจารณาดำรับตำราต่าง ๆ มาก ทั้งทางฝ่ายพุทธ ศาสตร์และราชาศาสตร์ เห็นประเพณีต่าง ๆ ที่ทำกันมา ผิดหลักเดิมหรือ ยังบกพร่องมีอยู่มาก จึงทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ไข้จะโปรด เปลี่ยนแปลงอะไร ๆ ให้เป็นอย่างไรใหม่ไปทั้งนั้นหามิได้ พระอุปนิสัยเช่น งามนี้ พึงเห็นได้แต่ในพระราชประวัติตอนทรงผนวช พุทธทรงสอบสวน พระไตรปิฎกทราบว่าพระสงฆ์ไทยปฏิบัติพระวินัยเคลื่อนคลาดจากพระพุทธ บัญญัติมากนัก ก็ทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ดังเดิมาเรื่องมาแล้ว ในตอนก่อน ครั้นเสด็จเสวยราชย์ ทรงพิจารณาเห็นชนบทรรมนิยมอันใด เคลื่อนคลาดค้ำมูลหรือว่ายังบกพร่อง ก็ทรงพระราชดำริแก้ไขด้วยดี เป็น ลำดับมาจนตลอดรัชกาล สมัยเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมของประเทศสยาม จึงกำหนดในพงศาวดารว่าเกิดแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา

แต่นี้จะกล่าวอธิบาย ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง แก้ชนบทรรมนิยมตามประเภทต่าง ๆ ต่อไป

การศาสนา

ในตอนที ๒ ของหนังสือนี้ ได้เล่ามาแล้วถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา และทรงตั้งนิกายพระสงฆ์ ธรรมยุติกา และที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประจวร ทรงทักท้วงเนื่องต่อการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง ดำรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุติกา กลับห่มคลุมอย่างพระมหานิกาย มาจน รัชกาลที่ ๓ ได้ยินว่าในครั้งนั้นพระเถระธรรมยุติกาบางรูป มีสมเด็จพระ

พระวันรัต (ทับ) เมื่อยังเป็นที่พระอธิการเป็นต้น ไม่ทำตามรับสั่งก็มี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ พระเถระธรรมยุติกาทรงปวง เข้าชอภกษณฎีกาต่อเสนาบดีขอให้นำความกราบทูลว่าที่ตองถูกบังคับขึ้นใจให้ครองผ้าตามแบบอย่างซึ่งไม่เลื่อมใส มีความเดือดร้อน ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระสงฆ์ธรรมยุติกากลบครองแหวกเหมือนอย่างเดิม ก็เกิดความลำบากพระราชหฤทัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะจะดำรัสให้ห่มผ้าอย่างพระมหานิกายต่อไป ก็ผิดกับคตซึ่งพระองค์เองได้ทรงตั้ง ทรงจะทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกายิ่งรู้สึกเดือดร้อนหนักขึ้น ถ้าหากกลบครองแหวกตามอำเภอใจจะทรงทำอย่างไรก็ยากอยู่ แต่จะพระราชทานพระบรมราชานุญาตเล่า ก็ผิดกับที่ได้ทูลรับไว้ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เฉพาะมีทางที่จะระงับความลำบากนั้นได้ด้วยฐานะของพระองค์เมื่อก่อนเสวยราชย์เป็นแต่สมณคณาจารย์ เมื่อทรงรับฎีกาของพระมหาเถระ ฐานะของพระองค์เป็นพระราชามหากษัตริย์ จึงพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่า การปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นกิจของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติ มิใช่ราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงสั่งให้ทำประการใด เมื่อมีพระบรมราชวินิจฉัยเช่นนั้น พระสงฆ์ธรรมยุติกาก็พากันกลับห่มแหวกตามเดิม แต่เรื่องเกี่ยวกับพระสงฆ์ธรรมยุติกายังมีข้ออื่นต่อมาอีกด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ คนที่เลื่อมใสต่อคตธรรมยุติกาย่างเปิดเผยก็มีที่เลื่อมใสแต่ไม่กล้าแสดงโดยเปิดเผย เพราะเกรงจะไม่พอพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มี ที่ไม่เลื่อมใสก็มี ตั้งแต่เปลี่ยนรัชกาลใหม่ ทรงสังเกตเห็นมีคนแสดงความเลื่อมใสในคตธรรมยุติก

มากจนรวดเร็ว เป็นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์กว้างขวางออกไป ทรง
พระราชดำริว่าถ้าทรงชวนชวายนเฉยแผ่นิกายสงฆ์ธรรมยุติกา ให้แพร่หลาย
ด้วยพระราชนูปภาพ จะเกิดโทษแก่บ้านเมืองมากกว่าเป็นคุณ เพราะจะทำ
ให้พุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ที่นับถือคติเกิดรังเกียจกัน และพระมหา
นิกายก็จะพากันหวาดหวั่นว่าจะถูกบังคับให้แปลงเป็นธรรมยุติ เหมือน
เช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก และที่สุดพระธรรม
ยุติกาก็ยังมีจำนวนมากนัก การปฏิบัติพระธรรมวินัยก็อาจจะเสื่อมทราม
ลง เพราะเหตุที่กล่าวมา จึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์ธรรมยุติกางค์ขึ้นอยู่ใน
คณะกลางตามเดิม มิได้แยกย้ายเป็นคณะหนึ่งต่างหาก และดำรัสสั่งใน
ราชการให้ถือว่าพระสงฆ์ ๒ นิกายนั้นเป็นอย่างเดียวกัน เป็นต้นว่าในการ
พิธีพระสงฆ์ ก็ให้นิมนต์ร่วมกันทั้ง ๒ นิกาย การที่ทรงตั้งพระราชคณะ
ก็เลือกแต่ด้วยพรราชาอายุและคุณธรรม ไม่ถือว่าจะจะเป็นนิกายไหนเป็น
ประมาณ ใช้แต่เท่านั้น ทางฝ่ายฆราวาสสกุลไหน แม้ไม่ใช่พระราชวงศ์
เคยบวชเรียนในนิกายไหน ก็ตรัสขอให้คงอย่างเดิม แต่การฟื้นฟูพระศาสนา
ก็ไม่ทรงทอดทิ้ง เป็นแต่เปลี่ยนพระบรมราชาไชยาบมาเป็นทางสมาคมกับพระ
ราชาคณะมหานิกาย เป็นต้นว่าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทูลถาม
อธิบายพระธรรมวินัยที่ใครจะทราบหรือที่ยังสงสัย ได้ตามประสงค์ และ
ทรงชี้แจงพระบรมวินิจฉัยพระราชทานโดยมิได้รังเกียจ พระบรมราชาไชยาบ
เช่นว่า มีผลทำให้พระสงฆ์มหานิกายแก้ไขวัตรปฏิบัติดีขึ้นเป็นลำดับมา และ

การสงฆ์มณฑลก็มิได้แตกร้างตลอดรัชกาลที่ ๕ ด้วยพระสงฆ์พากันเลื่อมใส
ในพระปริชาญาณทั่วไปทั้ง ๒ นิกาย

พระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องด้วย
ศาสนายังมีต่อไปถึงศาสนาอื่น ๆ อีก แต่ก่อนนอกจากพระสงฆ์กับพราหมณ์
นักบวชในศาสนาอื่นเช่นศาสนาคริสต์นิกาย หรือศาสนาอิสลามก็มิได้ แม้จน
พระญวนที่ถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็มิได้ได้รับความยกย่องอย่าง
ได้ไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช ได้ทรงสมาคม
กับพวกบาทหลวงและพวกมิชชันนารีอเมริกัน เนื่องในการทรงศึกษาภาษา
ฝรั่ง และทรงสมาคมกับพระญวนด้วยใคร่จะทรงทราบคติมหายาน คุณ
เคยอยู่แล้ว เมื่อเสวยราชย์แล้วก็ทรงรักษามิตรภาพสืบต่อมา ด้วยทรงยก
ย่องและพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่ที่ต่าง ๆ ยกเป็นอุทาสถานตั้ง
เช่นเมื่อตั้งพระราชปาลกัณฑ์ถึงมรณภาพ โปรด ฯ พระราชทานเครื่องแห่ศพ
เหมือนอย่างขุนนาง และพระราชทานที่ดินให้สร้างวัดโปรเตสแตนต์ กับ
ทรงทรงสร้างวัดญวนด้วย การที่ทรงอุปการะดังกล่าวมานี้เป็นเหตุให้พวก
บาทหลวงและมิชชันนารีอเมริกัน เข้ารับช่วยราชการต่าง ๆ ตามพระราช
ประสงค์ และยังยกย่องพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวกันอยู่จนทุกวันนี้ พระญวนก็เริ่มได้ทำพิธีกึ่งเต็กในงานหลวง
เมื่อรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ส่วนพวกถือศาสนาอิสลามนั้น พวกถือลัทธิ

๑. ที่วัดโปรเตสแตนต์ซึ่งพระราชทาน อยู่ริมอุ้งงอก ถึงรัชกาลที่ ๕ วัดนั้นเลิกไป พระ
ราชทานที่ใหม่ให้สร้างวัด Christ Church ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ วัดญวนนั้นสร้างกำแพงสำเร็จ
ในรัชกาลที่ ๕ จึงพระราชทานนามว่า วัดอภัยราชบำรุง อยู่ริมถนนเจริญกรุงที่ตลาดน้อย

เซี่ย (พวกเจ้าเซิน) ได้รับพระบรมราชานุญาตเพราะให้เป็นประเพณีมาแต่
รัชกาลก่อน ๆ แล้วก็โปรดฯ พระราชทานตามเคย แต่พวกลัทธิผู้หนึ่งเป็น
คนหลายชาติหลายภาษา แยกย้ายกันอยู่ตามตำบลต่าง ๆ มีสุเหร่าและ
นักบวชชาติของตนเอง เข้ากับพลเมืองเป็นปกติอยู่แล้ว จึงไม่มีกิจที่จะ
ต้องพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผิดกับแต่ก่อนประการใด

การพิธีสำหรับบ้านเมือง

การพิธีต่าง ๆ ที่ทำเป็นประเพณีของประเทศสยามนี้ แต่เดิมา
ถ้าเป็นพิธีในทางธรรมเนียมปฏิบัติ ทำตามคติพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นพิธีใน
ทางโลก ทำตามคติไสยศาสตร์ของพราหมณ์ จึงเกิดคำพูดว่า พุทธกับไสย
อาศัยกัน มาแต่โบราณ ถ้าทำพิธีตามพระพุทธศาสนา เช่นบวชนาค
เป็นต้น เรียกว่าพิธีสงฆ์ พราหมณ์ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง ถ้าทำพิธีไสยศาสตร์
เช่นยกทัพจับศึกเป็นต้น เรียกว่าพิธีพราหมณ์ พระสงฆ์ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง
จึงจำเนียรกาลนานมาเมื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเจริญขึ้น
ผู้ทำพิธีปรารถนาสวัสดิมงคลตามคติพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น ก็มักคิดอ่าน
ให้พิธีสงฆ์ด้วยกันกับพิธีพราหมณ์ จะยกตัวอย่าง เช่นพิธีบรมราชาภิเษก
พระเจ้าแผ่นดิน เดิมเป็นแต่พิธีพราหมณ์ ภายหลังมาให้พิธีสงฆ์เพิ่มเข้า
ในส่วนของ เฉลิม (คือเสด็จขึ้นอยู่) พระราชมณเฑียร จึงเกิดการพิธีซึ่งทำ
ทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ด้วยกันหลายพิธี แต่ที่ทำแยกกันอย่างเดิมยังมี
มากถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ

ราชดำริว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้นหมดตัวพราหมณ์ที่ทรงพระเวทเสีย
 แล้ว ยิ่งเหลือแต่เชื้อสายที่สืบสกุลมาโดยกำเนิด แม้จะหาผู้ใดเข้าใจความ
 ในคัมภีร์พระเวทก็ไม่ได้ ด้วยไม่มีใครได้เรียนภาษาสันสกฤต การทำพิธี
 พราหมณ์เป็นแต่ทำตามเคย ไม่เป็นแก่นสารเหมือนเช่นเดิม แต่จะเลิก
 เสียก็ไม่ควร เพราะเป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านาน จึง
 แก้ไขระเบียบพิธีพราหมณ์ ซึ่งเคย ทำมาแต่โดยลำพัง เช่นพิธีแรกนา เป็นต้น
 ให้มีพิธีสงฆ์ด้วยทุกพิธี ที่สำคัญนั้นคือทรงแก้ไขระเบียบพิธีถอนาฬพมณ
 สัตยา ซึ่งเป็นพิธีสงฆ์กับพราหมณ์ทำด้วยกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พิธี
 สงฆ์มีสวดมนต์เพียงพระให้เป็นสวดสติมงคลก่อน แล้วทำพิธีพราหมณ์ อ่าน
 ไฉนการแข่งน้ำสาบานและชบพระแสงต่อไป ข้าราชการกระทำสัตย์ถอนา
 ฬต่อหน้าพระสงฆ์ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้าไปเฝ้าถวายบังคม
 พระเจ้าอยู่หัวที่ในท้องพระโรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงแก้ประเพณีเดิม เสด็จออกไปประทับเป็นประธานให้ข้าราชการถอนา
 ฬกระทำสัตย์และถวายบังคมที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระ
 องค์เองก็เสวยน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ทรงปฏิญาณความซื่อตรงของข้าราชการ
 การทั้งปวงด้วย ระเบียบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ทรงแก้ไขให้เป็น
 พิธีสงฆ์เป็นพื้น คงทำตามพิธีพราหมณ์แต่ตรงมูรธาภิเษก ทรงรับพระราช
 อาณาจักรและรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์เป็นสำคัญ การพิธีสำหรับบ้านเมือง
 จึงเป็นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไข ให้เป็น
 แก่นสารอันเอกประเภทหนึ่ง ดังพรรณนามา

ระเบียบยศศักดิ์

พอทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงแก้ไขระเบียบยศศักดิ์ ด้วยมีเหตุที่จะต้องทรงพระราชดำริในการนั้น เบื้องต้นแต่ทรงตั้งแบบเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลก่อน อธิบายชั้น ตามประเพณีโบราณพระนามพระเจ้าแผ่นดินที่จารึกสุพรรณบัฏถวายเมื่อราชาภิเษก มักใช้พระนามเดียวกันต่อ ๆ มา ด้วยถือว่าเป็นสวัสดิมงคล คนทั้งหลายจึงไม่เรียกพระนามตามที่จารึกนั้น เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่เสวยราชย์อยู่แต่ว่า ขุนหลวง หรือ พระพุทธเจ้าอยู่หัว หรือ พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ แต่เมื่อมีจำนวนพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงไปแล้วมากขึ้น ก็เรียกพระนามตามพอใจสมมุติกันต่าง ๆ เอาพระนามเมื่อก่อนเสวยราชย์มาเรียกเช่น สมเด็จพระเพทราชา บ้าง เรียกตามพระอัยยาคัย เช่น พระเจ้าเสือ หมายความว่าดุร้ายบ้าง เรียกตามที่ประทับเช่นว่า พระเจ้าท้ายสระ เพราะประทับอยู่พระราชมณเฑียรที่ท้ายสระบ้าง เป็นอย่างนั้นมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนถึงตลอดรัชกาลที่ ๓ จารึกพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชวราธิบดี เหมือนกันทุกพระองค์ เมื่อรัชกาลที่ ๒ คนทั้งหลายเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๓ มีพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงแล้วเป็น ๒ พระองค์ คนทั้งหลายจึงมักเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า แผ่นดินต้น เรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า แผ่นดินกลาง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจว่าเป็นอัปมงคล เพราะมีต้นมีกลาง

ก็ต้องมีปลาย รัชกาลของพระองค์จะเหมือนเป็นสุดท้าย จึงทรงบัญญัติให้เรียก ๒ รัชกาลก่อนตามนามพระพุทธรูปซึ่งทรงสร้างอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์นั้น ให้เรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า แผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และเรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ มีปัญหาเกิดขึ้นอีกว่าจะเรียกรัชกาลที่ ๓ อย่างไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะวางระเบียบการเรียกนามพระเจ้าแผ่นดินเสียให้เป็นยุติ อย่าให้เกิดปัญหาต่อไป เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกจึงโปรดฯ ให้เปลี่ยนแปลงคำจารึกพระสุพรรณบัฏ พระนามเดิมขึ้นตั้งแต่ต้นว่า สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ แทนที่เคยขึ้นต้นว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามธิบดี และให้เพิ่มคำสำหรับเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงข้างท้ายสร้อยพระนาม แล้วทรงบัญญัติให้เรียกนามรัชกาลที่ ๓ ว่า แผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (คำว่าพระนั่งเกล้าและพระจอมเกล้านั้น ทรงอนุโลมตามพระนามเดิมว่า ทับและว่า มงกุฎ) แล้วทรงบัญญัติให้เรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกรุงรัตนโกสินทร์ตามนามแผ่นดินว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อป้องกันมิให้คนภายหลังเรียกกันตามสมมุติเหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา

ระเบียบยศเจ้านายและข้าราชการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งแบบแผนขึ้นใหม่ เนื่องในงานบรมราชาภิเษกนั้นหลาย

อย่าง คองทรงสถาปนายศ *กรมสมเด็จพระ* ขึ้นใหม่ให้เป็นชั้นสูงสุดของเจ้านายต่างกรมอย่าง ๑ ทรงสถาปนายศ *สมเด็จพระเจ้าพระยา* เข้าในทำเนียบให้เป็นชั้นสูงสุดในขุนนางอย่าง ๑ ทรงสถาปนายศเจ้าประเทศราชอย่าง ๑ และทรงสถาปนายศ *ตรีมิตรบรรดาศักดิ์ชั้น เจ้าคุณ* เข้าในทำเนียบอีกอย่าง ๑ การที่ทรงสถาปนายศต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ จะอธิบายยศสมเด็จพระเจ้าพระยา ก่อน แต่โบราณยศขุนนางชั้นสูงสุดเป็นเพียงเจ้าพระยา ตามทำเนียบศักดินาข้าราชการในกรมมีเจ้าพระยาแต่ ๓ คน คือ เจ้าพระยามหาอุปราช เป็นชั้นพิเศษคน ๑ รองลงมาถึง *อัครมหาเสนาบดี* ๒ คน คือเจ้าพระยาจักรี ที่สมุหนายกเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนคน ๑ กับเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายทหารคน ๑ ยศสมเด็จพระเจ้าพระยาหาญในกฎหมายไม่มีแต่เรียกในหนังสือพงศาวดาร เช่น *สมเด็จพระเจ้าพระยามหาจักรี* และในพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ มีว่า พระอุปราชตรีเสนาพระยาพลเทพเดิมให้เป็น *สมเด็จพระเจ้าพระยา (วังหน้า)* ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งเจ้าพระยามหาเสนา (ปิ่น) ที่สมุหพระกลาโหม เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ไปรับราชการวังหน้า ถูกเป็นทำนองเดียวกับที่ว่า ตั้งพระยาพลเทพเป็นเจ้าพระยา ในรัชกาลที่ ๑ และมีปรากฏในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงแก่อสัญกรรม พระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้เรียกศพว่า *พระศพ อย่างเจ้า* (ตามคำพวงผู้ใหญ่ในสกุลถึงเหตุนี้ก็แล้วว่า *ศพเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น)* ได้พระราชทานเกียรติยศอย่างเจ้า) พิจารณา

ความที่กล่าวมาเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยานั้น เดิมจะเป็นแต่คำที่เรียกกัน
คือเจ้าพระยาคนใดมีความชอบพิเศษ ได้เลื่อนยศสูงขึ้นกว่าเจ้าพระยาอัคร
มหาเสนาบดี เทียบเท่าเจ้าพระยามหาอุปราชในกฎหมาย อันมียศบาง
อย่างเหมือนกับเจ้า ก็เรียกกันว่าสมเด็จพระยาฯ หาใช่ยศในกฎหมาย
ไม่ ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวจะทรงพินิจ
เจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีอยู่แล้ว จึงโปรดฯ ให้เป็น
สมเด็จพระเจ้าพระยา และทรงบัญญัติยศสมเด็จพระเจ้าพระยาเข้าในกฎหมาย
เป็นชั้นสูงสุดในยศขุนนางแต่นั้นมา บางที่จะเนื่องมาจากที่ทรงตั้งสมเด็จพระ
เจ้าพระยานั้นเอง ทรงพระราชดำริต่อไปถึงยศเจ้านายต่างกรม ซึ่งตาม
แบบโบราณมียศ กรมพระ เป็นชั้นสูงสุด จึงทรงเพิ่มยศ กรมสมเด็จพระ
ชั้น
อีกชั้นหนึ่ง สำหรับทรงตั้งพระบรมวงศ์ซึ่งมีความชอบเป็นอย่างพิเศษ นับ
เป็นชั้นสูงสุดในยศเจ้านายต่างกรมแต่นั้นมา ที่ทรงแก้ไขระเบียบยศเจ้า
ประเทศราชนั้น แต่เดิมมารัฐบาลในกรุงเทพฯ ยกยศประเทศราชเป็นเจ้า
แต่เมืองเวียงจันทน์กับเมืองหลวงพระบาง เพราะสืบสายมาแต่พระเจ้ากรุง
ศรีสัตนาคนหุตแต่โบราณ ส่วนประเทศราชในมณฑลพายัพยังให้มียศแต่
เป็น พระยา เพราะเพิ่งตั้งเป็นประเทศราชชั้นใหม่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
นี้ ต่อเจ้าเมืองคนใดมีความชอบมากจึงทรงตั้งให้เป็น พระเจ้า เฉพาะตัว
เช่นพระเจ้าเชียงใหม่กาวิละในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้านครลำปางดวงทิพ
และพระเจ้านครลำพูนบุญมาในรัชกาลที่ ๒ แต่ชาวเมืองประเทศราช
เหล่านั้นเองตลอดไปจน ประเทศราชที่ชนกับพม่า เช่นเมืองเชียงตุง เป็นต้น

นับถือว่าเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริ
ว่าสกุลเจ้าเจ็ดตนที่ได้ครองเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนคร
ลำพูนกับทงสกุลเจ้าเมืองน่าน ได้มีความสามัคคีตยงขึ้นมา ที่ให้มียศเป็น
แต่เพียงพระยา ต่ำกว่าพวกที่ครองเมืองหลวงพระบางและประเทศราชที่
ขึ้นพม่าหาสมควรไม่ จึงทรงสถาปนาให้มียศโดยปกติเป็นเจ้า ถ้ามีความ
ชอบพิเศษเลื่อนชั้นเป็น พระเจ้า เป็นระเบียบสืบมา

การตั้งกรมเจ้านายและตั้งขุนนางที่ทรงแก้ไขตั้งระเบียบใหม่ นั้น
ประเพณีเดิมการตั้งกรมหรือเลื่อนกรมเจ้านาย นอกจากอุปราชอภิเศก
มหาอุปราช พระเจ้าแผ่นดินเป็นแต่มีพระราชดำรัสสั่งแล้วก็แล้วกัน ไม่
ได้ทรงเกี่ยวข้องกับกรพิธี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ไปในการพิธีถึงวังเจ้านายที่รับกรม ทรงรตนำจากมหาสังข์พระราชทาน
อย่างอภิเศก และทรงเจิมคุณันท์ให้เป็นสิริมงคล แล้วพระราชทานพระ
สุพรรณบัฏเอง และเมื่อก่อนพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ให้อัครลักษณ์อ่าน
ประกาศพระเกียรติคุณของเจ้านายพระองค์นั้นอัน เป็นเหตุให้ได้ รับกรมให้
ปรากฏด้วย

การตั้งขุนนางผู้ใหญ่ถ้าเป็นชั้นสูงถึงสมเด็จพระเจ้าพระยา ก็เสด็จไป
พระราชทานสุพรรณบัฏทำนองเดียวกับตั้งกรมเจ้านาย ถ้าชั้นรองลงมา
เพียงชั้นเจ้าพระยา ก็พระราชทานในท้องพระโรง และมีการอ่านประกาศ
เกียรติคุณเพิ่มขึ้นด้วย การตั้งขุนนางชั้นสามัญ แต่ก่อนมาเป็นแต่กรมวัง
ผู้บังคับบัญชามีหมายบอกตัวเองและบอกไปตามกระทรวงทบวงกรมการต่างๆ

ว่าทรงตั้งคนนั้นเป็นคนทนนแล้วก็แล้วกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริให้มีสัญญาบัตรลงพระราชหัตถเลขาปรมาภิ
ไธย และประทับพระราชลัญจกรเป็นสำคัญ และให้รับสัญญาบัตรต่อ
พระหัตถ์เป็นประเพณีสืบมา

อนึ่งยศของสตรีมีบรรดาศักดิ์ชั้น เจ้าคุณ แต่ก่อนก็เป็นคำเรียกกัน
มักเรียกท่านผู้หญิงใหญ่ในราชินิกุลหรือท้าวนางที่เป็นตัวหัวหน้า และเรียก
เจ้าจอมมารดาของเจ้านายต่างกรมผู้หญิง ใหญ่ แล้วแต่ใครจะเรียก ๆ กันขึ้น
เพื่อไม่เป็นแบบแผน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติ
ให้ยศ เจ้าคุณ เป็นยศในกฎหมาย สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเป็นแบบ
แผนสืบมา

แก่พระราชานุกิจ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไข ขนบธรรมเนียม
นิยมในประเภทซึ่งเรียกในกฎหมายว่า พระราชานุกิจ คือระเบียบเวลาที่
พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ก็เป็นการสำคัญอีกอย่างหนึ่ง
ซึ่งเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก ตามราชประเพณีมีแต่โบราณมา พระ
เจ้าแผ่นดินย่อมทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ เป็นระเบียบและตามกำหนด
เวลาแน่นอนเสมอ เช่นเสด็จออกขุนนางวันละ ๓ ครั้ง คือเวลาเช้า ๑๐
นาฬิกาเสด็จออกพิพากษาคดี เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาเสด็จออกที่เฝ้า
วิโรฐาน เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกาเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน เป็นต้น พระ
ราชกิจอย่างอื่นก็จัดเข้าระเบียบทรงประพฤติโดยมีกำหนดเวลา เป็นทำนอง

เดียวกัน ข้าราชการผู้มีหน้าที่ในราชกิจอย่างใด ก็เฝ้าแทนตามกำหนด
เวลาทรงปฏิบัติราชกิจอย่างนั้นเสมอไม่ต้องนัดหมายเห็นสมควรแก่การงาน
จึงใช้เป็นตำราราชการประเพณีสืบมาช้านาน แต่ระเบียบพระราชานุกิจนั้น
สำหรับแต่เวลาเสด็จประทับในพระนครราชธานี การที่จะเสด็จไปยังหัว
เมืองไม่มีในตำรา แต่ก่อนนมาการเสด็จไปหัวเมืองจึงแล้วแต่พระราชอัชฌา
ศัยส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ดวง
รัชกาลที่ ๑ ไม่มีกิจที่ต้องเสด็จไปทำศึกสงคราม พระเจ้าอยู่หัวทรง ๒ รัชกาล
ต่อมา ก็ประทับอยู่แต่ในพระราชวังเป็นพื้น เป็นเหตุให้ ทรงห่างเหินกับ
ราษฎร และมีได้ทอดพระเนตรเห็นการที่เป็นไป ตามหัว เมือง พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชานุกิจอย่าง
รัชกาลก่อนยังบกพร่องเป็นข้อสำคัญ พอเสวยราชย์ก็ทรงแก้ไข คงไว้แต่
ที่เป็นแก่นสาร เช่นเสด็จออกวันละ ๓ ครั้งเป็นต้น พระราชกิจที่ไม่เป็น
การสำคัญเช่นเสด็จลงทรงบาตร และทรงประเคนเลี้ยงพระทุกวันดังเคย
มีมาในรัชกาลก่อน โปรดฯ ให้เจ้านายทำแทนพระองค์ เอาเวลาไปใช้ใน
พระราชกิจที่เพิ่มขึ้นใหม่ เช่นเสด็จออกรับฎีการาษฎรและเสด็จประพาส
พระนครให้ราษฎรได้เฝ้าเป็นต้น ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นทรงฟื้นฟูประ
เพณีเสด็จประพาสหัวเมืองชนเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยา
บางพระองค์ประพาศมาแต่ก่อน มีโอกาสเมื่อใดก็ทรงพระราชอุตสาหะ
เสด็จไปยังหัวเมืองต่างๆ ทางฝ่ายเหนือได้เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก ทาง
ตะวันออกเสด็จไปถึงเมืองปราจีน กับหัวเมืองชายทะเลตลอดจนเมือง
จันทร์และเมืองตราด ทางฝ่ายใต้เสด็จไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชและ

เมืองสงขลา ทางฝ่ายตะวันตกเสด็จไปถึงเมืองนครชัยศรี เมืองกาญจนบุรี
เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิลำเนาพระราช
อาณาเขตและทรงทราบการหัวเมืองยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ปางก่อนโดย
มาก ตามหัวเมืองที่เสด็จประพาสนั้น โปรดฯให้สร้างที่ประทับขึ้นใหม่ในวัง
พระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยประทับก็หลายแห่ง เช่นวังบางปะอิน
ของพระเจ้าปราสาททอง วังจันทร์เกษมของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
วังเชิงเขาพระพุทธรูปของพระเจ้าทรงธรรม และวัง ณ เมืองลพบุรีของ
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่เมืองเพชรบุรีและเมืองนครปฐมก็มีที่พระ
ราชวังโบราณทั้ง ๒ แห่ง แต่โปรดฯให้สร้างวังใหม่ในที่อื่น การที่
พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสตรวจการหัวเมือง จึงเกิดเป็นประเพณีอันมี
ประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอันมากแต่ในรัชกาลที่ ๕ สืบมา

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขพระราชานุกิจ
ดังกล่าวมา เมื่อภายหลังก็เกิดความลำบากแก่พระองค์ในการที่ต้องทรง
ประพาศิพระราชานุกิจ เพราะในรัชกาลที่ ๕ มีกิจการต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้า
แผ่นดินแต่ก่อน ๆ ไม่ต้องทรงทำ เกิดเพิ่มขึ้นใหม่หลายอย่าง เป็นต้นแต่
เหตุที่เคยทรงสมาคมและมีหนังสือไปมากับฝรั่งเมื่อยังทรงผนวช ครั้น
เสด็จเสวยราชย์พวกฝรั่งต่างประเทศได้ทราบพระเกียรติคุณ พวกนั้นเขียน
หนังสือมาถวายมากขึ้น เกิดพระราชกิจที่ต้องมีพระราชหัตถเลขาเป็นภาษา
อังกฤษถึงชาวต่างประเทศเพิ่มขึ้น อันต้องทรงแต่งเองเขียนเอง เพราะ
ยังไม่มีใครอื่นที่รอบรู้พอจะช่วยพระราชกิจนั้นได้ ต่อมาถึงสมัยเมื่อทำ
หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับฝรั่งต่างประเทศแล้ว เกิดกิจซึ่งได้ตอบ
กับพวกกงสุลในกาารต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีก บางทีก็เป็นการสำคัญอันจะกราบ

ทุกหรือปรึกษาโดยเปิดเผยในเวลาเสด็จออกขุนนางเหมือนอย่างแบบเก่าไม่ได้ ก็ต้องส่งหนังสือที่มีมากับทั้งร่างตบเข้าไปโปรดถวายทรงพระราชวินิจฉัย นอกจากนั้นการที่ทรงรับฎีกาของราษฎร ก็เพิ่มพระราชกิจที่ต้องทรงพิจารณาฎีกาด้วยอีกอย่างหนึ่งหรือถ้าวรวมว่าโดยย่อ คือเกิดการที่ต้องทรงพระอักษรเป็นส่วนใหญ่เพิ่มขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงปฏิบัติกรณนั้น แทรกเข้าไปในระเบียบพระราชานุกิจประจำวัน วันไหนมีหนังสือที่เร่งร้อนต้องทรงมาก เวลาเสด็จออกว่าราชการบ้านเมืองเวลาค่ำก็มักเคลื่อนคลาดเข้าไปเนื่อง ๆ เป็นเหตุให้ข้าราชการผู้ใหญ่ติเตียนว่าเวลาพระราชานุกิจไม่แน่นอนเหมือนในรัชกาลที่ ๓ บางคนก็เลยขาดเฝ้า ด้วยอ้างว่าสูงอายุแล้วอยู่ดึกทนไม่ไหว แม้ผู้ยังไม่สูงอายุก็พลอยเอาอย่าง ประเพณีที่เสนาบดีต้องเข้าเฝ้าทุกวันก็เสื่อมมาถ้ามีราชการสำคัญมักเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกที่วิโรจนาหาร ราชการสามัญที่เคยกราบทุกในเวลาเสด็จออก ขุนนางมักให้แต่ปลัดทูลฉลองกราบทุกแทน (เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ปรึกษากันให้กลับไปใช้แบบพระราชานุกิจอย่างรัชกาลที่ ๓ ดังจะปรากฏอธิบายในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า)

ค. เมืองเขียงตุง

ในรัชกาลที่ ๕ ต้องทำสงครามครั้งเดียว และไม่เหมือนกับสงครามใน ๓ รัชกาลที่ล่วงแล้ว ด้วยแต่ก่อนพอเปลี่ยนรัชกาลใหม่ทั้งรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ พม่าข้าศึกก็เข้ามารบรุก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นชนกภัยยกกองทัพลงมารบรุก ไทยเป็นฝ่ายข้างต่อสู้รักษา

อาณาจักรทั้ง ๓ คราว แต่คราวนี้ไทยไปตีเมืองเชียงตุงเป็นการรบรุกอาณาจักร
 เขตของพม่า จึงผิดกัน ทั้งจริงเรื่องตีเมืองเชียงตุงเริ่มมาในรัชกาลที่ ๓
 ด้วยเหตุเกิดจลาจลในอาณาจักร ลีบสองบ้าน อันเป็นประเทศราช
 ของพม่า แต่ภูมิตำแหน่งอยู่ต่อแดนทั้งประเทศจีนและประเทศสยาม และ
 เคยยอมขึ้นต่อจีนหรือไทยในเวลาใดก็ตามลำบากมาก่อน เมื่อก่อนเกิด
 จลาจลครั้งนั้น มีพวกเจ้านายราชวงศ์เมืองเชียงรุ่ง ซึ่งครอบครองลีบสอง
 บ้าน พวกนี้อพยพครอบครัวหนีภัยมาอาศัยอยู่ในแดนเมืองน่านและเมือง
 หลวงพระบาง (เมื่อยังเป็นอาณาจักรสยาม) หลายนคร พวกเมืองหลวง
 พระบางและเมืองน่านส่งตัวนายที่เป็นหัวหน้าลงมายังกรุงเทพฯ เพื่อขอ
 พระบารมีเป็นที่พึ่งและจะตั้งพม่ามาขึ้นไทย ก็ในเวลานั้นทางประเทศ
 พม่าเสื่อมกำลังตั้งแต่รบแพ้อังกฤษ (ครั้งแรก) พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสที่จะแผ่พระราชอาณาจักรไปถึง
 ลีบสองบ้าน แต่จะต้องตีเมืองเชียงตุงซึ่งพม่าให้ควบคุมหัวเมืองลี้
 ให้หมดกำลังเสีย ไทยจึงจะเอาเมืองลีบสองบ้านมาได้ ครั้นนั้นพอพวก
 เจ้าประเทศราชในมณฑลพายัพทราบกระแสพระราชดำริ ก็พากันยินดี
 รับอาสาตีเมืองเชียงตุง ด้วยเห็นแก่ประโยชน์ที่จะได้ไชยกับทรัพย์สิน
 เมื่อรบชนะตามประเพณีการสงครามในสมัยนั้น จึงโปรดฯ ให้พวกประ
 เทศราชเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง และเมืองนครลำพูน ยกกองทัพ
 ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง (ครั้งแรก) เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๒ แต่กองทัพ
 ที่ยกไปไปทำการไม่พร้อมกัน ลงที่สุดขัดสนเสบียงอาหารก็ต้องเลิก

๑. ลีบ เป็นชาติไทยจำพวกหนึ่ง พูดภาษาไทยสำเนียงเหมือนชาวนครศรีธรรมราช

กลับมา พอประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราช
เรื่องต่อเมืองเชียงตุงก็ค้างอยู่เพียงนั้นจนสิ้นรัชกาลที่ ๓

ถึงรัชกาลที่ ๔ มีความจำเป็นจะต้องตกลงเป็นยุติว่าจะทำอย่างไรต่อไปทั้งในเรื่องต่อเมืองเชียงตุงและเมืองดิลกสองบ้านนา เพราะพวกเจ้านายเมืองเชียงตุงต้องคอยพึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ถึง ๓ ปี พรรคพวกครอบครัวที่คอยอยู่ในแขวงเมืองน่านและเมืองหลวงพระบางก็มาก พอประจวบกับได้รับศุภอักษรของเจ้าฟ้าแสนหวีเจ้าเมืองเชียงตุงมีมาให้กราบบังคมทูลว่า การที่เกิดจลาจลนั้นระงับเรียบร้อยแล้ว ขอพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายที่มาพึ่งพระบารมีกับพวกบริวารกลับไปบ้านเมือง และเจ้าเมืองเชียงตุงจะถวายเครื่องราชบรรณาการ ๓ ปีครั้ง ๓ เหมือนอย่างประเทศราชอื่นต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า พวกราชวงศ์เมืองเชียงตุงกับพวกบริวารหนักยมาพึ่งพระบารมี ในเวลาบ้านเมืองเป็นจลาจล บ้านเมืองเรียบร้อยแล้วใครประสงค์จะกลับไปบ้านเมืองก็พระราชทานอนุญาตให้กลับไปตามใจสมัคร แต่ส่วนเรื่องการต่อเมืองเชียงตุงและเรื่องผูกพันกับเมืองเชียงตุงต่อไปอย่างไรนั้น โปรดฯ ให้เสนาบดีปรึกษากันทำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูล ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงบัญญัติหรือตรัสปรึกษาเสนาบดี จะเป็นเพราะเหตุใด ชอนพิจารณาเห็นว่า คงเป็นเพราะวินิจฉัยเรื่องเมืองเชียงตุงเกี่ยวกับการทำศึกสงครามอันเป็นวิชาซึ่งพระองค์มิได้มีโอกาสทรงศึกษา ส่วนเรื่อง

๑. ถ้าใครสังเกตครูปลายาลักษณ์ในรัชกาลที่ ๔ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉายพระรูปทรงแต่งพลเรือน แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งเป็นทหารเป็นนิจ

เมืองเชียงรุ่งนั้น คงทรงเห็นการเห่คนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกเคยทรงพระราชดำริมาแต่ก่อน ว่าเมืองลือลือสองบ้านนาเคยชน
แก่พม่าและจีน แม้ไทยรับเป็นที่พึ่ง ถ้าพม่าหรือจีนมาเบียดเบียนเมือง
เชียงรุ่ง ก็ยากที่ไทยจะไปช่วยป้องกัน เพราะหนทางไกลและกันดารนัก
จะไม่เป็นที่พึ่งแก่พวกลือลือสองบ้านนาได้จริง แต่จะตรัสปฏิเสธโดยลำพัง
พระราชดำริก็ยาก จึงทรงอาศัยเหตุที่เป็นการเก้ซึ่งเสนาบดีเหล่านั้นได้
เคยพิจารณาบัญชีการมาแล้วเมื่อรัชกาลที่ ๓ ให้ปรึกษากันอีกครั้งหนึ่ง
ว่าจะควรทำอย่างไรต่อไปในรัชกาลใหม่ ก็ในปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้น
เสด็จประพาสกับอังกฤษมาตีเมืองพม่าอีก (เป็นครั้งที่ ๒) พม่ากำลังติด
รบพุ่งกับอังกฤษจะไปช่วยเมืองเชียงรุ่งไม่ได้ เป็นโอกาสเกิดเพิ่มขึ้น เสนา
บดีจึงพร้อมกันทำควมเห็นกราบบังคมทูล เห็นว่าควรจะดำเนินการต่อไป
ตามพระราชดำริในรัชกาลที่ ๓ คือให้ไปตีเมืองเชียงตุงอีก เมื่อได้เมือง
เชียงตุงแล้วก็คงได้เมืองลือลือสองบ้านนาเป็นของไทยโดยไม่ลำบาก แต่
การที่จะตีเมืองเชียงตุงควรควรรวมให้มณฑลพม่ากรุงเทพฯ ฯลฯ ยกขึ้นไปควบคุม
กองทัพพวกมณฑลพายัพด้วย จึงจะเป็นการสะดวกและจะเป็นประโยชน์
ฝึกฝนข้าราชการในกรุงให้ชำนาญการศึกสงครามขึ้นด้วย เมื่อเสนา
บดีดังมติดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงบัญชา
ตาม โปรดฯ ให้เกณฑ์คนในมณฑลพายัพและหัวเมืองเหนือนอกจาก
มณฑลนั้นรวมจำนวน ๑๐,๐๐๐ จัดเป็น ๒ กองทัพ ให้เจ้าพระยาอมราช
(นุช บุณยรัตพันธุ์ ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก)
คุมกองทัพหน้ายกไปทางเมืองเชียงใหม่ทาง ๑ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท

เป็นจอมพลคุมกองทัพหลวงยกไปทางเมืองน่านอีกทาง ๑ ไปสมทบกัน
ตีเมืองเชียงตุง กองทัพยกไปครั้งนั้น ตีได้เมืองชนและด่านทางที่พวก
เชียงตุงมาตั้งต่อสู้เข้าไปจนถึงตงลอมเมืองเชียงตุง ยิ่งแต่จะหักเข้าเมือง
เผอิญตะเบียงอาหารขาดลงก็ต้องถอยทัพกลับมาตั้งอยู่เมืองเชียงแสน ใน
เวลานั้นประจวบกับจัดทหารอย่างยุโรปขึ้นในกรุงเทพฯ เสนาบดีจึงปรึกษา
เห็นกันว่า เมืองเชียงตุงก็อ่อนกำลังมากอยู่แล้ว ควรจะเพิ่มเติมกำลัง
กองทัพทั้งตะเบียงอาหารและเครื่องศาสตราวุธให้มากขึ้น ย่าให้มี
ขัดข้องเหมือนเมื่อก่อนแล้วให้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงในฤดูแล้งปี
ฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ อีกครั้งหนึ่ง แต่ในเวลาเตรียมทัพอยู่นั้น ทางเมืองพม่า
แจ้งการสงครามกับอังกฤษ พม่าส่งกำลังมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุง ทาง
ฝ่ายไทยไม่รู้ ยกขึ้นไปคราวหลังก็เกิดลำบากตั้งแต่เข้าแดนเชียงตุง กอง
ทัพเจ้าพระยาบรมราชต้องติดขัดไปไม่ทันสมทบกองทัพหลวง กรมหลวง
วงศา ฯ เสด็จขึ้นไปพบกองทัพพม่ามีกำลังมากกว่าก็ต้องถอยทัพกลับมา
การตีเมืองเชียงตุงจึงเป็นอันไม่สำเร็จ ถ้าคิดว่าเพราะเหตุใด เห็นว่า
เพราะไปทำสงครามในดินแดนของข้าศึกซึ่งไทยไม่รู้เบาะแสภูมิลำเนา เสีย
เปรียบศัตรูอยู่โดยธรรมชาติอย่าง ๑ เพราะฝ่ายไทยประมาทไม่ชวนชวาย
ในการสืบสวนให้สัมพันธ์กับกระบวนการพิชัยสงครามอย่าง ๑ เป็นข้อสำคัญ แต่
ถึงตีเมืองเชียงตุงได้ก็คงรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยอยู่ใกล้แดนพม่ากว่าแดนไทย

๕ จัดทหารบกทหารเรือ

ทหารบกทหารเรือที่ฝึกหัดจัดระเบียบการบังคับบัญชาตามแบบฝรั่ง
ก็เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ นั้นมา เมื่อไทยรบกับญวนและระแวงว่าอังกฤษ

จะย้ายเหมือนอย่างเมืองจีน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างสมเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์ และสร้างบ่อนรักษาปากน้ำที่สำคัญทุกแห่ง ครั้นนี้ให้เกณฑ์พวกอาสาญวน (เข้ารีต) หักเป็นทหารปืนใหญ่ขึ้นอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์พวก ๑ เกณฑ์พวกอาสาญวนหักเป็นพวกทหารปืนเล็กขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้บังคับบัญชาพวก ๑ สำหรับรักษาบ่อนที่เมืองสมุทรปราการ ทหารทั้ง ๒ พวกนี้แต่งตั้งตามแบบทหารฝรั่ง และปรากฏว่าได้ให้มาตั้งแถวเป็นกองเกียรติยศ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในวันพระบรมราชาภิเษก^๑ แต่ยังไม่ทันจัดระเบียบการบังคับบัญชา ในปีพ.ศ. ๒๓๙๔ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษคน ๑ ชื่อ อิมเป (Impey) ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จราชย์และโปรดชนบทรรมนิยมฝรั่ง จึงเข้ามารับอาสาเป็นครูฝึกหัดจัดระเบียบทหารบก ก็โปรดฯ ให้จ้างไว้ แล้วเกณฑ์คนกรมอาสาลาวและเขมรเป็นทหารให้นายร้อยเอก อิมเป ฝึกหัด เรียกว่า ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป จัดเป็นกองร้อยและหมวดหมู่ มีนายร้อย นายสิบ คอบคุมตามแบบฝรั่ง และโปรดฯ ให้สร้างโรงทหารขึ้นสำหรับพวกทหารผัดเวกกันอยู่ประจำการ การฝึกหัดและจัดระเบียบทหารครั้งนี้เพราะ

๑. มีในพงสาวดารรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

ทำตามแบบฝรั่ง และครูก็ไม่รู้ภาษาไทย จึงใช้คำบอกทหารและชื่อตำแหน่งยศทหารเป็นภาษาอังกฤษมาตลอดรัชกาลที่ ๔ พอข่าวระเบิดไปว่า นายร้อยเอกอิมเปโต้เป็นครูทหารไทย ในไม่ช้าก็มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษชื่อ น็อกซ์ (Knox) เข้ามาอาสาอีกคน ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ทหารวังหลวงมีนายร้อยเอกอิมเปโต้เป็นครูอยู่แล้ว จึงโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรับนายร้อยเอกน็อกซ์ไปเป็นครูทหารวังหน้า และให้โอนทหารญวน (เข้ารีต) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบังคับบัญชาอยู่แต่ก่อนไปเป็นทหารวังหน้า ส่วนทหารมอญที่เคยขนอยู่ในกระทรวงกลาโหมนั้นก็โปรดฯ ให้คงอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีอยุธยา ซึ่งเป็นผู้จัดทหารเรือ ทหารพวกนั้นจึงเปลี่ยนไปเป็นทหารมรินสำหรับเรือรบ ต่อมาโปรดฯ ให้จัดกรมรักษาร่องค์เป็นทหารอย่างยุโรปชั้นอีกกรม ๑ และจัดพวกกรมอาสาญวน (ถือพระพุทธศาสนา ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม) เป็นทหารปืนใหญ่แทนพวกญวนเข้ารีตที่โอนไปวังหน้าอีกกรม ๑ กรมทหารบกต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้เป็นต้นเดิมของทหารบกที่มีต่อมาจนทุกวันนี้

ทหารบกที่เริ่มจัดขึ้นเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้น ทันได้ส่งขึ้นไปเข้ากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงครั้งหลังในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ จะเป็นจำนวนคนเท่าใดหาทราบไม่ ทราบแต่ว่า นายร้อยเอกน็อกซ์คุมไป และได้ช่วยรบครั้งหลังเมื่อกองทัพกรมหลวงวงศาฯ ถอยลงมา

๑. เรื่องนี้พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ในกรมหลวงวงศาฯ ซึ่งได้ตามเสด็จพระบิดาไปด้วยในครั้งนั้น เล่าให้ฟัง

ส่วนทหารเรือชั้น เมื่อรัชกาล ๓ มีเรือรบเป็นกำปั่นไปหลายลำ
เกณฑ์พวกแขก (เขมร) กรมอาสาจามลงประจำ ขึ้นอยู่ในกระทรวงกลา
โหม สำหรับลาดตระเวนในอ่าวสยาม บางทีมีราชการก็ให้ไปถึงเมือง
ต่างประเทศที่ใกล้เคียง ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัคร
มหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ท่านชำนาญการต่อเรือกำปั่นมาตั้งแต่
ยังเป็นหลวงนายสิทธิในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวจึงโปรดฯ ให้จัดทหารเรือและต่อเรือกลไฟเป็นเรือรบและเรือใช้เป็น
พาหนะ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดการทหารเรือ
ทรงต่อเรือรบและจัดทหารเรือวงหน้าขึ้นด้วย จึงเริ่มมีเรือไฟใช้เป็นเรือรบ
และเรือพาหนะตั้งแต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ เป็นต้นมา คงใช้พวกอาสา
จามเป็นพนักงานเดินเรืออยู่อย่างเดิม เพิ่มพวกมอญเป็นทหารมรับสำหรับ
เรือรบ แต่พวกต้นกลนั้นฝึกหัดไทยใช้มาแต่แรก ส่วนการบังคับบัญชา
ในเรือรบ ในสมัยนั้นยังไม่มีไทยใครชำนาญ จึงต้องจ้างฝรั่งเป็นกัปตัน
และต้นหนเรือรบมาช้านาน

๑. บัญชีเรือกลไฟในรัชกาลที่ ๔ มีอยู่ในหนังสือบางกอกกาเลนดาร์ของหมอบรัดเล เล่ม ก.ศ.
๑๘๖๘

เรื่องเมื่อเปลี่ยนรัชกาล

เมื่อทูลกระหม่อมสวรรคต ทั้งครัวเรือนของฉันรู้สึกกันเหมือนกับคนเรือแตกกลางทะเล หมดความรู้สึกลงและสิ้นความคิดที่จะทำอะไรพากันงไปทั้งนั้น เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้ฉันจึงจำอะไรในตอนนั้นมีใครได้จำได้แต่ขึ้นไปถวายนำสรพระบรมศพตั้งเด้ามาแล้ว ก็จำได้ว่าเห็นแม่และใคร ๆ ทั้งผู้ชายผู้หญิงพากันโกลนหัวทั่วไปหมด* แปลกตาจนตกใจแต่ตัวฉันเองไม่ต้องโกลนเพราะเด็กไว้ผมจุกกับเงินไว้ผมเปียไม่ต้องโกลนหัวไว้ทุกขเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต นอกจากนั้นยังจำได้อีกเรื่องหนึ่งเมื่อทูลกระหม่อมสวรรคตแล้วไม่ช้านัก มีเจ้าพนักงานพระคลังในมาตรวจสมบัติ ว่าเงินทองที่ทูลกระหม่อมพระราชทานฉันนั้นยังอยู่บริบูรณ์ดีหรืออย่างไร ตรวจเช่นนั้นทุกพระองค์ ปรากฏว่าแม่รักษาสมบัติของฉันไว้บริบูรณ์ครบครัน จนคุณท้าวที่มาตรวจออกปากชม นอกจากที่เล่ามาเรื่องอะไรอีกที่จำได้เองในสมัยนั้นนึกไม่ออก แต่มีเรื่องที่ได้ยินจากท่านผู้เฒ่าเมื่อภายหลังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้

๑. ประเพณีโกลนหัวเป็นการไว้ทุกข์ ม.เล็กในรัชกาลที่ ๕

ฟังเป็นต้น กับทั้งที่ได้อ่านหนังสือจดหมายเหตุต่าง ๆ เมื่อเป็นผู้ใหญ่ ได้ทราบเรื่องสำคัญในทางพงศาวดาร ตอนเปลี่ยนรัชกาลใหม่ครั้งนั้นอีกบ้าง คล้ายกับมาจำได้เมื่อภายหลัง จึงเขียนลงไว้ในหนังสือเรื่องนี้ด้วย

จะเล่าถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับรัชทายาทก่อน เมื่อรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ ก็เหมือนกับเป็นรัชทายาทมาจนเสด็จสวรรคตเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ ตั้งแต่นั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ก็เสด็จขึ้นสู่ฐานะเป็นรัชทายาทตามราชประเพณี เพราะเป็นสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แต่ในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์พระชันษาได้เพียง ๑๓ ปี จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก ด้วยพระองค์ทรงพระราชพระชันษากว่า ๖๐ ปีแล้ว ถ้าหากเสด็จสวรรคตไปโดยด่วน สมเด็จพระราชโอรสจะต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในเวลาที่ยังทรงพระเยาว์ เห็นว่าจะเป็นการเลี้ยงภัยใหญ่หลวง ด้วยตัวอย่างที่เคยมีในเรื่องพงศาวดารพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสวยราชย์แต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นอันตรายเป็นอันมาก จึงราชสมบัติทุกพระองค์ ไม่มีพระองค์ใดได้อยู่ยั่งยืน สักพระองค์เดียว จึงทรงยับยั้งไม่ประกาศสถาปนาสมเด็จพระราชโอรสเป็นรัชทายาท ตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อสมเด็จพระราชโอรสเจริญพระชันษารอบ ๒๐ ปี (ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖) ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณีแล้ว จะมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์เองจะเสด็จออกเป็น

พระเจ้าหลว^๑ เป็นที่ปรึกษาประทับประคองสมเด็จพระราชโอรสไปจนตลอดพระชนมายุของพระองค์ ด้วยเหตุนี้จึงโปรดฯ ให้สร้างวังสราญรมย์เพื่อเป็นที่ประทับเมื่อเสด็จออกจากราชสมบัติ และเขาเป็นพระราชภาวทรังผู้สอนราชาศาสตร์แก่สมเด็จพระราชโอรสเองอย่างกวดขันตั้งแต่เป็ญดูมา แต่ในระหว่างนั้นปรากฏความนิยมของคนทั้งปวงแพร่หลาย แม้จนพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศก็ถือว่าสมเด็จพระราชโอรสจะเป็นรัชทายาท เหตุที่จะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติไม่น่าจะเป็นได้เหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงกระนั้นก็ยังทรงวิตกด้วยความลำบากอย่างอื่นอยู่อีก คือ ถ้าสมเด็จพระราชโอรสต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดินก่อนพระชันษา ๒๐ ปี ทรงว่าราชการบ้านเมืองเองยังไม่ได้ ก็จะต้องมีผู้อื่นถืออำนาจราชการแผ่นดินแทนพระองค์ อันไม่เคยมีแบบอย่างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงประมาท จึงทรงพระราชดำริเตรียมการเผื่อจะต้องมีผู้อื่นสำเร็จราชการแผ่นดิน (Regent) ด้วยก็ในเวลานั้นเห็นชัดว่ามีแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนเดียวซึ่งทรงความสามารถอาจจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ จึงตรัสปรึกษาพระราชปวรรกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ฝ่ายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่าถ้าตัวท่านต้องเป็นสำเร็จราชการแผ่นดิน ก็จะต้องอยู่ในที่ยากอย่างยิ่ง ด้วยจะถูกคนทั้งหลายสงสัยว่าจะชิงราชสมบัติเหมือนอย่างพระเจ้าปราสาททอง เพราะมีเรื่องในหนังสือพงศาวดาร

๑. ทรงบัญญัติว่าคำ “พระพุทเจ้าหลวง” ใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตแล้วพระเจ้าแผ่นดินที่ออกจากราชสมบัติ แต่ยังคงดำรงพระชนม์อยู่ให้เรียกว่า “พระเจ้าหลวง”

ว่าเมื่อครั้งพระเจ้าทรงธรรมจะสวรรคต (ใน พ.ศ. ๒๓๗๑) ทรงมอบเวน
 ราชสมบัติแก่พระเชษฐาธิราช โอรสพระองค์ใหญ่ พระชันษาได้ ๑๕ ปี
 ให้เจ้าพระยากลาโหมศรีวรวงศ์^๑ อันเป็นพระญาติ เป็นผู้สำเร็จราชการ
 แผ่นดิน อยู่มาเจ้าพระยากลาโหมทำการปลงศพมารดาที่วัดกุฎี พวก
 ข้าราชการพากันไปช่วยงานจนไม่มีใครเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกท้องพระโรง
 พวกข้าหลวงเดิมทูลยุยงสมเด็จพระเชษฐาธิราช ก็ทรงเชื่อว่าเจ้าพระยา
 กลาโหมคิดกบฏ ตรัสสั่งให้เรียกตัวจะขำระลงโทษ เจ้าพระยากลาโหมก็
 เคยเป็นกบฏจับสมเด็จพระเชษฐาธิราชปลงพระชนม์แล้วชิงเอาราชสมบัติ
 เรื่องเผชิญคล้ายกับพฤติกรรมในรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึง
 ทวาดหัว^๒ ชนแรกถึงกราบทูลขอตัว แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงข^๓แจ้งให้เห็นความจำเป็น ไม่อาจปฏิเสธได้ จึงคิดหาอุบาย
 บังคับตัวท่าน ด้วยยกเอาเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงทราบอยู่แล้วว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงสงสัยว่า
 ตัวท่านจะชิงราชสมบัติ อ้างเป็นเหตุกราบทูลว่าถ้าจะโปรดให้ท่านเป็นผู้
 สำเร็จราชการแผ่นดินเช่น^๔นี้ ขอให้ทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็น
 กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพราะเป็นลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระ
 บาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกข้าราชการวังหน้าจะได้พอใจไม่
 กะต่างกะเดื่อง อีกประการหนึ่งถ้ามีพระมหาอุปราชเช่น^๕นี้ก็จะเป็เครื่อง

๑. ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า "สุริยวงศ์" แต่ในหนังสือวันวลิตฮอลันดาแต่งร่วม
 สมัยนั้นว่าเป็นพระยาศรีวรวงศ์จางวางมหาดเล็ก แล้วเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีที่
 สมุหกลาโหม

บังคับให้คนทั้งหลายสงสัยตัวท่านว่าจะชิงราชสมบัติด้วย พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหยั่ง ทราบ ความคิดของ เจ้า พระยาศรี
 สุนทรวิวงศ์ว่าประสงค์จะให้มีความขึ้นสำหรับกิดขวางวังหลวง ตัวท่านจะ
 ได้มั่นคงด้วยจำต้องอาศัยท่านทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย
 แต่จะขัดขวางก็ไม่ทรงเห็นเป็นประโยชน์ เพราะไม่มีตัวผู้อื่นที่จะเป็นผู้
 ดำริราชการแผ่นดินได้ ถ้าเจ้าพระยาศรีสุนทรวิวงศ์เป็นผู้ดำริราชการ
 แผ่นดินคงจะทำตามชอบใจ อีกประการหนึ่งในเวลานี้ก็เป็นแต่ปรึกษา
 เผื่อว่าสมเด็จพระราชโอรสจะต้องเสวยราชย์แต่ก่อนพระชันษาครบ ๒๐ ปี
 หรือถ้าอย่างหนึ่งคิดสำหรับกรณีที่จะเกิดขึ้นภายในระยะเวลา
 ๗ ปีเท่านั้น ถ้าพระองค์ดำรงพระชนม์อยู่จนปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖ เหตุที่
 จะต้องเป็นผู้ดำริราชการแผ่นดินและปัญหาเรื่องตั้งกรมพระราชวังบวร
 ก็จะมีไปเอง แต่ถึงกระนั้นเมื่อได้ทราบความคิดของเจ้าพระยาศรีสุน
 ทรวิวงศ์ก็ไม่วางพระราชหฤทัยว่าสมเด็จพระราชโอรสจะได้เสวยราชย์โดยม
 คง จึงเป็นแต่โปรดฯ ให้เลื่อนกรมเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐ ยังไม่ประกาศ
 ตั้งเป็นรัชทายาท เสด็จทอดวงมาอีกปีหนึ่งถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๑ พระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ประชวร เมื่อตระหนักพระราชหฤทัย
 ว่าจะเสด็จสวรรคตก็ทรงพระวิตกถึงเรื่องรัชทายาท เห็นจะทรงพระราช
 ดำริว่าถ้าตรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติแก่สมเด็จพระราชโอรสและตั้งเจ้าพระ
 ยาศรีสุนทรวิวงศ์เป็นผู้ดำริราชการแผ่นดิน ก็จะต้องตรัสตั้งตั้งกรมพระราช
 วังบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช อันเป็นการทำผิดราชประเพณีเพื่อ

ประโยชน์สำหรับตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้ซึ่งคงไม่พอใจกันมาก แต่ถ้าไม่ทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็จะคิดอ่านตั้งเอาตามใจ จะเลยลำบากถึงสมเด็จพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์ ด้วยเหตุนี้ในเรื่องรัชทายาทจึงพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษากวายราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้วแต่จะเห็นพร้อมกันด้วยทรงพระราชดำริว่า ถ้าพร้อมใจกันกวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระราชโอรสก็จะได้เสวยราชย์โดยมั่นคง ดังปรากฏในจดหมายเหตุเมื่อประจวบ (ต่อจากที่คัดมาลงไว้ในตอนก่อน) ดังนี้

มีพระราชดำรัส (แก่กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัย) ต่อไปว่ามีพระราชประสงค์จะตรัสด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมทานเบญจศีล (แสดงความสัตย์สุจริต) เสียก่อน ครั้นทรงสมทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์ แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตนก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังด้อยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่ง ว่ามิได้สั่งโดยพินเพื่อน เมื่อตรัสประภาษดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไป ว่าท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์ได้พึงอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้เอาเป็นพระราช

ถูกระบบัญญาของราชภรรยานั้นมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงเป็น
พระถูกระบบัญญากามาแต่ก่อน^๑

อนึ่ง ผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบ พระบรมราชวงศ์ไป ภายหน้านั้น
ให้ปรึกษากันเลือกคนแต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าน้อยยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอ
หรือพระเจ้าหลานเธอก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีปรีชาสามารถ
ควรจะรักษาแผ่นดินได้ก็จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดินให้พระ
ราชวงศานวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หัน
เหินเอาความว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความคิดความเจริญ
ของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด

ความที่กล่าวมาต่อนี้เป็นมูลของเรื่องการศึกษาถวายราชสมบัติ
ที่จะเล่าต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเวลา ๑๕ นาฬิกา
พอเวลาเที่ยงคืน ก็มีการประชุม พระราชวงศ์กับเสนาบดีและข้าราชการ
ใหญ่ ๓ พระที่นั่งอนันตสมาคม และนิมนต์พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๒๕ รูป มี

๑. ประเพณีราชภรรยาถวายัญญากามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้
เข้าไปตักลงใบ ๑ ซึ่งเอาไว้ที่ทิมดาบกรมวัง เมื่อเสด็จลงถึงพระกระณิกี่โปรดฯ ให้ราชบริพารออก
มารับัญญา เรียกกันว่า “ตักลงร้องัญญา” เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริง
ไม่มีใครมีใครกล้าเข้าไปตักลงร้องถวายัญญา ถ้ามีทุกข์จะถวายัญญาที่ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มิใคร่จะเสด็จไปไหน ราชบุตรที่ถูกผู้
อำนาจคดขี่ข่มเหงจะถวายัญญาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ
พฤติการณ์อันนี้ ครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จออกพระราชทานโอกาสให้ราชบุตร
ถวายัญญาได้โดยสะดวกมาตลอดรัชกาล

กรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร (คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์) ทมหาสังฆนายกเป็นประมุข กับทั้งพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชั้นใหญ่ ๗ พระองค์ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทรงนั้น มาบังเป็นสักกษิษยานด้วย* เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นประธาน ลูกชั้นคุกเข้าประสานมือกล่าวในที่ท่ามกลางที่ประชุม เนื้อความว่า

ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใดด้วยอาการพระโรคตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต มีรับสั่งคนราชสมบัติแก่เสนาบดีตามแต่จะปรึกษากัน ให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

๑. เรื่องในการประชุมที่กล่าวต่อไปนี้ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรเวลานั้นทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ประทับอยู่ในที่ประชุมตรัสเล่าให้ฟัง เจ้าพระยาภาณุวงศ์เวลานั้นเป็นพระยาเทพประชุน ได้อยู่ในที่ประชุมก็เล่ายติต่อกัน

เจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้น ได้มีรับสั่งให้หาคกรมหลวงวงศาธิราชสนิท
กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทาน
พระบรมราชานุญาตไว้ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราช
วงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือกัน สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระเจ้าแผ่นดิน
ยาเธอหรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ พระองค์ใด จะทรงสามารถ
ปกครองให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์
นั้น พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายบรรดาอยู่ในที่ประชุม
จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะทรงปกครองแผ่นดินได้ก็ให้ว่าขึ้นใน
ท่ามกลางประชุม อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขามเลย

ขณะนั้นพระเจ้าแผ่นดินยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งมี
พระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศาคณาญาติทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประ
สานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และ
มุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใด
จะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอใ้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬา
ลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิษประชาภาณุ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้น
เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศร์ วัชรินทร์ตรัสดังนั้นแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึง
ถามที่ประชุมเรียงตัว แต่ส่วนพระสงฆ์นั้นถามเฉพาะกรมหมื่นบวรวิรัช วัชร

พระองค์เดียว ตามตั้งแต่กรมหลวงวงศา ฯ เป็นต้นมา ทุกคนประสานมือ
ยกขึ้นรับว่าสมควรแล้ว เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโตและถวายอติเรก

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประจวบอยู่เนิ่น ท่านได้กราบทูล ฯ ให้
ทรงทราบว่าเป็นที่ปรึกษา กันว่าจะ ถวายราชสมบัติแก่ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนชินนิตประชานาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีรับสั่งว่าทรงพระวิตกอยู่ ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายัง
ทรงพระเยาว์ จะไม่สามารถถว้ราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขได้ดังสมควร
ข้อที่ทรงพระปริวิตกเช่นนั้นจะคิดอ่านกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราช
การแผ่นดินไปกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ^๑ เจ้า
พระยาศรีสุริยวงศ์ตามความชอบแก่ที่ประชุม ก็ให้อนุมติเห็นชอบพร้อมกัน
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่า ส่วนตัวท่านเองนั้นจะรับสนองพระเดชพระคุณ
โดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจ ขอ
ขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบําราบปรบั้กษช่วยในส่วนการพระราชพิธี
ด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุมติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการปรึกษาดอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยา

๑. คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในบ้ระกฯ พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จราช
การแผ่นดินอยู่ ๕ ปี

เธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวขึ้น
อีก ว่าแผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วต้องมีพระ
มหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครั้นทบประชุมจะเห็น
สมควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวง เทเวศร์วัชรินทร์เสด็จลุกคุก พระชนม์ประสาน พระหัตถ์
ตรัสว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่น
เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาทาง ๒ พระองค์ ควรจะคิดถึงพระ
เดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวร
วิรัชชาญพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้เป็น
ความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาสุริยวงศ์ถามที่ประชุมเรียงตัวไปตั้งแต่ก่อนโดยมากรับว่า
สมควร หรือให้อนุมัติโดยไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักร ฯ ตรัสขึ้นว่า “ผู้ที่
เป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งมหาอุปราชนั้นควรแล้วแต่
พระราชโองการจะทรงตั้งเห็นมีใช้กิจของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช”
เจ้าพระยาสุริยวงศ์ซักใช้กรมขุนวรจักร ฯ ว่าเหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุน
วรจักร ฯ ทรงขแจ้งต่อไปว่าเห็นราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนเป็นเช่นนั้น
ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบ
ดาภิเษกที่ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงตั้ง สมเด็จพระ

อนาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นกรมพระราชวังบวร มา
ในรัชการที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งสมเด็จพระ
อนาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดินเคย
ทรงตั้งมาทุกรัฐกาล จึงเห็นว่ามีใช้หน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหา
อุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคือง ว่ากล่าวบริภาษกรมขุนวรจักร ๗
ต่าง ๆ ลงที่สุดทูลถามว่า “ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ” กรม
ขุนวรจักร ๗ จึงตอบว่า “ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม” การก็เป็นตกลง เป็น
อันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญจะเป็นกรมพระราชวังบวร
สถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สดขยันโตและ
อธิเรกอีกครึ่งหนึ่ง

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้า
มหามาลา กรมขุนบำราบปรบภัยทรงพระสติปัญญาครอบรู้ราชการแผ่นดิน
ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สม
เด็จพระเจ้าฟ้า ๗ กรมขุนบำราบปรบภัยสำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและ
พระคลังต่าง ๆ และสำเร็จราชการในพระราชสำนักและเป็นผู้อุปถัมภ์ใน
ส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เสร็จการ
การประชุมเวลาราว ๑ นาฬิกา

รุ่งขึ้นวันศุกร์ที่ ๒ ตุลาคม จะทรงสักการพระบรมศพตามราชประ
เพณี เวลานั้นสมเด็จพระ (จุฬจอมเกล้า) เจ้าอยู่หัวกำลังทรงอ่อนเพลีย

มาก ด้วยประชวรมากกว่าเดือน^๑ และเข้าประศบทรงโคกคัลยส์หาดี
 ไม่สามารถจะทรงพระดำเนินได้ ต้องเสด็จขึ้นพระเก้า^๕หามขึ้นไปจนบน
 พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญที่ทรงพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรม
 ศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์^๕ขึ้นถวายบังคมแล้วก็สลบ
 นิ่งแนไป หมอที่ประจำพระองค์แก้ไขฝืนคืนสมปกติ แต่พระกำลังยังอ่อน
 นึกไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากพระเก้า^๕ได้ จึงตรัสขอให้สมเด็จพระ
 เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนบวรราชบรรพตบวรวิเศษประยูรวงศ์
 บรมศพแทนพระองค์ ขณะนั้นเจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่
 หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไปพระอาการประชวรจะกำเริบขึ้น จึงส่งให้เชิญ
 เสด็จไปยังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย^๒ ซึ่งได้จัดห้องใน พระฉากข้างด้าน
 ตะวันออกไว้เป็นที่ประทับระหว่างเวลา กว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรม
 ราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร^๒ ทางนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนบวรราช
 บรรพตบวรวิเศษประยูรวงศ์ทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญพระโกศไปประดิษฐานไว้
 ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ในเวลาพระบรมศพประดิษฐานอยู่ ณ พระมหาปราสาทแต่ปีมะโรง

๑. เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเริ่มประชวรได้พยาบาลอยู่ ๒ วัน พระองค์เองก็ประชวร
 เช่นไข้ป่าแล้วเป็นพระยอดเพิ่มขึ้น พระอาการเพียบอยู่หลายวัน ถึงต้องปลัดความมิให้พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระอาการ
๒. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชการที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
 ก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมณ
 เฑียรถึงเดือนครั้ง จึงปลุกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อทรงสำราญกว่าประทับพระ
 ที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

จนถึงปีมะเส็งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณที่หน้าพระบรมศพ แล้วเลยเสด็จ
ออกขุนนางที่พระมหาปราสาทเข้าครึ่ง ๑ ค่ำครึ่ง ๑ ทุกวัน เจ้านายก็ต้อง
ไปเฝ้าที่พระมหาปราสาท เจ้านายที่ยังเป็นเด็กชนเล็กมักไปทางข้างในกับ
เจ้าจอมมารดา ชนกลางมักชอบตามเสด็จทางข้างหน้า และมีหน้าที่ทอด
ผ้าดับปรกณัฏราชวชิรย์กับถวายเทียนพระสงฆ์เมื่อเสด็จพิธีเวลาค่ำเสมอ ใน
ตอนแรกเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพิ่งพ้นจาก
การประชวร ยังปลุกเปลี่ยนทรงพระดำเนินไม่ได้ไกล ต้องทรงพระราชนาน
และให้ทอดสะพานบนชั้นบันไดหามพระราชนานขึ้นไป จนบนพระมหา
ปราสาทอยู่หลายวัน จึงทรงพระราชดำเนินได้สะดวก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยตรัสเล่าถึงเรื่องเมื่อ
ครั้งนั้นเรื่อง ๑ ซึ่งควรรักษาไว้มิให้สูญเสีย เล่าที่ตรงนักเหมาะดี คือวัน
เสด็จหน้าพระบรมศพ เมื่อพระองค์ทรงพระเกี้ยวผ่านไปในห้องพระฉนวน
พระอภิเนาวนิเวศน์ อันภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยคอยเฝ้าอยู่ เวลา
นั้นแม้ยังทรงปลุกเปลี่ยนมากแต่ได้พระสติแล้ว ได้ยินท่านผู้หญิงพันภรรยา
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์พูดขึ้นเมื่อเสด็จผ่านพอหันไปว่า “พ่อคุณ นี่พ่อจะได้
อยู่สักกี่วัน” ตรัสเล่าเรื่องนั้นเมื่อท่านผู้หญิงพันถึงอนิจจกรรมในเวลาต้นบุญ
วาสนาแล้วช้านาน ด้วยทรงปรารภจะเสด็จไปเฝ้าศพท่านผู้หญิงพันเหมือน
อย่างทุลกระหม่อมเสด็จไปเฝ้าศพหม่อมเจ้าทินกร (เสนีวงศ์) เรื่องของ
หม่อมเจ้าทินกรนั้นเกิดเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เพราะคนมักอวยากรัน

ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือไม่
หม่อมเจ้าทินกรเป็นผู้ตำราหมอดู พยากรณ์ว่า พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวคงไม่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยพระชันษาจะสั้น ความ
ทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงนำพา ครั้นเสด็จ
เสวยราชย์ที่ทรงชบเลี้ยงหม่อมเจ้าทินกรตลอดมาจนสิ้นชีพิตักษัย ก็การ
ปลงศพหม่อมเจ้านั้น แต่ก่อนมาไม่มีประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไป
พระราชทานเพลิงศพ เป็นแต่ทรงจุดเทียนให้ข้าราชการเอาเพลิงกับเครื่อง
ขมาศพไปพระราชทาน วันจะปลงศพเจ้าทินกรนั้น เจ้าพนักงานเอาศิลา
หน้าเพลิงกับพานเครื่องขมาศพเข้าไปตั้งถวาย สำหรับทรงดับศิลาหน้า
เพลิงและทรงจับเครื่องขมาตามธรรมเนียม พอพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นกระดาดชบอกนามศพเจ้าทินกรที่พานเครื่อง
ขมา ก็ตรัสสั่งให้เรียกเรือพระที่นั่งในทันที เสด็จข้ามไปยังเมรุที่วัดอมรินทร
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แล้วเมื่อจะพระราชทานเพลิงศพเจ้าทินกรด้วย
พระหัตถ์ ตรัสว่า “เจ้าทินกร แก่ตายก่อนช้านะ” ดังนี้ เมื่อพระ
ราชทานเพลิงแล้ว ตรัสได้ถามถึง ครอบครัวของเจ้าทินกร ได้ความว่าลูก
หลานไม่มีที่พงอยู่หลายคน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลูกเข้ารับ
ราชการ ส่วนหลานชายที่เป็นเด็กอยู่สองคน โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุง คนหนึ่งชื่อ ปดิม ต่อมาได้
เป็นนายร้อยเอก หลวงวิจิตรชาญศึก แต่ถึงแก่กรรมเสียแล้ว อีกคน
หนึ่งชื่อ แปลก ได้เป็นที่พระยาตากลกิจประมุขในกรมแผนที่ ยังมีชีวิต

อยู่ในเวลาเมื่อฉันแต่งหนังสือนี้ แต่การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพท่านผู้ใหญ่นั้นนั้น หากสำเร็จตั้ง
พระราชประสงค์ไม่ ด้วยปลงศพในเวลาประพาสอยู่ในยุโรปเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๐

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพแล้ว
ประทับแรมอยู่ในพระตำหนักพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยยกว่าเดือนจึงถึงฤกษ์ทำ
พิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร เมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ
(ตรงกับวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน) ราชการพระราชพิธีเป็นอย่างไร ฉัน
จำได้เป็นอย่างดี รว ๆ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องเล่าในหนังสือ เพราะทำตาม
แบบแผนซึ่งมีตำราอยู่ เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ท่านผู้ใหญ่ในราช
การบ้านเมืองก็ปรึกษากันตั้งระเบียบวิธีว่าราชการแผ่นดิน เพราะการที่มีผู้
ขึ้นว่าราชการแทนพระเจ้าแผ่นดินเมื่อยังทรง พระเยาว์ไม่มี แบบแผนมาแต่
ก่อน จะต้องคิดขึ้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะปรึกษาใครบ้าง นอกจากสมเด็จพระ
เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ซึ่ง เป็นผู้สำเร็จ ราชการในพระราช ดำนัก
หาปรากฏไม่ แต่ระเบียบที่ตงครั้งนั้น เมื่อมาพิจารณาตภายหลัง เห็นว่า
น่าสรรเสริญความคิดยิ่งนัก ด้วยถือเอาความสำคัญตั้งเป็นหลัก ๒ อย่าง
คือ ที่ให้การบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองเป็นไปด้วย ปรึกษาหารือพร้อม
เพียงกัน ไม่เอาอำนาจไว้แต่ในตัวผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอย่างหนึ่ง กับ
ฝึกหัดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสามารถว่าราชการบ้านเมืองได้เองอย่าง ๑
เลือกเอาประเพณีเก่า ซึ่งคนทั้งหลายรู้จักกันอยู่แล้วมาปรับใช้เป็นการใน
ระเบียบให้สมสมัย เป็นต้นว่าในส่วนการวิธีบังคับบัญชาราชการแผ่นดินนั้น

ให้บรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ซึ่งแต่โบราณเรียกว่า
 มุขมนตรี ประชุมกัน ณ หอวรศภาภิรมย์^๑ ในเวลาเช้าก่อนเสด็จออก
 ขุนนางทุกวัน เหมือนอย่างแต่โบราณเคยประชุมกัน ณ ศาลาลูกขุนใน แต่
 ในชั้นให้เจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่มาประทับในที่ประชุมด้วย เจ้าพระยา
 ศิริริยวงศ์เข้ามานั่งเป็นประธานส่งราชการในที่ประชุมนั้น ส่วนที่เกี่ยวกับ
 พระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น เอาแบบพระราชานุกิจครั้งรัชกาลที่ ๓ กับ
 รัชกาลที่ ๔ แก้ไขประสมกันไว้ระเบียบ^๒ ให้ทรงประพฤติเหมือนอย่าง
 พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงว่าราชการเองหมดทุกอย่าง เว้นแต่ที่จะดำริวิภูสภา
 ปาลโนบายและบังคับราชการแผ่นดิน ๒ อย่างนี้ เป็นหน้าที่ของผู้สำเร็จ
 ราชการแผ่นดิน แต่คิดเห็นอย่างไรและได้สั่งไปอย่างไร กราบทูลชี้แจงให้
 ทรงทราบเสมอเป็นนิจ ระเบียบพระราชานุกิจที่จัดเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ เป็น
 ดังกล่าวต่อไปนี้

เวลาเช้า ๘ นาฬิกาเสด็จลงทรงบาตร พระสงฆ์ ๑๐๐ รูป ถ้าเป็น
 วันนักขัตฤกษ์ เช่นเข้าวัสสาเป็นต้น ๑๕๐ รูป ทรงบาตรแล้วเสด็จขึ้นหอ
 สุวาลัยพิมาน ทรงสักการบูชาพระรัตนตรัย แล้วเสด็จลงในพระที่นั่ง
 ไพศาลทักษิณ ให้เจ้านายพระองค์หญิงเฝ้า แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระ
 บรมอัฐิสมเด็จพระบูรพกาวี ณ หอพระธาตุมณฑลเขียว

๑. สร้างขึ้นที่ทรงนภของเก่า อยู่ตรงสนามหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท องค์กรฝ่าย
 ตะวันออก

๒. พระราชานุกิจ ก็กำหนดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ ประจำ
 ทุกวัน ต้นตำราอยู่ในมนูธรรมศาสตร์ ได้มาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ แต่แก้ไขให้เหมาะแก่ภูมิ
 ประเทศ มีปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล

เวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถ้าเป็น
วันพระมีการเลี้ยงพระในท้องพระโรงก่อน^๑ แล้วเสด็จประทับในท้องพระ
ฉากทางด้านตะวันออก กรมหลวงวงศาธิราชสนิทหรือเจ้าฟ้า ฯ กรมขุน
บำราบปรปักษ์เข้าเฝ้า กราบทูลอธิบายเรื่องพงศาวดารหรือโบราณคดีและ
ประเพณีต่าง ๆ ซึ่งทรงศึกษา

เวลา ๑๑ นาฬิกา เสด็จออกประทับพระราชอาสน์นอกพระฉาก
พนักงานคลังกราบทูลรายจ่ายเงินพระคลังมหาสมบัติเมื่อวันก่อน ให้ทรง
ทราบ แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง^๒ เจ้านายฝ่ายหน้าตั้งแต่พระ
มหาอุปราชเป็นต้น กับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้า
พร้อมกัน ราชการทูลเกล้าเมื่อเสด็จออกเวลาเช้าเป็นเรื่องฝ่ายตุลาการ
เป็นพื้น เช่นรายงานชำระความฎีกาเป็นต้น

เวลา ๑๒ นาฬิกา เสด็จจากพระแท่นออกขุนนางไปประทับใน
พระฉากอีกครึ่งหนึ่ง ตอนนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
ซึ่งคอยอยู่ ณ หอवरสภาภิรมย์เข้าเฝ้า (เว้นบ้างไม่เสมอทุกวัน) กราบทูล
ราชการแผ่นดินที่เกิดขึ้น และที่โต้บังคับบัญชาไปอย่างไรให้ทรงทราบ

เวลา ๑๓ นาฬิกา เสด็จขึ้นเสวยกลางวันข้างในแล้วว่างพระราช
กิจไปจนเวลา ๑๖ นาฬิกา

๑. ในรัชกาลที่ ๓ เลี้ยงพระในท้องพระโรงทุกวัน ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อเสด็จประทับที่
พระอภิเนาวนิเวศน์ ย้ายไปเลี้ยงพระ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ถึงรัชกาลที่ ๕ เลี้ยงพระ ณ พระ
ที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ต่อวันพระจึงมาเลี้ยงในท้องพระโรง

๒. พระแท่นออกขุนนางนั้นเป็นพระแท่นบรรทม จะประทับหรือบรรทมว่าราชการได้
ตามพอพระราชหฤทัย

เวลา ๑๖ นาฬิกา เสด็จออกข้างหน้าทอดพระเนตรพวกช่างทำ
ของต่างๆ (เป็นการทรงศึกษาศิลปศาสตร์) เวลาเย็นเสด็จออกรับฎีกา
ราษฎร หรือประพาสนอกพระราชวัง^๑ จนจวนพลบค่ำ

เวลา ๑๗ นาฬิกา เสด็จแล้วเสด็จประทับที่ท้องพระโรงใน ให้ทำ
นางผู้ใหญ่เฝ้ากราบทูลกิจการฝ่ายในพระราชนิเวศน์ บางวันก็เสด็จไปเฝ้า
สมเด็จพระบรมพระยาสุรดารัตนฯ ที่พระตำหนักเดิม^๒ และเสวย ณ ที่นั้น

เวลา ๒๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับ
ราชอาสน์ทรงฟังพระธรรมเทศนาถ้อยคำ ๑ แล้วพนักงานคลังกราบทูลราย
งานจ่ายสิ่งของต่างๆ และมหาดเล็กกราบทูลรายงานตรวจการก่อสร้าง
กับทั้งรายงานพระอาการประชวรเจ้านายหรืออาการป่วยเจ็บของคนสำคัญ
ซึ่งใครจะทรงทราบ เมื่อทรงฟังรายงานแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง
อีกครั้งหนึ่ง^๓ แต่เสด็จออกตอนค่ำ พระมหากษัตริย์ประทับกับเจ้านายและ
ข้าราชการผู้ใหญ่ที่ส่งอายุไม่เข้ามาเฝ้า มีแต่ปลัดทูลฉลองอ่านใบบอก
หัวเมืองกราบบังคมทูลเหตุการณ์ต่างๆ จนเวลา ๒๒ นาฬิกา เสด็จขึ้น
ข้างใน เป็นต้นพระราชานุกิจประจำวัน

๑. การเสด็จออกรับฎีกาและประพาสนอกวัง เพิ่งเกิดเป็นพระราชานุกิจเมื่อในรัชกาล

ที่ ๔

๒. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์

๓. ประเพณีเสด็จออกขุนนางวันละ ๒ ครั้งตามแบบโบราณ การเสด็จออกเวลาเช้า
เพื่อทรงพิพากษาอรรถคดี เสด็จออกเวลาค่ำสำหรับพิพากษาการเมืองเช่นการทัณฑ์เป็นต้น จึง
ถือว่าการเสด็จออกเวลาค่ำสำคัญกว่าเสด็จออกเวลาเช้ามาจนรัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ว่าง
การทัณฑ์ และมาเกี่ยวข้องต่างประเทศซึ่งใช้การเขียนหนังสือเป็นพื้น เสด็จออกกลางคืนก็
ไม่เป็นการสำคัญ

หนึ่งจะกล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕
 ธรรมดาเวลาเปลี่ยนรัชกาลมักเกิดความหวาดหวั่นในเหล่าประชาชน ด้วย
 เกรงว่าจะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติหรือเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบ เป็นนิสัยติด
 มาแต่โบราณ แม้คราวนี้ความหวาดหวั่นกันแพร่หลาย และมีเหตุชวน
 ให้หวาดหวั่นด้วย เบื้องต้นแต่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระเยาว์ ต้องมีผู้
 ราชการแผ่นดินแทนพระองค์ คนทั้งหลายเกรงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะชิง
 ราชสมบัติเหมือนเช่นพระเจ้าปราสาททองในเรื่องพงศาวดาร ดังกล่าวมา
 แล้ว นอกจากนั้นยังมีเหตุร้ายเกิดเกี่ยวเนื่องมาแต่เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังประสูติถึง ๔ เรื่อง คือ เรื่องกงสุลอังกฤษ
 ตั้งวิวาทหาว่ารัฐบาลไทยไม่ประพฤติตามหนังสือสัญญา ถึงลดธง (ตัด
 ทางพระราชไมตรี) และเรียกเรือรบเรื่อง ๑ ชาวตลาดคืนด้วยเรื่องเกิด อัฐ
 (สำหรับช่อของ) ปลดอม แพร่หลายถึงกับจะปิดตลาดไม่ขายของเรื่อง ๑
 เกิดโจรผู้ร้ายขูดนมเรื่อง ๑ และจีนตัวเฮี้ย (ฮึงยี่) จะกำเริบเรื่อง ๑ จะเล่า
 เรื่องเหล่านี้โดยสังเขป พอให้เห็นวิถีที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ระวังด้วย
 อุบายอย่างใด

เรื่องกงสุลอังกฤษลดธงนั้น ตัวกงสุลเขเนอราลอังกฤษชื่อนอกส์

๑. ทอมมัส โชน น็อกส์ (Thomas George Knox) เป็นเชื้อศุคมีสกุล เดิมได้
 เป็นนายร้อยเอกทหารอังกฤษอยู่ในอินเดีย กล่าวกันว่าเพราะเล่นพระนันทแข่งม้าสิ้นทรัพย์หมดตัว
 จึงลาออกจากตำแหน่งแล้วตามนายร้อยเอกอิมเปมาทำงานทำในประเทศนี้แต่ต้นรัชกาลที่ ๔ นาย
 ร้อยเอกอิมเปได้เป็นครุฑทหารวังหลวง ส่วนนายน็อกส์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
 ให้เป็นครุฑทหารวังหน้า ได้เข้ากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทไปตีเมืองเชียงตุง พระบาทสมเด็จพระ
 พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามาก ถึงประทานผู้หญิงในวังหน้าคนหนึ่ง ชื่อปราง ให้เป็น
 ภรรยา มีลูกด้วยกันหลายคน เมื่อรัฐบาลอังกฤษตั้งกงสุลประจำอยู่ในกรุงเทพฯ เห็นว่านายน็อกส์
 รู้การเมืองและภาษาไทยทั้งเป็นเชื้อศุค จึงชวนไปเป็นผู้ช่วยกงสุล แล้วได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นโดย
 ลำดับจนได้เป็นกงสุลเขเนอราล เวลานั้นเป็นผู้คุ้นเคยชอบกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

เวลานั้นไปยุโรปกลับมายังไม่ถึงกรุงเทพฯ ผู้รักษาการแทนชื่อ อาดบาด
เตอร์ที่เป็นผู้ตั้งวิวาท เกิดเหตุด้วยพวกเจ้าภาษีฝิ่น ซึ่งขึ้นอยู่ในเจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์ ไปจับฝิ่นเถื่อนที่โรงทอนพวกกง อยุร์ิมวัดสัมพันธวงศ์ เกิดต่อสู้
กันไฟไหม้โรงทอน แล้วลุกลามไปไหม้ตึกที่พวกแขกในบังคับอังกฤษตั้ง
วันขายของ ทรัพย์สินเสียหายไปเป็นอันมาก กงสุลอังกฤษหาว่าความเสียหาย
เกิดเพราะพวกเจ้าภาษีฝิ่นโรงทอน จะให้ลงโทษและเรียกค่าเสียหาย
ทดแทนให้พวกแขก ฝ่ายเจ้าภาษีฝิ่นแก้ว่าไฟไหม้เพราะพวกกงจุดเผาโรง
ทอนเมื่อจะหนีออกทางหลังโรง เจ้าภาษีหาได้เผาโรงทอนไม่ กงสุลไม่เชื่อ
จะให้รัฐบาลตั้งข้าหลวงไต่สวนด้วยกันกับกงสุลตามข้อสัญญา ว่าด้วยคน
ในบังคับ ๒ ฝ่ายวิวาทกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ยอม ว่ากรณีไม่ตรงกับ
ข้อสัญญาเพราะเจ้าภาษีฝิ่นมิได้วิวาทกับแขกในบังคับอังกฤษ รับผิดชอบให้
เงินทดแทนพวกแขกเพียงเท่าทุนทรัพย์สินที่ไฟไหม้ กงสุลไม่ยอม จึงเกิดวิวาท
กันเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (รู้ว่านายออกัสกับนายอาดบาดเตอร์ไม่ชอบกันใน
ส่วนตัว) ไต่แย้งถ่วงเวลาไว้จนนายออกัสกลับมาถึงแล้วพูดจากันฉันมิตร
ให้เห็นว่าที่เอากรณีเล็กน้อยเพียงเท่านั้นเป็นเหตุ ให้เกิดวิวาทเฉพาะใน
เวลาบ้านเมืองกำลังลุกเฉินด้วยเปลี่ยนรัชกาลจะเสียประโยชน์ของรัฐบาล
ทั้ง ๒ ฝ่าย นายออกัสเห็นชอบด้วยยอมถอนคดีนั้น ส่วนเรือสดของ นาย
อาดบาดเตอร์ขแรงว่าที่จริงนั้นเป็นด้วยเชือกชักของชาติ จึงมิได้ชักธงใน
วันที่เตรียมการต่อเชือก หาได้สดธงในทางการเมืองไม่ แต่เมื่อแพ้เจ้า

พระยาศรีสุริยวงศ์ นายอาเลบาสเตอร์กรีกลาออกจากตำแหน่ง^๑ กลับไปยุโรป ฝ่ายแม่ทัพเรืออังกฤษ ณ เมืองฮ่องกงได้รับหนังสือเรียกเรือรบ^๒ ยังไม่ทันทำอย่างไร ได้ข่าวว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่ในประเทศสยาม นายพลเรือเกบเปลจึงมาเอง พochtน์ช่วยงานบรมราชาภิเษก

เรื่องอัฐปอดมนั้น เดิมในประเทศนี้ใช้เงินตราพดด้วง ๓ ขนาด คือ บาท สลึง ($\frac{๑}{๒}$ ของบาท) และเฟื้อง ($\frac{๑}{๑๐}$ ของบาท) ราคาต่ำกว่านั้นลงมาใช้เบี้ย (หอยเก็บมาจากทะเลตั้งพิกัดราคา $\frac{๑}{๖๔๐๐}$ ของบาท) ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อทำหนังสือสัญญาค้าขายกับต่างประเทศแล้ว มีเรือกำปั่นเข้ามาซื้อสินค้าในกรุงเทพฯ มากขึ้น พวกชาวต่างประเทศเอาเงินเหรียญเม็กซิโกมาซื้อสินค้า ราษฎรไม่พอใจ พวกพ่อค้าจึงต้องเอาเงินเหรียญเม็กซิโกมาขอแลกเงินบาทที่พระคลังมหาสมบัติไปซื้อสินค้า จำนวนเงินที่มาขอแลกมากขึ้นทุกที จนโรงทำเงินที่พระคลังมหาสมบัติทำให้ไม่ทัน เพราะเงินพดด้วง ทำด้วยมือ ทำทั้งกลางวันกลางคืนก็ได้เพียงวันละ ๒,๕๐๐ บาทเป็นอย่างมาก จึงเป็นเหตุให้เกิดผิดเคื่องในการค้าขายด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ส่งเครื่องจักรมาตั้งโรงกระษาปณ์เมื่อปีออก พ.ศ. ๒๔๐๓ ทำเงินตราเปลี่ยนรูปเป็นเงิน (เหรียญ) แบน คงพิกัดบาทสลึงและเฟื้องตามราคาเดิม ต่ำกว่านั้นลงมาให้เลิกการใช้เบี้ย

๑. เฮนรี อาเลบาสเตอร์ (Henry Alabaster) เป็นนักเรียนมีความรู้มาก ภายหลังมารับราชการไทยได้ทำคุณให้แก่ประเทศนี้หลายอย่าง ดังจะปรากฏในเรื่องต่อไปข้างหน้า รัชการอยู่จนถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างอนุสรณ์ ณ ที่ฝังศพ ยังปรากฏอยู่ที่ป่าช้าโปรเตสแตนต์จันทน์ นายอาเลบาสเตอร์เป็นต้นสกุล เสวตศิลา

๒. สมัยประเทศสยามยังไม่มีโทรเลข ต้องเขียนหนังสือส่งไปตี โทรเลขที่สิงคโปร์

เปลี่ยนเป็นเหรียญทองแดง ๒ อย่าง เรียกว่า ชัก (หมายความว่าครึ่ง
 เงินเพียง ราคา $\frac{๑}{๑๖}$ ของบาท) อย่าง ๑ เสี้ยว (หมายความว่าส่วนสี่
 ของเงินเพียง ราคา $\frac{๑}{๓๒}$ ของบาท) อย่าง ๑ ถัดนั้นลงมาให้ทำเหรียญดีบุก
 ขึ้น ๒ อย่าง เรียกว่า อัฐ (หมายความว่าส่วนแปดของเงินเพียง ราคา
 $\frac{๑}{๖๔}$ ของบาท) อย่าง ๑ เรียกว่า โสฬส (หมายความว่าส่วนสิบหกของ
 เงินเพียง ราคา $\frac{๑}{๑๒๘}$ ของบาท) อย่าง ๑ แต่ดีบุกเป็นของอ่อนหล่อง่าย
 และหาได้ง่ายในประเทศนี้ จึงมีผู้ทำอัฐและโสฬสปลอมขึ้นในกรุงเทพฯ
 ครั้นตรวจตราจับกุมกันกวัดขันธ์ก็ย้ายลงไปทำตามหัวเมืองมลายู แล้วลอบ
 ส่งเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ จนอัฐปลอมมีแพร่หลายในท้องตลาด
 ราษฎรไม่รู้ว่าเป็นของจริงไหนเป็นของปลอม พวกนี้รังเกียจไม่ยอมรับ
 อัฐและโสฬส แต่จะไม่รับก็เกรงรัฐบาลจะเอาผิด จึงตั้งกันถึงกับคิด
 จะปิดร้านไม่ขายของ พ้องในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาล เรื่องนี้จะได้ปรึกษา
 ทหารบกในรัฐบาลประการใดไม่ทราบ แต่ตกลงจะแก้ไขด้วยลดราคาทั้ง
 เหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกลงทันที พอเปลี่ยนรัชกาลได้ ๑๓ วัน ก็
 ออกประกาศอนุญาตให้ราษฎรเอาเหรียญทองแดงและดีบุกของรัฐบาลมา
 แลกเอาเงิน จะยอมให้เต็มราคาเดิมเพียง ๑๕ วัน ต่อไปนั้นให้ลดพิกัด
 ราคาเหรียญทองแดงซึ่งลงเป็นอันละอัฐ ๑ ($\frac{๑}{๖๔}$ ของบาท) ลดราคาเหรียญ
 ทองแดงเสี้ยวลงเป็นอันละโสฬส ลดราคาเหรียญอัฐดีบุกลงเป็นอันละ
 ๑๐ เบี้ย ($\frac{๑}{๖๔๐}$ ของบาท) และลดราคาเหรียญโสฬสลงไปเป็นอันละ ๕ เบี้ย

แล้วทำเหรียญตบุงตรารัชกาลที่ ๕ ขนาดเท่าเหรียญอัฐของเดิม ความตื่น
เต้นกันด้วยเรื่องอัฐปลดคมก็สงบไป แต่ความลำบากเรื่องเครื่องแลกเปลี่ยน
ซื้อขายยังมาขึ้นอีก ด้วยต่อมาไม่ชำนาญราคาเนือทองแดงและตบุงสูงชัน
กว่าราคาที่กำหนดให้ใช้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยน ก็มีผู้รวบรวมเหรียญทองแดงและ
ตบุงส่งไปหลดอมขายในประเทศอินเดียโดยมาก จนเกิดอึดคัดเครื่องแลกเปลี่ยน
ไม่พอใช้ในการซื้อขายในท้องตลาด ราษฎรจึงหันไปใช้ปัดด้วยที่นายอาก
บ่อนเบย์ส่งมาจากเมืองจีน สำหรับใช้เป็นคะแนนราคาต่าง ๆ ในการ
เล่นเบย์ เขาเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนซื้อขาย พวกจีนได้กำไรก็ส่งปัดเข้ามา
จำหน่ายให้ราษฎรใช้กันแพร่หลาย จนเมื่อรัฐบาลสั่งให้ทำเหรียญทองแดง
ซีกเดียว อัฐ และโสฬศ มาจากยุโรป และประกาศให้ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑๐ พ.ศ.
๒๔๑๗ เรื่องเครื่องแลกเปลี่ยนซื้อขายจึงเรียบร้อยแต่นั้นมา

เรื่องเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมนั้น ดูเหมือนเป็นนิสัยของคนพาดใน
ประเทศนี้แต่ไรมา ถ้าเข้าใจว่าพนักงานปกครองอ่อนเมือได้ก็กำเริบ พอ
เปลี่ยนรัชกาลใหม่ไม่ช้า ก็มีโจร ๕ คนบังอาจขึ้นปล้นกุฏิพระในวัดพระ
เชตุพน ฯ ฆ่าพระธรรมเจดีย์ (อุน) ตาย ต่อมาเมื่อผู้ร้ายฆ่ากัปตันสมิทนำ
ร่องอังกฤษตายในกรุงเทพฯ อีกเรื่อง ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้สืบจับ
โดยกวดขัน จับได้ตัวมาประหารชีวิตภายใน ๑๕ วันทั้ง ๒ ราย โจรผู้ร้าย
ที่ในกรุงเทพฯ ก็สงบลง แต่ไปเกิดชุกชุมทางหัวเมืองมณฑล ด้วยเป็นโจ
รมีพวกมาก ทั้งที่ช่วยปล้นสะดมและช่วยแก้ไขในโรงศาล จนราษฎรพา

กันเกรงกลัว ไม่กล้าร้องฟ้อง หรือแม้แต่จะรับเบิกความเป็นพยานที่ในศาล
พวกผู้ร้ายก็กำเริบได้ใจเที่ยวปล้มสะตมหนักขึ้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
เค้ ไม้ไว้ใจพวกเจ้าเมืองกรมการ เลือกลหาข้าราชการที่ทันทไว้วางให้เป็น
ข้าหลวงแยกย้ายกันไปเที่ยวสืบจับโดยลับหลายทาง เล่ากันว่าข้าหลวง
คนหนึ่งไปเห็นเรือแหวดเก่งแฉวงสวนทางลงมาลำหนึ่ง ถ้าคัญว่าเป็นเรือ
เพื่อนข้าหลวงที่ขึ้นไปสืบจับผู้ร้ายด้วยกัน เบนเรือเข้าไปหมายจะไต่ถาม
ข้อราชการ เมื่อเข้าไปใกล้เห็นผู้หญิงคนหนึ่งเบ็ดม่านเก่งเรือแหวดดำเนิน
กักมือเรียกและขมอไปในเก่ง กรีบไปขึ้นเรือแหวดจับได้ตัว อ้ายอ่วม (ชาว
บ้าน) ออกโรย หัวหน้าผู้ร้ายตัวสำคัญคนหนึ่งซึ่งกำลังนอนหลับอยู่ ด้วยผู้
หญิงคนนั้นถูกอ้ายอ่วมจุดเอาขมขึ้นใจให้เป็นเมีย ได้ช่องจึงบอกให้
ข้าหลวงจับ มีข้าหลวงอีกสายหนึ่งจับได้อ้ายโพหัวหน้าสำคัญอีกคนหนึ่ง
ที่ตำบลบ้านสาย แต่นั้นพวกราษฎรเชื่ออำนาจรัฐบาลก็กลับเป็นใจช่วย
สืบจับโจรกับพรรคพวกได้อีกเป็นอันมาก พอจับหัวหน้าโจรได้ เจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์ก็ขึ้นไปยังพระนครศรีอยุธยาพร้อมด้วยผู้พิพากษาตุลาการ ไป
ตั้งศาลรับสั่งชำระพิพากษาในที่นี้ พวกหัวหน้าโจรที่ต้องโทษถึงประหาร
ชีวิตนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้ประหารชีวิตด้วยเอาขวานตัดตัวให้
ขาดเป็น ๒ ท่อนที่หน้าพระเนียดคล้องข้างแห่ง ๑ ให้ผ่าอกที่วัดชีตาเห็น
(บ้านผักไห่) อีกแห่ง ๑ บ้าวร้องให้คนมาดูโดยหวังจะให้คนพาลสยดสยอง

เรื่องนั้นแม้ใครจะตีเตียนว่าลงอาชญาอย่างทารุณ ก็ต้องยอมว่าได้ผลตาม
ท่านหวัง ด้วยใจผู้ร้ายตามหัวเมืองเงียบส่งตลงในทันใด

เรื่องพวกจีนตัวเฮีย (หรือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า อั้งยี่) นั้น ก่ดับ
มีชนในรัชกาลที่ ๕ ด้วยการค้าขายเจริญ มีเรือกำปั่นบรรทุกสินค้าเข้าออก
มากชน ทั้งมีโรงจักรสำหรับสีข้าวและเลื่อยไม้ตั้งชนในกรุงเทพฯ ฯลฯ หลาย
แห่ง ต้องใช้คนเป็นแรงงานมากขึ้น ไทยไม่ชอบรับจ้างเป็นกรรมกร พวก
พ่อค้าต้องเที่ยวหาจ้างจีน จึงมีจีนชนคฤหบดีที่มทุนรอนคิดอ่านเรียกจีน
เลวจากเมืองจีนมารับจ้างเป็นแรงงาน อยู่ในความควบคุมของตน เกิดชน
หลายราย พวก เจ้าเก่า ท้ากีนในการเลี้ยง กู้ นั้น โดยปกติทำการค้า
ขายหรือเข้ารับทำภาษาอักษรด้วย มักฝากตัวอยู่ในเจ้านายและข้าราชการ
ผู้ใหญ่โดยมาก แต่เมื่อจีนก่ดมีจำนวนมากขึ้นจนต้องแย่งงานกันทำ และ
เกิดเบียดเบียนกันด้วยเหตุนี้ จึงเอาวิธีสมาคมลับในเมืองจีนเรียกว่า อั้งยี่
มาตง พวกพร้อมนาสภสำหรับช่วยกันและกันมีชนเป็นหลายคณะ ฝ่าย
พวกเจ้าเก่าเกรงจะบังคับบัญชาพวกกู่ลี้ของตนไม่ได้ดังแต่ก่อน ที่เข้ารับ
เป็นตัวหัวหน้าเองเสียเองก็มี ทอดหนุนพวกอั้งยี่เอาเป็นกำลังแย่งค้าขาย
ก็มี พวกอั้งยี่จึงกำเรบขึ้นถึงปล้นราษฎรทางเมืองนครปฐม แม้จับตัวได้
ก็หวาดหวั่นกันว่า พวกจีนอั้งยี่จะกำเรบขึ้นในกรุงเทพฯ ฯลฯ ในเวลาเปลี่ยน
รัชกาลใหม่ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้สืบจับตัวหัวหน้าได้พวกเจ้าเก่าที่เป็น
คนฝากตัวอยู่กับท่านเป็นหัวหน้าอั้งยี่หลายคน ต่างสารภาพยอมรับผิดขอ

๑. เรื่องอั้งยี่ในประเทศสยาม มีอธิบายโดยพิสดารอยู่ในเรื่อง "นิทานโบราณคดี" นิทาน
ที่ ๑๕ ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่

พระราชทานโทษ จึงพิพากษาเพียงให้กระทำสัตย์สาบานและให้สัญญาว่าจะไม่ประพฤติร้ายเป็นเสียนนามแผ่นดินแล้วปล่อยตัวไป แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังไม่วางใจ คิดอ่านให้มีกรรฝึกซ้อมทหารบกที่ห้องสนามชัยเจริญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์เนื่อง ๆ บางวันให้ยิงปืนติดดินทั้งปืนใหญ่ปืนน้อยทำนองประดองยุทธ บางวันก็ผูกหุ่นเป็นตัวข้าศึก แล้วเอาข้างรบเข้าได้แทงเป็นการเอิกเกริก ชูให้พวกจีนเกรงกลัว แต่นั้นพวกองคักษ์สงฆมาช้านาน

พิเคราะห์รัฐสภาภิบาลนโยบายในเวลาเมื่อมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ตูพยายาม ดำเนินตาม ทาง พระราชดำริของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลัก แต่มีความลำบากเป็นของสำคัญอย่าง ๑ ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ทรงพระราชดำริ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้กระทำกรให้สำเร็จดังพระราชดำริ เปรียบเหมือนแม่ทัพกับเสนาธิการ ครั้นสิ้นรัชกาลที่ ๕ หน้าที่ทั้ง ๒ อย่างนั้นมาตกอยู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่คนเดียว ท่านเห็นจะรู้สึกลำบากใจในข้อนี้มาแต่แรก จึงได้ขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เป็นผู้สำเร็จราชการในราชสำนัก เพื่อจะปลดเปลื้องภาระให้พ้นตัวท่านไปส่วนหนึ่ง แต่การที่เกี่ยวข้องกับฝรั่ง ตัวท่านเองไม่มีความรู้เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะหาผู้ใดเป็นที่ปรึกษาหารือก็ไม่มีความรู้ ท่าน

๑. บางที่ท่านจะให้คนพวกนั้นชู้ตัวและเที่ยวชักชวนพวกหัวหน้าคนอื่นให้มาลแก่ โทษ แต่มีเสียงติเตียนกันว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นแก่คนใช้จึงไม่เอาโทษอย่างแรง แต่เมื่อมาลว่าพวกอั้งยี้ยังมีได้ก่อการร้ายในกรุงเทพฯ และการที่รัฐบาลกระทำมีผลให้อั้งยี้สงบไปได้ ในคราวนั้นดูก็ไม่ควรติเตียน

จึงแก้ไขหาความรู้ด้วยอุบายคบหาสมาคมกับฝรั่งให้สนิทสนมยิ่งขึ้นไปกว่าแต่
ก่อน ก็ฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เวลานั้น ในเหล่าที่เข้ารับราชการอยู่กับ
ไทยมีแต่ชนที่เป็น ครูสอนหนังสือหรือหัตถการ และเป็นคนเดินเรือหรือเป็น
ล่าม จะหาผู้ชำนาญการเมืองหาไม่ ฝรั่งพวกอื่นก็มีแต่คนค้าขายกับ
มิชชันนารีที่มาสอนศาสนา แม้กงสุลของรัฐบาลต่างประเทศก็เป็นพ่อค้า
แทบทั้งนั้น มีกงสุลเป็นข้าราชการแต่อังกฤษฝรั่งเศสและอเมริกา แต่ใน
เวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาล ตัวกงสุลฝรั่งเศษว่างอยู่ กงสุลอเมริกันเป็นนาย
พล (เมื่อครั้งอเมริกันรบกันเอง) ชื่อปาทริช ก็มีใครชวนชวยในการ
เมืองด้วยฐานะของอเมริกันมีน้อย มีคนสำคัญแต่นายนอกสัถสังสุลเยเนอราล
อังกฤษคนเดียว ด้วยเป็นผู้แทนมหาประเทศที่ในเอเชียยิ่งกว่าชาติอื่น
อย่าง ๑ เป็นหัวหน้าผู้แทนต่างประเทศที่ในกรุงเทพฯ ด้วยมียศสูงกว่า
เพื่อนอย่าง ๑ ประกอบกับวุฒิในส่วนตัวที่เป็นผู้ได้ศึกษาวิชาชั้นสูงและ
มาเรียนรู้ภาษาไทย ทั้งได้เคยสมาคมกับไทยที่เป็นคนชั้นสูงมาแต่ก่อน เจ้า
พระยาศรีสุริยวงศ์จึงทำทางไมตรีให้มิกกับนายนอกสัถสังสุลสนิทสนม คล้ายกับ
เป็นที่ปรึกษาของท่านในสมัยนั้น ดูเหมือนจะได้ช่วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
มาตลอดเวลาที่เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่เมื่อบรมราชาภิเษกคราว
หลังแล้ว นายนอกสัถสังสุลนำผู้แทนต่างประเทศให้ถือว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงว่าราชการบ้านเมืองเอง พันอำนาจหน้าที่ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
เลิกกันว่านายนอกสัถสังสุลเริ่มใช้คำเรียกท่านว่า (Ex-Regent) ผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดินที่ออกจากตำแหน่งแล้วก่อนผู้อื่น จึงห่างกันแต่นั้นมา

เรื่องเริ่มรัชกาลที่ ๕

ได้กล่าวมาในตอนก่อน ว่าเมื่อถูกลงโทษมเสด็จสวรรคตแล้วในปีแรกนั้นจำอะไรมิใคร่ได้ เมื่อจะแต่งหนังสือจึงเอาจดหมายเหตุเก่ามาตรวจดู เห็นข้อราชการในตอนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ ซึ่งฉันนึกว่าจำได้เป็นอย่างดีงาๆ แต่มาเข้าใจชัดเจนต่อเมื่อเป็นผู้ใหญ่มีอยู่หลายเรื่อง จะนำมาเล่าเริ่มต้นในตอนนี้

พิเคราะห์ดูเหมือนในระหว่างเวลาที่ยังไม่ได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ หรือถ้าอย่างพูดกันในปัจจุบันนี้ คือในเวลายังไว้ทุกข์อยู่นั้น รัฐบาลมุ่งหมายเพียงแต่จะระงับเหตุร้ายที่เกิดขึ้นดังพรรณนามาในตอนก่อน กับจะรักษาการต่างๆ ให้เรียบร้อยอยู่อย่างเดิมเป็นสำคัญ ยังไม่คิดจัดอะไรใหม่นอกจากที่จำเป็น หรือทำแต่ตามประเพณีบ้านเมืองที่มีแบบแผนมาแต่ก่อน เพราะฉะนั้นการที่จัดขึ้นใหม่ในปีมะเส็ง จึงปรากฏว่าจัดบำรุง

ทหารบกทหารเรือก่อนอย่างอื่น ด้วยมีความจำเป็นจะต้องเตรียมกำลัง
สำหรับปราบปรามพวกจีนตัวเฮี้ย (หรือฮองยี่) ทำกำเริบขึ้นดังกล่าวนั้นมาใน
ตอนก่อน ก็ในหนังสือที่แต่งนั้นจะมีที่กล่าวถึงทหารต่อไปข้างหน้าอีกหลาย
แห่ง ฉะนั้นได้เคยตรวจค้นเรื่องตำนานของทหารไทยอยู่บ้าง เห็นว่าน่าจะ
เล่าต้นเรื่องของทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง หรือที่เรียกกันว่า ทหารอย่าง
ยุโรป แทรกลงตรงนี้เสียก่อน เมื่ออ่านถึงเรื่องทหารต่อไปข้างหน้าจะได้
เข้าใจง่ายขึ้น

ทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่า แรกมี
ขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดฯ ให้นายทหารฝรั่งเศษ
คนหนึ่งชื่อว่า เซวาเลีย เดอ ฟอร์แบง เป็นครูผู้ฝึกหัด แต่พอสิ้นรัชกาลนั้น
แล้วก็เลิกมิได้มีต่อมาอีก จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๒
เมื่อรัฐบาลอังกฤษในอินเดียแต่งให้ ครอบเฟิต เป็นทูตเข้ามา มีทหารแขก
อินเดียที่อังกฤษจัดขึ้นเรียกว่า ซีปอย (Sepoy) ประจำเรือรบมาด้วย เป็น
เหตุให้ไทยได้เห็นทหารหัดอย่างฝรั่งเป็นครั้งแรกในกรุงเทพฯ นี้ เมื่อทูต
อังกฤษกลับไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯ ให้
จัดทหารอย่างฝรั่งขึ้นพวก ๑ ไทยเรียกกันว่า ทหารซีบอย (มีรูปภาพปรากฏ
อยู่ในหนังสือที่ฝรั่งแต่งเรื่องหนึ่ง) แต่จะมีจำนวนคนเท่าใด ให้มีหน้าที่
อย่างไร และใครเป็นครูฝึกหัด สืบไม่ได้ความ ฉะนั้นนิชฐานตามเค้า
เงื่อนเห็นว่า จะเป็นพวกกรมรักษาพระองค์และมีหน้าที่รักษาพระราชฐาน
ของทหารซีบอยกับแบบเครื่องแต่งตัวจึงยังมีสืบต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อแต่ง
บ่อมปากนาเตรียมต่อสู้ข้าศึก ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
หัว โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระยศ

เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงหัดพจนานุกรมเขารัตที่อพยพเข้ามา
 ตามภักดีเป็นทหารปืนใหญ่สำหรับประจำบ้อม และมีตำราปืนใหญ่ซึ่ง
 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้แปลจากภาษาอังกฤษ
 ปรากฏอยู่ แต่จะฝึกหัดจัดระเบียบการบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่พวกนั้น
 อย่างไร สืบไม่ได้ความ ถึงรัชกาลที่ ๔ ในปีกุนที่พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์นั้น มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษคน ๑
 ชื่อ อิมเป (Impey) ไม่สมัครอยู่ในอินเดีย เข้ามาขอรับราชการใน
 ประเทศสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้รับไว้
 เป็นครู แล้วดำรัสสั่งให้เกณฑ์ไพร่หลวงส่งไปฝึกหัดจัดเป็นทหารราบชั้น
 กรม ๑ เรียกว่า ทหารหน้า ต่อมาไม่ช้ามีนายร้อยเอกทหารอังกฤษตามมา
 จากอินเดียอีกคน ๑ ชื่อ น็อกซ์ (Knox ซึ่งภายหลังได้เป็นกงสุลเขเนอราด
 อังกฤษ) มาขอสมัครรับราชการเหมือนอย่างนายร้อยเอกอิมเป ในเวลา
 นั้นครูทหารวังหลวงมีแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง
 รับนายร้อยเอกน็อกซ์ไว้เป็นครู หัดคนพวกที่ได้ทรงบังคับบัญชามาแต่ใน
 รัชกาลที่ ๓ จัดเป็นทหารชั้นทางวังหน้า ทหารไทยจึงได้ฝึกหัดจัดการ
 บังคับบัญชาตามแบบทหารฝรั่งแต่่นั้นมา ใช้แบบอังกฤษหมดทุกอย่าง แม้
 จนคำบอกทหารและชื่อตำแหน่งนายทหารก็ใช้ภาษาอังกฤษ ต่อมาเมื่อมี
 แตรวงขึ้น ก็เอาเพลงอังกฤษ God Save The Queen มาใช้เป็นเพลงค่านับ
 รับเสด็จ และเครื่องแต่งตัวก็เลียนแบบทหารอังกฤษ ครั้นถึงปลายรัชกาล
 ที่ ๔ ครูอังกฤษไม่มีตัว ได้ทหารฝรั่งเศสคน ๑ ชื่อ ลามาซ Lamache มา
 เป็นครู ได้เป็นหลวงอุปเทศทวยหาญ มาแก้วิธีฝึกหัดและคำบอกทหาร
 เป็นภาษาฝรั่งเศส แต่ยังไม่ทันเปลี่ยนแปลงได้เท่าใดก็สิ้นรัชกาลที่ ๔ ถึง

รัชกาลที่ ๕ ก็ให้เลิกครูฝรั่งเศษ และให้นายทหารไทยที่เป็นศิษย์ของนาย
 ร้อยเอกอิมเปเป็นครู กลับฝึกหัดอย่างอังกฤษต่อมา ในครูพวกนี้ฉันท์รู้จัก
 ตัว ได้เป็นขุนนาง ๕ คน ชื่อครูเชิงเล็งเป็นที่ขุนเงินกระบวรหัต ได้เป็นครู
 ทหารมวินคน ๑ ชื่อครูกรอบ เป็นที่ขุนจัตกระบวรพล ได้เป็นครูทหาร
 รักษาพระองค์คน ๑ ชื่อครูเล็ก เป็นที่ขุนรัตนยุทธ ได้เป็นครูทหารมหาด
 เล็ก (และเป็นครูของตัวฉันท์ด้วย) คน ๑ ชื่อครูวงศ์ เป็นที่ขุนรัตนชัย
 คงเป็นครูทหารหน้าคน ๑ เมื่อรัชกาลที่ ๕ เห็นจะมีจำนวนทหารเข้าเฝ้า
 อยู่ประจำการราวสัก ๒๐๐ คน ทรงตั้งข้าหลวงเดิมซึ่งไว้วางพระราชฤทัย
 ให้เป็นผู้บังคับการ ในชั้นเดิมจะเป็นใครฉันท์ไม่ทราบ ทราบแต่ว่าเจ้าพระ
 ยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เมื่อยังเป็นที่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
 เป็นผู้บังคับการอยู่ก่อน แล้วโปรดฯ ให้คุณตาของฉันท์เป็นผู้บังคับการต่อ
 มาจนสิ้นรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้พระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ
 อมรานนท์) ปลัดกรมข้าหลวงเดิม เมื่อยังเป็นที่พระอินทรเทพแล้วเลื่อน
 เป็นพระยามหามนตรีเป็นผู้บังคับการทหารหน้า ตูเหมือนพวกรักษาพระองค์
 (ที่สืบเนื่องมาแต่ทหารขีบ้ายแต่ก่อน) ก็จัดให้เป็นทหารอย่างยุโรป
 เหมือนทหารหน้าในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ทักล่าวนี้

ส่วนทหารเรือฉันท์ ปรากฏในหนังสือเก่าว่าติดกันมาแต่ครั้งกรุงศรี
 อยุธยาว่าไทยเป็นเรือชาวตอง อูปีนีสลยไม่ชอบทางทะเล คนเดินเรือทะเล
 ของหลวงแม้ในสมัยนั้น จึงใช้แต่คนเชื้อสายพวกแขกจามและแขกมลายู
 เป็นพื้น ถ้าเป็นเรือค้ามักใช้จีน ในเวลาทำศึกสงครามก็เป็นแต่รับทหารไทย
 ไปในเรือฉันท์ เลยเป็นประเพณีเช่นนี้มาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อ
 ก่อนรัชกาลที่ ๕ ยังมีเรือทะเลของหลวงทั้งสำหรับลาดตระเวนและค้าขาย

เดิมเรือค้าขายใช้เรือสำเภาจัน เรือลาดตระเวนใช้กำปั่น (อย่างเดียวกับที่พวกแขกมลายูใช้) มาถึงรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นทหหลวงสิทธิินายเวรมหาดเล็ก อดุดำที่เรียนวิชาต่อเรือกำปั่นพวกฝรั่งด้วยใจรัก จนสามารถต่อเรือกำปั่นไปอย่างฝรั่งถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่นั้นเรือรบของหลวงสำหรับลาดตระเวนก็เปลี่ยนเป็นเรือกำปั่นไปอย่างฝรั่ง และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ได้อำนาจการต่อเรือกำปั่นของหลวงสืบมา พอถึงรัชกาลที่ ๔ ก็เริ่มเปลี่ยนเป็นกำปั่นไฟ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นที่สมุหพระกลาโหม ก็ได้อำนาจการต่อเรือกำปั่นและบังคับบัญชาเรือไฟของหลวง จัดขึ้นเป็นกรม ๑ เรียกว่า กรมอรุสมพล เป็นต้นของกรมทหารเรือไทย เรือกำปั่นไฟชั้นแรกต่อขึ้นเป็นเรือจักรข้างสำหรับบรรทุกคนเป็นพัน และคงใช้พวกจามเป็นพนักงานเดินเรือต่อมา แต่พวกต้นกลเป็นไทยทั้งนั้น มาจนตอนปลายรัชกาลที่ ๔ จึงเริ่มต่อเรือจักรท้ายรายปืนใหญ่เป็นเรือรบอย่างฝรั่ง แรกต่อเป็นเรือปืน (Gunboat) ๒ ลำ ชื่อ สงครามครรชิต ลำ ๑ ศักดิ์สิทธิ์อาวุธ ลำ ๑ แล้วต่อเรือขนาดใหญ่ขึ้นเป็นอย่างคอเวต (Corvette) อีกลำ ๑ ลำเร็ว เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๐ ชื่อว่า เรือ สยามประสัคฆ์ เมื่อมีเรือรบอย่างฝรั่งขึ้นจึงเกณฑ์พวกมอญไพร่หลวงหัดเป็นทหารมรีน สำหรับเรือรบฝรั่ง ตั้งขึ้นอีกกรม ๑ แต่กับต้นและต้นหนเรือรบยังต้องหาฝรั่งต่างประเทศมาใช้อยู่อีกนาน ทางฝ่ายวังหน้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงต่อเรือไฟ และหัดทหารเรือวังหน้าบ้างเหมือนกัน มีเรือรบวังหน้าต่อ ๒ ลำ ชื่อ อาสาวิตรัส ลำ ๑ ชื่อ ทยงคอโยธยา ลำ ๑ เรื่องต้นของทหารอย่างยุโรปเป็นดังแสดงมา

นอกจากบำรุงทหาร การที่จัดสร้างในปีมะเส็งเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ มีสร้างวัดราชบพิตร ๗ อย่าง ๑ สร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์อย่าง ๑ สร้างพระที่นั่งใหม่ (หมู่พระที่นั่งจักรีบาตน์) อย่าง ๑ กับตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่าง ๑ ด้วยเหตุต่างกัณฑ์ตั้งอธิบายต่อไป

เรื่องสร้างวัดราชบพิตร นั้น ตามประเพณีโบราณเมื่อผู้ใดสามารถตั้งวงศ์สกุลของตนได้ แม้เป็นแต่ชั้นคฤหบดีก็ย่อมสร้างวัดสำหรับสกุลของตนเป็นที่บำเพ็ญการกุศล และบรรจุอัฐิธาตุของสมาชิกในวงศ์สกุล จึงมีวัดที่ในเมืองสุโขทัย และในพระนครศรีอยุธยามากมายด้วยประเพณีที่วาง และเป็นคติถือกันมาว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์แล้วต้องสร้างวัดประจำรัชกาลทุกพระองค์ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ วัดพระเชตุพน ฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๑ วัดอรุณ ฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๒ วัดราชโอรส ฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๓ และวัดราชประดิษฐ์ ฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงให้สร้างวัดราชบพิตร ฯ ขึ้นเป็นวัดประจำรัชกาลก่อนฤกษ์ในปีมะเส็ง แต่ฉันจำไม่ได้ เห็นจะเป็นด้วยไม่ได้ไปตามเสด็จ มาจำได้แต่เมื่อแห่พระนิรันตรายไปวัดราชบพิตร ฯ เมื่อปีมะเมียเพราะเป็นแห่ใหญ่ มีกระบวนแปลก ๆ สนุกน่าดูมาก

เรื่องสร้างพระบรมรูปพระเจ้าอยู่หัว ๔ พระองค์นั้น ก็เริ่มบนทุนมาแต่ปีมะเส็ง การสร้างพระบรมรูปไม่เคยมีประเพณีมาก่อน แต่โบราณรูปที่สร้างเป็นเจดีย์วัดอุทิศสำหรับสักการบูชาสร้างแต่พระพุทธรูป และเทวรูปหรือรูปพระสงฆ์ซึ่งมีผู้นับถือมาก แม้จะสร้างพระรูปเป็นอนุสรณ์เฉลิมพระ

เกียรติพระเจ้าแผ่นดินก็สร้างเป็นพระพุทธรูปตั้งเช่นพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก
 กับพระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัย ที่อยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 หรือมีฉนวนก็สร้างเป็นรูปพระอิศวรหรือพระนารายณ์ ยังมีอยู่ในเมือง
 เขมรหลายองค์ ที่จะสร้างพระรูปพระเจ้าแผ่นดินเป็นรูปมนุษย์แต่โบราณ
 ทำทำไม อะไรเป็นต้นเหตุให้ทั้งตำราเดิม เวลาแต่งหนังสือหมอดตัวผู้
 เสียแล้ว นึกเสียตายที่ไม่ได้กราบทูลถามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรราชมงคล เมื่อยังมีโอกาส
 ที่จะรู้ได้ จึงได้แต่สันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่มีอยู่ คือเมื่อในรัชกาลที่ ๔
 ได้พระรูปพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศเข้ามาหลายองค์ เป็นพระรูปหล่อ
 เช่นที่เอมเปอรอนะโปเลียนที่ ๓ กับพระมหาดิถุวยมาเป็นบรรณาการบ้าง
 เป็นพระรูปปั้นระบายสีเช่นที่ยังรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานบ้าง ความนิยม
 คงจะเริ่มเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงมีผู้ส่งพระบรมรูปฉายาลักษณ์พระบาทสม
 เด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (องค์ที่ทรงพระมาลาสดก๊อต) ไปให้ทำเป็นรูป
 หล่อที่ในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖^๑ ช่างปั้นฝรั่งเศษเป็นผู้ปั้น ได้เห็นแต่ฉายา
 ลักษณ์ จึงคิดประดิษฐ์พระรูปโฉมตามคาดคะเน แล้วหล่อด้วยปูนปลาส
 เตอร์ขนาดสูงราวครึ่งเมตร ส่งเข้ามาถวายทอดพระเนตรก่อน^๒ พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร เห็นพระบรมรูปที่ฝรั่งทำผิด
 เพี้ยนพระลักษณะมากนัก จึงให้บอกเลิกแล้วดำรัสสั่งให้ช่างไทย (จะเป็น
 ใครสืบไม่ได้ความ แต่เป็นช่างปั้นฝีมือเยี่ยมอยู่ในเวลานั้น) ปั้นพระบรมรูป

๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ส่งไปก็ไม่ได้

๒. พระบรมรูปตัวอย่างที่วันนี้ เดี่ยวนี้อยู่ในหอสุรลัยภิมาน

ชนใหม่ออกองค์ ๑ ให้ทำเป็นอย่างพระบรมรูปพระบายสีขนาดเท่าพระองค์^๕
แต่การปั้นยังไม่ทันแล้วกษัตริษกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ทำต่อมาจนสำเร็จ เมื่อมีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเช่นนั้นแล้ว จึงทรงพระดำริว่าควรจะสร้างพระบรม
รูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๕ พระองค์เป็นพระรูปหล่อขนาดเท่าพระองค์^๕
ไว้เป็นที่สักการบูชาเฉลิมพระเกียรติ ฝ่ายท่านผู้ใหญ่ในราชการแผ่นดินก็
เห็นชอบด้วย เพราะมีแบบแผนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสร้างพระพุทธรูปฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธรูปห้านภบาลย์ ดนอง
พระเดชพระคุณสมเด็จพระบูรพกาวิมหาราชเป็นเยี่ยงอย่าง และพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มสร้างเป็นรูปมนุษย์มาแล้ว ดันนิษฐาน
ว่ามุดเหตุที่สร้างพระบรมรูป ๕ พระองค์ เห็นจะเป็นเช่นว่ามา การ
สร้างพระบรมรูป ๕ พระองค์นั้น โปรดฯ ให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ
อธิบดีกรมช่างสิบหมู่ และเป็นช่างอย่างดีในพระองค์เองด้วย เป็นผู้อำนวยความสะดวก
การ เมื่อปั้นหุ่นนั้นรูปพระลักษณะได้แน่แต่ขนาดพระองค์ว่าสูงเท่าใด เพราะ
มีพระพุทธรูปฉลองพระองค์อยู่เป็นหลัก แต่ส่วนพระรูปโฉมนั้นนอกจาก
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระบรมรูปปั้นอยู่แล้ว ต้อง
อาศัยใต้อาามผู้ที่เคยเห็นพระองค์ให้บอกพระลักษณะ และคอยตีให้ช่างแก้
ไขไปแต่แรกจนแล้ว ก็ในเวลานั้นผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธรูป
ห้านภบาลย์ และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีอยู่มาก แต่ผู้

๑. พระบรมรูปองค์ที่ว่ามี เดี่ยวนี้ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งเวาไชยน์ทวีเชียรปราสาทที่เมือง
เพชรบุรี

เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หาได้แต่ ๕ คน คือ พระองค์เจ้าหญิงปุก พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๒ พระองค์ ๑ สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (โต) วัดระฆังองค์ ๑ เจ้าพระยาสุรธรรมมนตรี (บุญศรี) คน ๑ กับเจ้าพระยาอรรมาฯ (ลมิ่ง สนธิวัตน์) คน ๑ บั้นพระรูปสำเร็จได้หล่อนเมื่อเดือนอ้าย ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๔ แล้วโปรดฯ ให้ประดิษฐานไว้ที่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในชั้นแรก

เรื่องสร้างพระที่นั่งใหม่ นั้น มูลเหตุเกิดด้วยเมื่อปีมะเส็ง มีราชทูตต่างประเทศเชิญพระราชสาส์น ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศแสดงความอาลัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และถวายพระพรแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้ามาหลายราย ก็การรับราชทูต และพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินในยุโรป ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพิ่งเริ่มมีขึ้นตั้งแต่ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้นเอาแบบอย่าง ครังสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศส มาใช้เป็นตำราตั้งแต่ครั้งรับเซอร์จอห์น เบาริง ราชทูตอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นต้นมา คือให้จัดเรือกระบวนลงไปรับพระราชสาส์นและราชทูตจากที่ด่านัก หมายความว่าทำพระแล้วมีกระบวนแห่ทางบกเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง พระราชสาส์นตอบก็แห่ไปส่งยังด่านักทูตหรือสถานกงสุลเช่นเดียวกัน ทำนองฝรั่งจะระอาด้วยต้องชี้แคว่เมื่อแห่พระราชสาส์นทางบก ฝ่ายไทยเมื่อมีพระราชสาส์นต่างประเทศมาบ่อย ๆ ก็เบียดต้องจัดการแห่แหนรำไป พอถึงรัชกาลที่ ๕ จึงตกลง

กันเล็กประเพณีรับพระราชสาส์นอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นให้เรือไฟไปรับ
พระราชสาส์นและราชทูต และใช้รับเมื่อทูตขึ้นบกแทนขี้แคว แต่ความ
ลำบากอย่างอื่นยังมีอยู่ ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๕ ถ้ารับแขกเมืองเต็มยศเช่น
วันถวายพระราชสาส์น เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ถ้าแขกเมือง
เข้าเฝ้าไปรวเขต โปรดฯ ให้เฝ้าบนพระที่นั่งบรมพิมาน ซึ่งจัดตั้งโต๊ะเก้าอี้
อย่างฝรั่ง ถึงรัชกาลที่ ๕ เสด็จย้ายมาประทับที่พระมหารมณเฑียรเดิม และ
จะจัดพระที่นั่งบรมพิมาน เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีที่เสด็จออกมารับแขกเมืองเฝ้าไปรวเขต ท่านผู้
ใหญ่จึงปรึกษากันให้หรือพระที่นั่งเก๋งสี่ตลาภิรมย์^๑ ของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งอยู่ต่อกับพระมหารมณเฑียร เอาที่สร้างพระที่นั่งชนใหม่
(ตรงพระที่นั่งมูตสถานบรมอาสน์บัดนี้) ความคิดเดิมดูเหมือนจะสร้างแต่
หลังเดียว สำหรับเป็นที่รับแขกเมืองเข้าเฝ้าไปรวเขต แต่ต่อมาเมื่อได้เสด็จ
ไปทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศ ทรงพระราชดำริจะเปลี่ยนแปลงระเบียบ
การในราชสำนักให้สมสมัย การสร้างพระที่นั่งใหม่ จึงขยายใหญ่โต ให้
เป็นที่เสด็จประทับทำนองเดียวกับพระอภิเนาวนิเวศน์ ของพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เหตุที่ตั้งระเบียบเครื่องราชอิสตริยาภรณ์เมื่อปีมะเด็งนั้น เกิดด้วย
เอมเปอเรอเอาสเตรียให้ราชทูตเชิญเครื่องราชอิสตริยาภรณ์เข้ามาถวาย จะ
ต้องตอบแทน ก็ในเวลานั้นเครื่องราชอิสตริยาภรณ์สยามซึ่งพระบาท

๑. พระที่นั่งสี่ตลาภิรมย์ เมื่อรื้อแล้วโปรดฯ ให้เอาไปสร้างถวายเป็นตำหนักเจ้าอาวาส
วัดราชบพิธฯ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาไว้ยังเป็นแต่ดวงตรา อย่าง
หนึ่งลายเป็นตราตามตำแหน่ง (จึงเรียกกันว่า ตรา) อีกอย่างหนึ่งประดับ
พรตน์สำหรับเจ้านาย กับอีกอย่างหนึ่งลายเป็นรูปช้างเผือก สำหรับ
ข้าราชการ (ชั้นสูงลงยา ชั้นกลางทอง ชั้นต่ำเงิน) และมีตราลายพระ
มหามงกุฎสำหรับผู้หญิงอีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมาะแก่ที่จะส่งไปถวายตอบแทน
พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศและพระราชทานทูตานุทูต จึงโปรดฯ ให้จัด
ระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นใหม่ ให้มีสายสะพายและดวงตรา
สำหรับชั้นสูง มีดวงน้อยห้อยแพรแถบคล้องคอและติดอกเป็นลำดับชั้นต่ำ
ลงมา ให้ตรงตามแบบเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างฝรั่งตั้งแต่ในปีมะเส็ง
นั้น แต่ประกาศเป็นพระราชบัญญัติต่อเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

ถึงปลายปีมะเส็ง ถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พระเมรุทองสนาม
เมื่อวันที่ ๖ มีนาคม งานพระเมรุครั้งนั้นฉันก็จำอะไรมิใคร่ได้ จำได้มัน
คงแต่วันเปลืองเครื่องพระบรมศพก่อนจะถวายพระเพลิง แม้ให้ฉันไป
ถวายบังคม ภูษามาดาเขาอุ้มฉันขึ้นถึงปากพระโกศ ได้เห็นพระบรมศพ
ทูลกระหม่อม กับเมื่อถวายพระเพลิงแล้ว รุ่งขึ้นเข้าเจ้านายลูกเขยของ
ทูลกระหม่อมได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ขึ้นไปเก็บพระบรม
อัฐิไว้สักการบูชา เจ้านายเด็ก ๆ พวกฉัน ยังไม่มีใครเคยเห็นอัฐิ
บางพระองค์ก็เก็บถูกพระบรมอัฐิ บางพระองค์ก็หลงเก็บเอาพระอังคาร
(ถ่าน) มา แต่ฉันเคราะห์ดีด้วยเมื่อเก็บแล้วถามพระยาราชโกศา (จันทร์
จวีโรทัย) ภูษามาดา ว่าพระบรมอัฐิหรือมิใช่ แถบบอกว่าพระบรม

อัญญา จึงได้เชิญมา ยังตั้งการบูชาอยู่จนทุกวันนี้

เมื่อสิ้นงานพระเมรุแล้วก็เลิกไว้ทุกข์ คนทั้งหลายเลิกโกนหัวกลับ
ไว้ผมกันอย่างเดิม พวกข้าราชการประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งให้คงตำแหน่งอยู่ตลอดเวลาพระบรมศพยังประดิษฐาน
อยู่ ก็ต้องเปลี่ยนฐานะไปตามกาล ตอนนั้นนางสงสารแม่ เมื่อถูกเรียกคืน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ก็หีบหมากลงยาสำหรับยศเจ้าจอมมารดา และ
พานทองเครื่องยศที่เป็นพระดนมเอก เปลี่ยนเครื่องยศเป็นหีบหมากทอง
เหมือนอย่างท้าวนาง ซึ่งถูกลดผลประโยชน์ที่เคยได้พระราชทานน้อยลง
กว่าครั้งก่อน ไข่แต่เท่านั้น ชื่อที่เคยเรียกว่า เจ้าจอมมารดาชุ่ม ก็ต้องเปลี่ยน
เป็น ชุ่มเจ้าจอมมารดา หมายความว่าเจ้าจอมมารดาเป็นหม้าย ที่จริงก็ไม่
เป็นการลดยศศักดิ์ แต่เพราะไม่เคยตกยาก พวกเจ้าจอมมารดาก็พากัน
โทมนัส รู้สึกเหมือนกันว่าถูกถอดหัวไป จนทราบถึงพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยตรัสเล่าแก่ฉันเมื่อภายหลังว่า ครึ่งนั้นทรงส่งสาร
เจ้านายพี่น้องกับเจ้าจอมมารดาที่ตอลลำบากยากจน จึงตรัสขอให้รัฐบาล
จ่ายเงินกลางปีแก่พระเจ้าพี่น้องเธอ พระองค์ชายปีละ ๒,๕๐๐ บาท พระ
องค์หญิงปีละ ๑,๖๐๐ บาทแต่นั้นมา ล่วงมาอีกสัก ๒๕ ปียังทรงแก้ไขอีก
ครึ่งหนึ่ง ด้วยทรงพระกรุณาแม่ฉันเป็นต้นเหตุ ควรจะเล่าไว้ให้ปรากฏ
ถึงสมัยเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เกิดไข้
ดำเป็นโรคระบาดขึ้นในกรุงเทพฯ คนเจ็บกันมากกว่ามาก ตัวฉันก็เป็นไข้
ดำด้วย อาการโรคไข้ดำนั้นตัวร้อนเหมือนจับไข้และมีเม็ดผดขึ้นทั่วตัว

คล้ายกับออกซิสุกอีไล ถ้าเม็ดไม้ชิ้นก็มีอาการปวดตามข้อเป็นทุกขเวทนา
แต่มีใครมีใครเป็นอันตราย ถึงกระนั้นเพราะเพิ่งเกิดไข้ต่ำเป็นโรคระบาด
ครั้งแรก คนก็พากันตกใจ เมื่อฉันเจ็บอยู่นั้นวันหนึ่งอยู่ในห้องนอนกลุ่ม
ใจ จึงสั่งให้เขาเอาเตียงพับสำหรับเดินทางไปตั้งในห้องสมุด จะย้ายลง
ไปอยู่ห้องนั้น คนตั้งเตียงเผดไปไม่ทางขวาเตียงให้ถึงที่ ตัวฉันกำลังเจ็บ
ก็ไม่สังเกต เมื่อขึ้นนอนเตียง ๆ ก็ฟูปลงจนฉันพลัดตก แต่ก็ไม่เจ็บช้ำ
อันใด แต่ข้าวระบือเข้าไปถึงพระภรรณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ว่าฉันป่วยอาการมากถึงตนรจนจนพลัดตกเตียง ก็ตกพระราช
หฤทัย รีบทรงเขียนลายพระราชหัตถ์ถึงแม่ ตรัสถามอาการป่วยของฉัน
เมื่อผนึกของพระราชหัตถ์เดชาแล้วจะทรงสลักหลังซองว่า ถึงขุมเจ้าจอม
มารดา ทรงนึกสงสาร จึงเขียนว่า ถึงเจ้าจอมมารดาขุม แล้วเลยมีพระราช
ดำรัสสั่งกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เมื่อยังเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง ให้
เปลี่ยนระเบียบเรียกเจ้าจอมมารดาว่ารัชกาลที่ล่วงแล้ว ให้ใช้คำ เจ้าจอม
มารดา นำชื่อ แต่ให้เติมลำดับรัชกาลเข้าข้างหลังเช่นว่า เจ้าจอมมารดาขุม
รัชกาลที่ ๔ ดังนี้ จึงใช้เป็นประเพณีสืบมา เมื่อแม่ได้รับลายพระราช
หัตถ์เดชา เจริญมาให้ฉันอ่านด้วยความปีติยินดี แต่ทั้งตัวท่านและฉันไม่ได้
สังเกตที่ทรงเปลี่ยนคำสลักหลังซอง เมื่อฉันเขียนจดหมายสนองลายพระ
ราชหัตถ์ จึงกราบบังคมทูลแต่อาการให้ฉันพระราชมารดา แต่มิได้กล่าวถึง
เรื่องขอมมารดา เมื่อฉันหายเจ็บเข้าไปเฝ้า ตรัสถามว่า “สังเกตชื่อแม่ของ
เธอที่ฉันสลักหลังซองหรือเปล่า” แล้วจึงตำรัสเล่าเรื่องให้ฟังดังแสดงมา

เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ความเปลี่ยนแปลงกะทบถึงเจ้านายที่เป็นพระราชโอรสธิดาของทูลกระหม่อม ทำให้ผิดกับแต่ก่อนหลายสถาน เป็นต้นว่าแต่ก่อนมา เคยรักและเคารพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างเจ้าฟ้าที่เป็นหัวหน้า ส่วนพระองค์ก็โปรดเล่นหัวกับเจ้านายน้อย ๆ เสมอ ครั้นเสด็จเสวยราชย์ พระองค์ต้องทรงประพฤติพระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดิน แต่มิใช่เป็นพ่อเหมือนทูลกระหม่อม เจ้านายพวกพี่น้องเขยก็เกิดกดหัวเกรง ไม่กล้าเข้าใกล้คิดโดยวิสสาสะเหมือนแต่ก่อน แม้เจ้านายพี่น้องด้วยกันเองก็ต้องแยกกันไปตามชั้นพระชั้นษา พระองค์หญิงที่เป็นสาวไปเข้าหมู่เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายใน พระองค์ชายที่เป็นหนุ่มต่างก็ออกไปอยู่วังต่างหาก เจ้าจอมมารตากับเจ้าน้องที่ร่วมเจ้าจอมมารตาก็มักตามไปอยู่ด้วย แต่เจ้านายพระองค์ชายที่ยังไม่ได้โสกันต์เช่นตัวฉัน อยู่ในวังแทบทั้งนั้น มีเหตุจำได้ในตอนนี้ ๒ เรื่อง คือคืนวันหนึ่งเมื่องานเฉลิมพระชันษาในปีมะเมียนั้นเกิดไฟไหม้ที่ตำหนักเจ้าคุณจอมมารตาดำดี (ชนนีของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทษุมมาลมารศรี) ฉันกำลังนอนหลับอยู่ พี่เลี้ยง (ชื่อน้อย) แยกลุกขึ้นมาไปที่หีบผ้าเลือกหยิบเอาผ้าปูใหม่ผืน ๑ มานุ่งให้ บอกว่าถ้าอย่างไรรจะได้มีผ้าใหม่ติดตัวไปด้วย แล้วพาลงไปยื่นคอยหนีไฟอยู่ที่บันไดเรือน ที่จริงไฟไหม้อยู่ห่างเป็นไหน ๆ แต่เห็นเปลวไฟลุกโพล่งน่ากลัวก็พากันหวาดหวั่น เพราะไม่มีใครเคยเห็นไฟไหม้ในวังมาแต่ก่อน ตอนนั้นมาฉันต้องย้ายจากเรือนที่ทูลกระหม่อมโปรดฯ ให้สร้างพระราชทานทางฝ่ายตะวันตกใกล้ประตู (ดิน) อนงค์ลีลา ไปอยู่เรือน

โบราณซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๓ ทางด้านตะวันออกใกล้ประตูราชตำราญ
พระจะวอเรือนเดิมเอาที่สร้างตำหนักสมเด็จพระยาสุภาวดีต้นราชประยูร
เรือนที่ไปอยู่ใหม่นั้นดูเหมือนจะยังอยู่จนบัดนี้ ด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ฉนั้น
มีโอกาสเข้าไปในวัง ผ่านไปทางนั้นเห็นเข้ายังทำให้ลูดู พวกกันเห็นประ
หลาดที่ฉนั้นเคยอยู่เรือนเล็กเพียงเท่านั้น

การศึกษาของฉนั้น เมื่อทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตได้เรียนชั้น
ปฐมศอกครูผู้หญิงดำเร้วแล้ว ถึงเขตที่จะเรียนชั้นมัธยมศอกครูผู้ชาย แต่ใน
มีมะเส็งท่านผู้ใหญ่อยังดาดละวณอยู่ด้วยเรื่องเปลี่ยนรัชกาลใหม่ การศึกษา
ต้องรอมัจฉจนถึงมีมะเมี้ยเมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว จึงได้รับคำสั่ง
ให้ออกไปเรียนหนังสือขอม (คือเรียนภาษามคธ) ด้วยกันกับเจ้านาย
พี่น้องที่เป็นชั้นเดียวกันอีกสักสี่ห้าพระองค์ พระยาปริยัติธรรมธาดา
(เปี่ยม) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้เป็นอาจารย์
พระเจ้าลูกเธอ นับตั้งแต่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นต้น มาสอนที่เก่งกรงนกในเวลาเช้าแต่ ๘ จน ๑๑ นาฬิกา ทุกวัน
เว้นแต่วันพระกับวันโกน เก่งกรงนกที่ไปเรียนหนังสือฉนั้น พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างไว้นอกบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
ทางด้านตะวันตก เดิมมีกรงนกใหญ่อยู่กกลาง มีเก่งด้านละหลัง เก่งทาง
ด้านตะวันตกชื่อ วรเทพสถาน เป็นที่สำหรับเสด็จประทับ เก่งทางด้านเหนือ
ชื่อ สรรพมขมาตยา เป็นที่ขุนนางผู้ใหญ่พัก เก่งทางด้านตะวันออก(ที่ไป
เรียนหนังสือ) ชื่อ ราชนุราชอาสน์ เป็นที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า

๑. อยู่ตรงที่สนามหญ้าหน้าปราสาทจักรีองค์ตะวันออกบัดนี้

อยู่หัวประทับเมื่อคอยเข้าเฝ้า เก่งทางด้านไต่ข้อ วรรณารุเสพ เป็นที่พัก
ของนางในที่ตามเสด็จ ถึงรัชกาลที่ ๕ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกราบทูลขอ
อนุญาตรื้อกรงนก เอาที่สร้างเก่งใหญ่ขึ้นใหม่หลัง ๑ ดำหรับเป็นที่ประชุม
ปรึกษาราชการ ชนนานนามว่า เก่งวรสาภิรมย์ เป็นเก่งโถง ๓ ด้าน กั้น
เฉลียงด้านใต้เป็นห้องยาวตลอดหลัง ในห้องนั้นทำแท่นราชอาสน์ไว้แห่ง
หนึ่ง มีช่องพระแกลดตรงราชอาสน์นั้นเปิดถึงห้องประชุม เดิมหมายว่าจะ
ให้เป็นห้องลับสำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไป
ทรงฟังปรึกษาราชการแผ่นดินเป็นการศึกษา แต่ไม่พอพระราชหฤทัยที่จะ
เสด็จไปประทับเช่นนั้น จึงจัดให้เป็นที่กรมพระราชวังบวรฯ ประทับเมื่อ
คอยเข้าเฝ้า เอาเก่งราชานูราชอาสน์นี้ใช้เป็นที่เล่าเรียนของเจ้านายพวกฉัน
วิชาเรียนภาษามคธในสมัยนั้น ยังไม่มีสมุดตำราเรียนฉบับพิมพ์ นักเรียน
ที่เรียนตามวัดต้องหัดเขียนและจำหนังสือเรียนของตนเอง (เพราะเหตุนี้
พวกเปรียญจึงมักเขียนหนังสืองาม) แต่เจ้านายพวกฉันไม่ต้องหัดเขียน
แรกเข้าเรียนอาจารย์เขียนตัวหนังสือขอมลงสมุดคำสอนให้อ่านก่อน เมื่อ
อ่านหนังสือขอมออกแล้วก็ให้ตั้งต้นเรียนไวยากรณ์ภาษามคธ อาจารย์
เขียนให้เองบ้าง เขาไปให้ราชบัณฑิตเขียนมาให้บ้าง เมื่อเรียนไวยากรณ์
ตลอดแล้วก็สอนให้แปลคัมภีร์ธรรมบทต่อไป เรียกกันว่า ชั้นคัมภีร์ เจ้านาย
ที่ได้เรียนจนถึงชั้นคัมภีร์ดูเหมือนจะมีน้อยพระองค์ เพราะการเรียนชั้น
นี้กำหนดหมดเขตเพียงทรงผนวชเป็นสามเณร ถ้าทรงผนวชแต่พรรษา
เดียวก็มีภักดีภาษามคธไปเรียนวิชาอย่างอื่น ต่อทรงผนวชอยู่หลายพรรษา

จึงเรียนภาษามครต่ออาจารย์อื่นสืบไป ส่วนตัวฉันเองไม่นึกรักภาษามคร
มาแต่แรก เพราะไม่รู้ว่าจะมีประโยชน์อย่างไร และไม่เข้าใจว่าเพราะเหตุ
ใดจึงต้องเรียนไวยากรณ์ลำบากยากเย็น ต้องเรียนก็เรียนไปอย่างนั้น ดู
เหมือนจะเรียนช้ากว่าเจ้าพี่พระองค์อื่นโดยมาก พอเรียนไวยากรณ์จบเล่ม
บทมาดา ก็พอถึงเวลาตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ มีรับสั่งให้ส่งไป
เข้าโรงเรียนนั้น แต่นั่นฉันจึงได้เล่าเรียนอย่างกวตขันตังจะเล่าในที่อื่น
ต่อไป

เวลาที่เจ้านายพวกฉันออกไปเรียนภาษามครนั้น ร่วมกับเวลา
ประชุมปรึกษาราชการแผ่นดินที่เก๋งวรตภาภิรมย์ อยู่ใกล้ ๆ กัน ได้ยิน
ถนัด เสียงเจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายก นั้นตั้งกว่าเพื่อน แต่ปรึกษา
หารือกันอย่างไรไม่เข้าใจ ถึงกระนั้นก็ชอบแอบดูตามประสาเด็ก พอจน
เวลา ๑๑ นาฬิกา กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จมา มีกระบวนแห่มาจาก
วังหน้าทุกวัน กระบวนหน้ามีทหารคน ๑ ถีธงช้างนำแล้วถึงแถววงและ
ทหารราบกองร้อย ๑ พวกนี้มาหยุดอยู่ตรงนอกประตูวิเศษชัยศรี ตอนนั้น
ถึงกระบวนตำรวจหน้าเดิน ๒ สาย ไพร่ถือมัดหวาย นายถือหอก เดิน
เข้าจนถึงประตูพิฆานชัยศรี ต้องวางหอกและมัดหวายไว้เพียงนั้น เดิน
ประสานมือเปล่าเข้าประตูต่อมา กรมพระราชวังบวรฯ ทรงพระราชยาน
ขึ้นพระกลด มีมหาดเล็กเชิญเครื่องตาม และมีวอที่นั่งรอง (สำหรับทรง
เวลาฝนตก) ด้วยหลัง ๑ กระบวนหลังมีนายทหารคาดกระบี่และตำรวจ
หลังเดินแวง ๒ สาย มาปลดกระบี่วางหอกที่นอกประตูพิฆานชัยศรีเหมือน
พวกกระบวนหน้า กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จลงจากพระราชยาน

เสด็จกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร (เวลานั้นยังเรียกกันว่า พระองค์เจ้า
กมลลาสน์เลอสรวิศ ซึ่งเป็นลูกของคุณบัวเพียง) ไปยังตำหนักที่พักของท่าน
อยู่ที่ริมคลองวัดสุทัศน์ ฯ เนื่อง ๗ ไปค้างคืน ๑ พอรุ่งขึ้นท่านจะเข้ามา
เผ้าก็พากลับมาส่งในวังทันเวลาเย็นหนึ่งสี่ บางวันยังเก่งกว่านั้น ถึง
ลอบชวนวอตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นไปวังหน้า เพราะฉันเคยไป
ตามเสด็จทุลกระหม่อม รู้จักทางเข้าออกและคุ้นเคยกับท่านผู้ใหญ่ในวัง
หน้ามาแต่ก่อน พอไปถึงก็ตรงไปหาเจ้าคุณจอมมารดาเคมจนนี้ฯคงกรม
พระราชวังบวร ฯ ท่านเลี้ยงดูแล้วเลยไปนอนค้างที่ตำหนักหม่อมเจ้าหญิง
ห่ม ในเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งเคยเอาเป็นธูระเลี้ยงดูด้วย
ถือว่าเป็นหลาน รุ่งขึ้นก็ชวนวอตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ กลับมา
วังหลวง เมื่อฉันไปครั้งแรก กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่ทรงทราบ ครั้น
ไปอีกครึ่งหนึ่งคงทอดพระเนตรเห็นเมื่อฉันชวนวอ พอเสด็จไปถึงวังหน้า
ตรัสถามถึง พวกข้าราชการทูลว่าฉันลงจากวอแล้วก็หายไป ตกพระหฤทัย
ให้เที่ยวตามหา ไปพบอยู่ที่เจ้าคุณจอมมารดาเคมก็เป็นอันแล้วกันไป

การไปมาในกรุงเทพ ฯ สมัยนั้น ถนนหนทางยังมีน้อย รถก็มี
แต่ของหลวง ยังใช้เรือกันเป็นพื้น บ้านคุณตาแม่อยู่ใกล้ถนนเจริญกรุง
ที่เชิงสะพานเหล็ก (ตารวงสถิตย์) ก็ยังต้องใช้เรือ เรือที่ใช้กันเป็นพาหนะ
สมัยนั้น ถ้าเป็นเจ้านายหรือเจ้าพระยา ใช้เรือดำบันเก่งคนพายสัก ๑๐ คน
ขุนนางชั้นรองลงมาเช่นคุณตา ใช้เรือดำบันประทุนคนพาย ๖ คน ๗ คน
แรกฉันไปกับคุณตา นั่งไปในประทุนเมาเรือเกือบทนไม่ไหว แต่ทีหลังก็

เคยไป ผู้อยู่บ้านห่างทางน้ำที่ต้องไปมาทางบกนั้น เจ้านายที่พระชันษา
มากมักทรงเสด็จยาม ๔ คน แต่เจ้านายที่เป็นหนุ่มมักชอบทรงม้า ถ้า
เสด็จเข้าเฝ้าหรือเสด็จไปในเวลามีการงาน มีตำรวจถือมัตหวายนำคน ๑
และมีคนเชิญพระกลดกับพวกมหาดเล็กเชิญเครื่องตามข้างหลังเป็นหมู่ ถ้า
เป็นแต่เที่ยวเล่นก็มีบริวารแต่น้อย หรือทรงม้าไปแต่โดยลำลองเหมือนกับ
ผู้อื่น กรมหมื่นราชศักดิ์ฯ ชอบทรงม้า เวลาฉันไปตามเสด็จประพານม้าให้
ตัว ๑ สมัยนั้นอาณัติฝรั่งก็ขงหายาก มีแต่สำหรับกรมหมื่นราชศักดิ์ฯ ทรง
ฮานเดียว ฉันต้องหัดขี่ม้าด้วยเบาะไทยไม่มีโกส่น เรียกกันว่า เบาะหัวโต
เคยตกครั้ง ๑ แต่ได้ขี่มาเป็นมาแต่นั้น ประหลาดอยู่ที่ภายหลังมาเมื่อ
ฉันเป็นราชของครักษ์ ต้องขี่มาตามเสด็จเสมอ ขี่ทั้งมาเทศและมาไทย
เมื่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ขี่มาเที่ยวตรวจหัวเมืองแทบทั่ว
พระราชอาณาจักร ไม่ได้ตกม้าอีกเลย แต่เมื่อสมเด็จพระราชบิดลาฯ
ตกม้าพระขงค์หัก ฉันคิดเห็นว่าคนแก่กระตุกเปราะ ไม่ควรจะได้ขี่ภย ทั้ง
รถไฟและรถยนต์ก็มีใช้แล้ว จึงได้เลิกขี่มาแต่นั้นมา จะกล่าวต่อไปถึง
เรื่องพาหนะที่ใช้ทางบกในสมัยเมื่อฉันยังเป็นเด็ก ชุมนางผู้ใหญ่ชั้นเจ้า
พระยาและพระยาที่ไต่พานทองเครื่องยศนั่งแคร่หาม ๔ คน ที่เป็นพระยา
ชั้นรองลงมาก็ขี่คานหาม (แต่มักเรียกกันว่าเปลญวน) หาม ๒ คน มี
ทนายถือร่มกับหีบหมากกานาตามหลัง ทยศต่ำกว่านั้นก็นขี่มาหรือเดินดิน
ตามความสามารถ

เมื่อฉันอยู่ในวังในสมัยนั้น ถึงเวลาเย็นผู้ใหญ่ให้ฉันไปคอยตาม
เสด็จประพาสเหมือนอย่างรัชกาลก่อน แต่ในตอนบ่มะเล็งพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีใครเสด็จไปที่ไหน นอกจากเสด็จไปพระมหา
ปราสาทที่ประดิษฐานพระบรมศพ ทั้งเวลาเข้าค่าเป็นนิจ บางวันเมื่อ
เสด็จไปตอนค่ำ แวะเฝ้าสมเด็จพระยาสุตารัตนราชประยูรที่พระตำหนัก
เดิม มีเรื่องทักนัยงำได้ วันหนึ่งสมเด็จพระราชปิตุลา ฯ เจ้าฟ้ากรม
พระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เวลานั้นก็ยังทรงพระเยาว์พระชันษาแก่กว่า
ฉัน ๓ ปี ตรัสชวนฉันไปดูของเล่นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ซึ่งเอามาไว้ในพระที่นั่งเกษิดติลาภิรมย์ ท่านไปค้นเอากล่องเมีย
ข้อมออกมาดู มีกล่องขนาดใหญ่สำหรับสุบยาฉัน ๓ ทำเป็นรูปกบหอย
เผอิญมียาสุบกับไม้ขีดไฟอยู่ในตู้ด้วย นึกอยากสูบยาสุบกล่องนั้นมาด้วย
กัน เอากล่องกบหอยมาชวนกันสูบ ฉันได้สูบยาเป็นครั้งแรกในวันนั้น
เมื่อนั้นเจียนสิ้นสติเลยเข็ดกล่องกบหอย แต่ประหลาดอยู่ที่ต่อมาภายหลัง
เกือบ ๒๐ ปี ถึงรัชกาลที่ ๗ เมื่อโปรด ฯ ให้ฉันเป็นนายกราชบัณฑิตย
สภา มีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ตรวจของพิพิธภัณฑ
สถานอยู่แต่ก่อน พบกล่องกบหอยฉันนั้นอยู่ในพิพิธภัณฑสถานไม่มีใครรู้ว่า
ได้มาจากไหน ฉันสามารถบอกได้ด้วยเคยรู้ขีดมาแล้วแต่ยังเป็นเด็ก
ถึงตอนบ่มะเมียเจ้านายเด็ก ๆ พวกฉันไม่มีเจ้าพี่ชั้นใหญ่คอยควบคุมเหมือน
แต่ก่อน ก็เกิดเป็นโอกาสที่จะเที่ยวเตร่ได้ตามชอบใจ ฉันจึงมักไปค้าง
นอกวังตั้งกล่าวมาแล้ว ถ้าอยู่ในวังวันไหนเสด็จออกทอดพระเนตรข้อม
ทหาร ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ หรือเสด็จไปที่อื่นในบริเวณพระราชวังก็ไป
ตามเสด็จ ถ้าไม่เสด็จไหนก็ไปเที่ยวเล่นตามชอบใจ มีแต่พี่เลี้ยงผู้ชาย

ตามไป ไปดูข้างเผือกตามโรงที่เลี้ยงบ้าง เวลานั้นพระเศวตวรวรรณ
(ข้างต่าง) เพิ่งมาถึง เป็นลูกข้างปล่อยไว้ในคอก ชอบเล่นกับคนนำเช็นดู
บางวันก็ไปดูลิงเผือกที่พวกรักษารงค์เลี้ยง ได้เห็นของประหลาดอย่างหนึ่ง
คือลูกลิงเผือกที่พวกรักษารงค์เขาเอาลิงเผือกผสมกัน มักออกมาเป็นลิง
สามัญอย่าง อ้ายจ้อ เป็นข้อพิศุจน์ว่าสัตว์เผือกมิได้เป็นพืชพันธุ์ แต่
ที่ขอบไปบ่อย ๆ นั้น คือไปเที่ยวดูรูปเขียนในวัดพระแก้ว มิฉะนั้นก็เที่ยว
ชอกแซกไปที่อื่น ๆ เช่นห้องอาตถกษณ์และโรงพิมพ์หลวง เป็นต้น จนคุ้น
กับพวกพนักงานประจำรักษาสถานนั้นแทบทุกแห่ง แต่การเตรียอยู่อย่าง
ที่ว่าสัก ๒ ปี ในสมัยนั้นกรูสึกว่าสนุกดี ต่อมาทวนคิดเมื่อเป็นผู้ใหญ่จึง
เห็นว่าน่าสงสาร ด้วยเมื่อเป็นพระเจ้าลูกเธอจะไปไหนมีแต่คนอุ้มชูดูแล พัง
ห้ามมิให้ชุกชนจนเบื่อหู แต่พอเปลี่ยนเป็นพระเจ้าน้องยาเธอถึงไม่มีใคร
ดูหมิ่น ก็ไม่มีใครเอาใจใส่เชื้อเพื่อเหมือนแต่ก่อน แต่จะว่าน่าเสียใจทีเดียว
ก็ว่าไม่ได้ เพราะในเวลาที่เคยเตร่นั้น ได้โอกาสหัดรักษาดูตัวเองและได้
เริ่มรู้นิสัยใจคอคนชนต่ำ ทั้งได้ความรู้ซึ่งมาเป็นประโยชน์แก่ตัวเมื่อภายหลัง
หลายอย่าง

ทีนี้จะเล่าถึงเรื่องราชการในตอนบั้นเฒ่าต่อไป พอเลิกไว้ทุกข์
แล้ว รัฐบาลก็เริ่มจัดการต่าง ๆ อันเป็นฝ่ายทะนุบำรุงบ้านเมือง พิเคราะห์
ดูรายการที่จัด เห็นได้ว่าดำเนินรัฐสภาภิบาลนโยบายตามทางพระราชดำริ
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนั้น เป็นต้นว่าเมื่อรัชกาล
ที่ ๔ โปรด ฯ ให้ชุดคลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ

และคลองดำเนินสะดวก บำรุงการทำไร่นา ค้าขายทางฝ่ายตะวันตก ถึง
ชั้นนี้ให้เริ่มขุดคลองเปรมประชากรแต่หน้าวัดโสมนัสวิหารผ่านทุ่งหลวงไป
ออกแม่น้ำท่าเถาะเกิดแขวงกรุงศรีอยุธยา เพื่อบำรุงการทำไร่นาค้าขายทาง
ฝ่ายตะวันออกอย่างเดียวกัน ในรัชกาลก่อนได้ทำถนนเจริญกรุงให้เป็น
ทางใช้รถและสร้างตึกแถวสองฟากถนน ถึงชั้นนี้ให้ขยายถนนบำรุงเมือง
ให้กว้างเป็นทางใช้รถและสร้างตึกแถวสองฟากทำนองเดียวกัน แต่
ถนนบำรุงเมืองมีตึกและร้านเรือนราษฎรตั้งค้ำขายมากอยู่แล้ว สองฟาก
ถนนมีได้เป็นที่ว่างเหมือนอย่างถนนเจริญกรุง การที่ขยายถนนจะต้องรื้อ
ตึกเรือนของเดิมมาก จึงโปรดฯ ให้ว่ากล่าวกับเจ้าของที่ ใครจะปลด
ตึกแถวเองตามแบบหลวงก็ได้ หรือมิฉะนั้นก็จะออกเงินพระคลังข้างที่
สร้างตึกแถว และจะเก็บค่าเช่าใช้จนคุ้มต้นทุนก่อนจึงคืนให้เจ้าของเดิม
การขยายถนนบำรุงเมืองทั้งนี้มีเรื่องควรจะได้เรื่อง ๑ คือ เดิมมี
ศาลเจ้าของพวกจีนเป็นตึกใหญ่อยู่ริมถนนบำรุงเมืองแห่งหนึ่ง เรียกกัน
ว่า ศาลเจ้าเสือ กีดทางที่จะขยายถนน จึงพระราชทานที่หลวงแห่งหนึ่ง
ริมถนนเพื่องนครให้ย้ายศาลเจ้าเสือมาตั้ง และจะสร้างศาลใหม่พระราช
ทานแทนศาลเดิม แต่พวกจีนไม่พอใจจะให้ย้าย คิดอุบายให้เจ้าเข้าคน
ทรงพูดจาพยากรณ์ว่าจะเกิดภัยอันตรายต่าง ๆ จนเกิดหวาดหวั่นกันใหม่
พวกจีนในลำเพ็ง ขอแท้เจ้าเอาใจมิให้คิดร้าย ก็พระราชทานให้แห่ตาม
ประดงค์ และเสด็จออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ฉันท
ตามเสด็จไปดูเหยงจำได้ กระบวนที่เห็นนั้นก็เป็นที่อย่างแจ่มชัดและ
ล่อโก่เป็นต้น แปลกแต่มีคนทรงเจ้าแต่งตัวใส่เสื้อกนุ่งกางเกงและโพกหัว

สีแดง นั่งบนเก้าอี้หามาในกระบวนสักสองสามคน บางคนเอาเข็มเหล็ก
แทงแก้มทะเลชุ้มน้ำมาให้เห็น บางคนบันดาลให้คนหามาเก้าอี้เดิน
โซเซไม่ตรงถนนได้ เมื่อมาถึงพระที่นั่งตรัสสั่งให้ตำรวจเข้าหามาเจ้าโซเซ
หามาไปได้ตรง ๆ คนตึกสันเลื่อมใส เมื่อเสร็จการแห่แล้วโปรดฯ ให้กรม
เมืองประกาศว่า ถ้าเจ้ายังขึ้นพยากรณ์เหตุร้ายจะเอาผิดกับคนทรง ใน
ไม่ช้าเจ้าเสียเข้าคนทรงอีก แต่คราวนี้ประกาศว่าที่จะโปรดฯ ให้ย้ายศาลไป
สร้างใหม่นั้นเป็นการดีนัก เจ้าพอใจมาก ศาลเจ้าเสด็จยังอยู่ริมถนนเพื่อ
นครใกล้กับวัดมหรณพฯ จนทุกวันนี้ ในสมัยนั้นไม่แต่จีน ถึงไทยก็ยังเชื่อ
ถือการเชิญเจ้าผีเข้าคนทรงกันมาก เป็นแต่ไม่ทำกันอย่างเบ็ดเตล็ดเหมือน
พวกจีน (แม้จนเวลาเมื่อแต่งหนังสือคนเชื่อถือก็ยังมี) เมื่อฉันยังเป็นเด็ก
ได้เคยเห็นวิธี ทรงผี ที่เขาแอบทำกันในวังหลายครั้ง เวลานั้นชั้นชอเจ้าผีที่
คนนับถือมากมี ๓ องค์ เรียกว่าเจ้าพ่อหอกดององค์ ๑ เจ้าพ่อหนูเผือกองค์ ๑
เจ้าพ่อพระประแดงองค์ ๑ การทรงผีอย่างไทยนั้นคนทรงต้องเป็นผู้หญิง มัก
เป็นคนอายุกลางคน ก่อนจะทำพิธีต้องให้คนทรงอาบนำชำระกายและนุ่ง
ห่มผ้าใหม่ นุ่งผ้าดอชชายห่มแพรแถบพาดสองบ่าเหมือนอย่างผู้ชาย และ
นั่งขัดสมาธิประณมมือถือธูปจุดไม้ควัน หลับตานั่งอยู่ ด้วยนึกเชิญเจ้าผี
หรืออย่างไรไม่ทราบ พวกคนที่ร่วมคิดก็นั่งคอยดูอยู่รอบตัว พอสักครู่หนึ่ง
มือคนทรงที่ถือธูปเริ่มสั่นและสั่นมากจนทุกที จนธูปหลุดร่วงไปจากมือ ก็
วางมือลงที่ตักนั่งโคลงตัวไปมา เป็นอันเข้าใจกันว่าเจ้าผีมาเข้าทรงแล้ว
พวกร่วมคิดคนหนึ่งจึงถามว่าเป็นเจ้าพ่อองค์ไหน คนทรงก็บอกให้ทราบว่า
องค์นั้น ๆ เมื่อรู้แล้วก็พูดกันต่อไปตามเรื่องพระประแดง ประหลาดอยู่ที่คน

พบกับเจ้าผีต้องเรียกตัวเองว่า ลูกช้าง จะหมายความว่าอะไรไม่เคยได้ยินอธิบาย คิดก็ไม่เห็นว่าจะจะเป็นเพราะเหตุใด ครั้นพวกมันเสร็จธุระแล้วเมื่อเจ้าผีจะออกนั้น คนทรงพูดขึ้นว่า ไปละนะ ว่าแล้วตัวก็สันออกพกหนึ่งแล้วเลยฟุบนอนหลับสบายใจอยู่สักครู่หนึ่งจึงกลับได้สมบัติ มากิตตุในเวลา นี้ ดูก็เป็นอย่างเดียวกันกับการทรงผี (Seance) ของฝรั่งที่ยังชอบทำกันอยู่แพร่หลายนั่นเอง แต่ชาวเอเชียทำกันมาแล้วตั้งร้อยปีพันปี แต่โบราณไทยเราเรียกว่า ลงผี เรียกคนทรงว่า แม่ผด

นอกจากถนนบำรุงเมือง ให้ขยายถนนเพื่อนครตอนบ้านหม้อในครั้งนั้นด้วย แต่ไม่สร้างตึกแถว และให้กรุยถนนบ้านญวนอีกสายหนึ่งในบึงมะเมียนั้นเหมือนกัน แต่การสร้างค้างอยู่ช้านาน มาดำริเร็วเมื่อโปรดฯ ให้สร้างเป็นถนนพาหุรัดในภายหลัง หนึ่งในบึงมะเมียนั้น โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่กองสร้างป้อมเสื่อช้อนเค็ม ณ เมืองสมุทรปราการที่ค้างอยู่ และปรากฏในจดหมายเหตุว่าให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) เจ้ากรมกองตระเวน ไปดูแบบคุกและโรงพยาบาลที่เมืองสิงคโปร์เพื่อจะเอาอย่างมาสร้างในกรุงเทพฯ ฯ แต่เมื่อกลับมามีผลเพียงเตรียมที่สำหรับสร้างคุกใหม่ (ที่ริมถนนมหาชัย) การสร้างค้างมาอีกช้านาน ส่วนโรงพยาบาลนั้นค้างมาจนตัวฉันได้เข้าเกี่ยวข้องในการสร้างเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๘ ดังจะเล่าในที่อื่นต่อไปในข้างหน้า เรื่องต่าง ๆ ที่ได้พรรณนามา เป็นการใหม่ที่จัดบำรุงบ้านเมืองส่วนรัฐบาลจัด

ยังมีการต่าง ๆ เป็นส่วนในราชสำนักที่จัดขึ้นในบึงมะเมียนั้นก็

หลายอย่าง เป็นต้นแต่เริ่มเสด็จประพาสหัวเมือง เมื่อต้นปีเสด็จไปเปิด
คลองภาษีเจริญ แล้วเสด็จเลยไปยกยอดพระปฐมเจดีย์ครั้งหนึ่ง ถึงฤดู
น้ำเสด็จไปประทับที่วังจันทรมุข ทรงแทกพระกฐิน ณ พระนครศรีอยุธยา
อีกครั้งหนึ่ง เห็นจะเป็นเสด็จคราวเองที่โปรด ฯ ให้สร้างพระราชวัง
ณ บางปะอินที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มสร้างค้าง
อยู่ แล้วเลยเป็นที่โปรดประพาสในชั้นหลังต่อมาจนตลอดรัชกาล การ
เฉลิมพระชนษาที่ทำพิธีและแต่งประทีปประจำบั้งก็เริ่มแต่ปีมะเมียขึ้น เหตุที่
ทำพิธีเฉลิมพระชนษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง
ขี้แจงไว้ในหนังสือเรื่อง พระราชพิธี ๑๒ เดือน ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์โดย
พิสดารแล้ว จึงไม่พรรณนาในหนังสือนี้

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาในราช
สำนักเมื่อปีมะเมียอย่างหนึ่งซึ่งมากลายเป็นการสำคัญ เพราะเป็นบั้งจัญ
ให้เกิดประโยชน์อย่างอื่นมากเมื่อภายหลัง คือการตั้งกรมทหารมหาดเล็ก
ที่จริงทหารมหาดเล็กนั้นเริ่มทรงจัดมาตั้งแต่ในปีมะเส็ง เหตุด้วยเมื่อก่อน
เสด็จเสวยราชย์ มีลูกผู้ดีถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่มากด้วยกัน ครั้นถึง
รัชกาลที่ ๕ พวกมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเหล่านั้นก็เข้ามาสมทบเป็นมหาด
เล็กหลวงตามประเพณี มีคนมหาดเล็กในกรมมากเกินการ จึงโปรด ฯ ให้
เลือกคัมหมาดเล็กข้าหลวงเดิมที่กำลังหนุ่มแน่นเป็นทหารประมาณสัก ๒๐
คน พระราชทานเครื่องแบบให้แต่งตัว และให้ครูทหารหน้าเข้ามาหัดถวาย
ทอดพระเนตรเมื่อเสด็จออกข้างหน้าเวลาบ่ายทุก ๆ วัน โปรด ฯ ให้เปลี่ยน

หลายต่อมาจนถึงตั้งกระทรวงธรรมการ ดังจะปรากฏในเรื่องตอนอื่นต่อไปข้างหน้า

มีการที่จัดขึ้นในราชสำนักในบิรมะเมียนนออย่างหนึ่ง คือเมอิมเครื่องแบบสำหรับแต่งตัวทหารมหาดเล็กชั้นแล้ว ทรงพระราชดำริใหม่เครื่องแบบสำหรับฝ่ายพลเรือนแต่งเข้าเฝ้าในเวลาปกติด้วย ให้แต่งได้เสื้อแพรสีต่างกันตามกระทรวง คือเจ้านายสีไพล ขุนนางกระทรวงมหาดไทยสีเขียวแก่ กลาโหมสีลูกหว้า กรมท่า (กระทรวงการต่างประเทศ) สีน้ำเงินแก่ (จึงเกิดเรียกสั้นว่า สักรมท่า มาจนทุกวันนี้) มหาดเล็กสีเหลือง (อย่างเดียวกับเสื้อแบบทหารมหาดเล็ก) อาลักษณ์กับโหรสีขาว รูปเสื้อแบบพลเรือนครึ่งนั้นเรียกว่า เสื้อปัก เป็นเสื้อปิดคอมีชาย (คล้ายเสื้อตัวนิค แต่ชายสั้น) คาดเข็มขัดนอกเสื้อ เจ้านายทรงเข็มขัดทอง ขุนนางคาดเข็มขัดหนังสีเหลือง หัวเข็มขัดมีตราพระเกี้ยว นุ่งผ้าม่วงโจงกระเบนแทนสมบั๊ก แต่เครื่องแบบพลเรือนนี้ไม่ได้บัญญัติให้ใช้ทั่วกันไปเป็นแต่ใครได้พระราชทานก็แต่ง ที่ไม่ได้พระราชทานก็คงแต่งตัวอย่างเดิมคือได้เสื้อกระบอกผ้าขาว เจ้านายทรงผ้าม่วงโจงกระเบนคาดแพรแถบ ขุนนางนุ่งสมบั๊กชักพกคาดผ้ากราบ แต่เครื่องแบบพลเรือนที่ว่านี้ใช้มาเพียงปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ พอเสด็จกลับจากอินเดียก็เริ่มเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น

ถึงปลายบิรมะเมียนเดือนมีนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาสต่างประเทศครั้งแรก เป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดารจะเล่าในตอนหน้าต่อไป

เรื่อง เสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศถึงเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษ และเมืองบะเตเวีย เมืองสมารังของฮอลันดา ที่เรียกกันภายหลังแต่โดยย่อว่า *เสด็จไปสิงคโปร์* เมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ นั้น มูลเหตุมีมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ จำเดิมแต่ทำหนังสือสัญญาเปิดบ้านเมืองให้ฝรั่งมาค้าขาย มีกงสุลและพวกฝรั่งต่างชาติเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มากขึ้นทุกที พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะทะนุบำรุงพระนครมิให้พวกฝรั่งดูหมิ่น จึงให้เริ่มจัดการต่าง ๆ คือ ให้สร้างถนน (เจริญกรุง) สำหรับให้ใช้รถเป็นต้นได้โปรด ๆ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นวิษณุภาคนิภาธร ไปดูลักษณะการที่อังกฤษ บำรุงเมืองสิงคโปร์เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๕ ด้วยเมืองสิงคโปร์อยู่ใกล้ไปมาได้สะดวกกว่าที่อื่น ต่อมาพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภจะเสด็จไปเองให้ถึงเมือง
สิงคโปร์ ชะรอยจะใคร่ทรงสืบสวนถึงวิธีฝรั่งปกครองบ้านเมืองด้วย แต่
พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปถึงต่างประเทศเป็นการใหญ่ จึงต้อง
รอหาโอกาสจนถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อเสด็จลงไปทอดพระเนตรสุริย
อุปราสาทที่หว้ากอครั้นนั้น เซอร์แฮร์ริสตัน เจ้าเมืองสิงคโปร์กับภรรยาขึ้นมา
เฝ้า เพื่อจะมาดูสุริยอุปราสาทมหาดวงด้วย เซอร์แฮร์ริสตันทูลเชิญเสด็จไป
ประพาสเมืองสิงคโปร์ จึงตรัสรับว่าจะเสด็จไปเยี่ยมตอบ แล้วทรงปรึกษา
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ฯ ก็เห็นชอบด้วย แต่กราบบังคมทูลขอให้มีความ
ตระเตรียมก่อน (ต้นนิชฐานว่าคงกำหนดว่าจะเสด็จไปเมื่อสิ้นฤดูมรสุม
ในเดือนมีนาคมปีมะโรงนั้น) แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จกลับจากหว้ากอ ก็มาประชวรเสด็จสู่สวรรคตเสีย การที่จะเสด็จไป
สิงคโปร์จึงเป็นอันค้างอยู่ (ความที่จะกล่าวต่อไปนี้ พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้ฉันฟัง) ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริย
วงศ์แรกได้ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พวกกงสุลต่างประเทศมี มิสเตอร์
นีอกัส กงสุลเยเนอรัลอังกฤษเป็นต้น ถามท่านว่าจะคิดอ่านให้พระเจ้า
แผ่นดินทรงศึกษาวิธีปกครองบ้านเมืองด้วยประการอย่างใด ท่าน (ระลึก
ถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ยังค้างอยู่)
ตอบว่าคิดจะให้เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีปกครองบ้านเมืองของต่างประเทศ
ที่เมืองสิงคโปร์และเมืองมะเตเวีย พวกกงสุลก็พากันข้องสาธุการและรับจะ
บอกไปถึงรัฐบาลของตน ให้รับเสด็จให้สมเด็จพระเกียรติยศ ฝ่ายพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงทราบว่าจะได้เสด็จไปทอด

พระเนตรต่างประเทศก็ทรงยินดีเต็มพระราชหฤทัย ครั้นได้รับเชิญของ
รัฐบาลอังกฤษกับรัฐบาลฮอลันดาก็ลงมือเตรียมการตั้งแต่ต้นปีมะเมียมา
ทรงนมนมการที่ตองแก้ไข ขนบธรรมเนียมเดิมให้ สะดวกแก่ที่เสด็จ
ไปต่างประเทศหลายอย่าง เป็นต้นว่า

(๑) เรือพระที่นั่งที่จะเสด็จไป จะใช้เรือพระที่นั่ง อัครราชวรเดช
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรง ก็ไม่ไว้ใจ ด้วยทาง
ที่จะเสด็จไปต้องผ่านท้องทะเลใหญ่ เผอิญในเวลานั้นชื่อเรือรบอย่าง
คอเวตต์ด้วยเหตุเกิดมาจากสกัดแดนตีเฟ็งมาถึงใหม่ลำ ๑ ขนานนามว่า
เรือ พิทยัมรณยุทธ จึงจัดเรือลำนั้นให้เป็นเรือพระที่นั่งทรง ให้มีเรือรบซึ่ง
ต่อในกรุงเทพ ฯ เป็นเรือตามเสด็จลำ ๑ เป็นเรือล่องหน้าลำ ๑ รวมเป็น
เรือกระบวนเสด็จ ๓ ลำด้วยกัน

(๒) ราชบริพารที่ตามเสด็จ ซึ่งประเพณีเดิมเวลาเสด็จไปไหน
ในพระราชอาณาเขต ต้องมีพนักงานต่าง ๆ ตามเสด็จด้วยมากมาย ก็ให้
ลดจำนวนลงคงแต่ ๒๗ คนทั้งเจ้านายที่โปรด ฯ ให้ไปตามเสด็จด้วย คือ
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระราช
บิดา ฯ) พระองค์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรม
หลวงอดิศรอุดมเดช) เป็นนายร้อยทหารมหาดเล็กอยู่แล้ว โปรด ฯ ให้เป็น
ราชองครักษ์พระองค์ ๑ ขุนนางผู้ใหญ่ที่ไปตามเสด็จครั้งนี้มีเจ้าพระยา
สุรวงศ์ไวยวัฒน์ อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาภาณุวงศ์
มหาโกศวิปัติ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ พระยาสุรศักดิ์มนตรี
(แสง ชูโต) จางวางมหาดเล็ก ได้บังคับทหารมหาดเล็กอยู่แล้ว
โปรด ฯ ให้เป็นราชองครักษ์ ๑ สมัยนั้นเครื่องแต่งตัวที่ใช้ในราชสำนัก

ยังไม่ใช้ถุงเท้ารองเท้า และยังไม่ใส่เสื้อแพรหรือเสื้อกะบอกผ้าขาวเข้าเฝ้า
จึงต้องคิดแบบเครื่องแต่งตัว สำหรับบรรดาผู้ที่จะต้องเสด็จเข้าสมาคมและ
พิธีต่าง ๆ ให้ใส่ถุงเท้ารองเท้า และแต่งเครื่องแบบทั้งฝ่ายทหารและ
พลเรือน ฝ่ายทหารมีเครื่องแบบทั้งเต็มยศและเวลาปกติ ฝ่ายพลเรือนมี
เครื่องแบบแต่เต็มยศ เป็นเสื้อแพรสีกรมท่าบักทองทศคอและข้อมือ เวลา
ปกติใช้เสื้อคอเปิดผูกผ้าผูกคออย่างฝรั่ง แต่เครื่องแบบครึ่งนั้นใช้นุ่งผ้าม่วง
สีกรมท่า ไม่นุ่งกางเกงทั้งทหารและพลเรือน ผ้าม่วงสีกรมท่าจึงใช้เป็น
เครื่องแบบและนุ่งในเวลาที่มีภาระงานแต่ครึ่งนั้นสืบมา

เนื่องแต่จัตระเบียบการแต่งตัว เมื่อครั้งเสด็จไปสิงคโปร์คราวปี
มะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๓ นั้น เคยเกิดการเปลี่ยนแปลงประเพณีทิวทองประเทศ
สยามอย่าง ๑ ซึ่งควรจะกล่าวไว้ด้วย ในสมัยนั้นไทยยังได้ผมตามประเพณี
ครึ่งกรุงศรีอยุธยา ได้ผมจุกเหมือนกันทั้งชายหญิง ผู้ใหญ่ชายได้
ผมมหาดไทย คือโกนผมรอบศีรษะไว้ผมยาวสัก ๔ เซ็นต์บนกลางกบาลหัว
แล้วหวีแต่งเรือนผมนั้นตามเห็นงาม ส่วนผู้หญิงได้ ผมปัก มีเรือนผมแต่
บนกบาลหัวทำนองเดียวกับผู้ชาย รอบหัวเต็มไว้ผมยาวลงมาจนประบ่า
ชั้นหลังเปลี่ยนเป็นตัดเกรียนรอบศีรษะ และไว้ผมเป็นพู่ที่ริมหูสำหรับเกี่ยว
ดอกไม้เครื่องประดับเรียกว่า ผมทัด ทั้งสองข้าง ประเพณีที่ไว้ผมเช่นว่า
มาไทยเราไว้ด้วยกันทั้งบ้านทั้งเมือง จนเคยตามาหลายร้อยปี ก็
เห็นงามตามวิสัยมนุษย์ อันสุดแต่ทำอะไรให้เหมือนกันมาก ๆ ก็ (เกิด
เป็นแพ้นั้น) เห็นว่างามตามกันไป เป็นเช่นเดียวกันทุกชาติทุกภาษา ยก

ตัวอย่างเช่นพวกจีนเดิมไว้ผมมวย ครั้นพวกเม้งจุมมาครอบครองบังคับให้ไว้ผมเปีย นานเข้าก็นิยมว่าผมเปียสวยงาม หรือจะว่าข้างฝรั่ง ยกตัวอย่างเครื่องแต่งตัวผู้หญิงที่เปลี่ยนแปลงไม่รู้จักหยุด ก็เป็นเพราะเหตุเช่นเดียวกัน แต่การไว้ผมของไทยอย่างว่ามาเมื่อไปยังต่างประเทศ พวกชาวเมืองเห็นเป็นวิปริตแปลกตามักพากันขมเยาะ เมื่อครั้งทูตไทยไปยุโรปในรัชกาลที่ ๕ จึงให้ไว้ผมทั้งศีรษะและตัดยาวอย่างฝรั่ง แต่เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพ ก็กลับตัดผมมหาดไทยไปอย่างเดิม เมื่อจะเสด็จไปตั้งคโปร์คราวนักโปรต ๆ ให้ผู้ที่ตามเสด็จเริ่มไว้ผมยาวตั้งแต่เวลาเตรียม วันแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีฯ ให้ตามเสด็จไปทงไว้พระเกศาจุก ครั้นเมื่อเสด็จกลับคืนพระนคร ทรงปรารภกับท่านผู้ใหญ่ในราชการว่าการไปมาและคบหาสมาคมในระหว่างไทยกับฝรั่งจะมีมากขึ้นทุกที ประเพณีไว้ผมมหาดไทยชวนให้ชาวต่างประเทศดูหมิ่น ควรจะเปลี่ยนแปลงเป็นไว้ผมตัดยาวทั้งศีรษะ ท่านผู้ใหญ่ในราชการก็เห็นชอบตามพระราชดำริ จึงดำรัสสั่งให้เลิกตัดผมมหาดไทยในราชสำนัก ตั้งแต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นต้นมา แต่มีให้บังคับถึงราษฎร ใครจะไว้ได้อย่างใดก็ได้ตามชอบใจ แต่เมื่อคนทั้งหลายเห็นบุคคลชั้นสูงไว้ผมตัดยาว ก็พากันตามอย่างมากขึ้นโดยลำดับ หลายปีประเพณีไว้ผมมหาดไทยจึงหมดไป ถึงกระนั้นเมื่อแรกเลิกตัดผมมหาดไทยนั้น คนชั้นผู้ใหญ่สูงอายุก็ยังมิเปลี่ยนนิยมมหาดไทย แม้เจ้าพระยาศรีสุรียวงศ มักให้ช่างตัดผมรอบศีรษะให้สั้น และไว้ผมข้างบนยาวคล้ายกับเรือนผมมหาดไทย เรียกกันว่า ผมรองทรง ทางฝ่ายผู้หญิงนั้นก็โปรต ๆ

ให้เลิกम्मบึก เปลี่ยนเป็นไว้มตตัยวแต่ในราชสำนักก่อน แล้วผู้หญิงพวก
อื่นก็เอาอย่างต่อ ๆ กันไปจนทั่วทั้งเมือง

นอกจากเรื่องตัดมมยังมีกรอื่น ๆ ที่จัดเป็นอย่างใหม่ในกระบวน
เสด็จอีกหลายอย่าง เช่นให้ยื่นผ้าและถวายค่านับเป็นต้น แต่การรักษา
พระนครในเวลาเสด็จไม่อยู่ ซึ่งเคยถือกันมาว่าเป็นการสำคัญแม่เพียงเสด็จ
ไปหัวเมืองในพระราชอาณาเขตเมื่อรัชกาลก่อน ๆ แต่ครั้งนั้นไม่ลำบาก
ด้วยพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่าราชการแผ่นดิน มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
แทนพระองค์ประจำอยู่แล้ว

เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่พฤหัสบดีเดือน ๔-แรม ๕ ค่ำ ปี
มะเมีย ไปหยุดพักที่เมืองสงขลาทอดพระเนตรบ้านเมืองวัน ๑ แล้วแล่น
เรือต่อไปถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อเดือน ๔-แรม ๑๑ ค่ำ รัฐบาลและพวกอังกฤษ
ชาวเมืองสิงคโปร์ จัดการรับเสด็จอย่างใหญ่ยิ่งกว่าเคยรับแขกเมืองมาแต่
ก่อน ด้วยเป็นครั้งแรกที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปถึงเมืองสิงคโปร์ รับเสด็จ
ขึ้นเมืองเป็นการเต็มยศ ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์กับข้าราชการทั้งปวง
พร้อมกันมารับเสด็จที่ท่าเรือ เชิญเสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แล้ว
ทรงรถแห่ไปยังศาลานคราทรซึ่งพวกพ่อค้าพาณิชย์ทั้งปวงคอยเฝ้าอยู่พร้อม
กัน เชิญเสด็จประทับราชอาสน์ แล้วผู้เป็นนายกสภาพาณิชย์เมืองสิงคโปร์
อ่านคำถวายชัยมงคล กล่าวความท้าวถึง สมเด็จพระบรมชนกนาถ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงปกครองพระราชอาณาจักร
ด้วยพระปรีชาญาณ ทรงทะนุบำรุงให้ประเทศสยามมีความเจริญรุ่งเรือง

เป็นที่นับถือของนานาประเทศ และที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประพฤติตามแบบอย่างต่อมาจนถึงทรงพระราชอุทิศสาหะเสด็จไปทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศ ก็สมควรเป็นเยี่ยงอย่างแก่พระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบ แล้วเสด็จกลับชนทรงรถเหาะไปยังจวนเจ้าเมือง ซึ่งจัดถวายเป็นที่ประทับแรมตลอดเวลาเสด็จอยู่เมืองสิงคโปร์ ในเวลาเสด็จประทับอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ๗ วันนั้น มีการสโมสรต่าง ๆ ที่จัดขึ้นรับเสด็จและเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการและสถานที่ต่าง ๆ สำหรับบ้านเมืองมากมายหลายอย่างทุก ๆ วัน ตามรายการในจดหมายเหตุเกือบไม่มีเวลาที่จะได้เสด็จพัก การสโมสรนั้น นายทหารบกมีประชุมเต้นรำ (Ball) ที่โรงทหารคืน ๑ พวกฝรั่งชาวเมืองสิงคโปร์มีการประชุมแต่งตัวต่าง ๆ เต้นรำ (Fancy Dress Ball) ที่ศาลานคราทรคืน ๑ ต่อมา มีละครสมัครเล่นถวายทอดพระเนตรที่ศาลานคราทรอีกคืน ๑ ผู้รั้งราชการเมืองมีการเลี้ยงอย่างเต็มยศ (Banquet) คืน ๑ พวกชาวสิงคโปร์มีการประกวดต้นไม้ดอกไม้ถวายทอดพระเนตรที่สวนดำหริบเมืองวัน ๑ ส่วนกิจการและสถานที่ ที่เชิญเสด็จทอดพระเนตรนั้น คือโรงทหารบก เรือรบ อุ้งเรือ ศาลชำระความ เรือนจำ โรงพยาบาล โรงเรียน อาคารไปรษณีย์ สถานีโทรเลข สถานีเครื่องดับไฟ โรงกลั่นไอประทีป (Gas-works) ห้างและตลาดขายของ ทงทรงรถเที่ยวทอดพระเนตรถนนหนทางที่บำรุงบ้านเมืองด้วย เสด็จประทับอยู่ในเมืองสิงคโปร์จนเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง มีการส่งเสด็จอย่างเต็มยศเหมือนเมื่อเสด็จไปถึง

ออกเรือในคำวันนั้น ไปถึงท่าเมืองบะเตเวียที่เกาะชะวา ณ วันอาทิตย์
 เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ รัฐบาลฮอลันดาก็จัดการต่าง ๆ รับผิดชอบเป็นอย่างดี
 ใหญ่ทำนองเดียวกับอังกฤษรับผิดชอบที่เมืองสิงคโปร์ มีรายการเปลี่ยนออกไป
 ไปแต่มีการสวนสนามทหารบกอย่าง ๑ พวกมลายูกับพวกจีนมีการแห่
 ประทับอย่าง ๑ และพวกฝรั่งมีการจุดดอกไม้ไฟถวายทอดพระเนตรคืน ๑
 สถานที่ซึ่งเชิญเสด็จไปทอดพระเนตร มีแปลงที่ทอดพระเนตรโรงทำปืน
 อย่าง ๑ กับทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์สถานอีกอย่าง ๑ ซึ่งในเมืองสิงคโปร์
 ยังไม่มีในสมัยนั้น เสด็จประทับอยู่ที่เมืองบะเตเวีย ๗ วัน ถึงวันเสาร์เดือน
 ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งแล้วออกเรือในเช้าวันนั้น วันรุ่ง
 ขึ้นก็ถึงเมืองสมารัง แต่เสด็จไปถึงต่อในเวลาบ่าย จึงประทับแรมอยู่ใน
 เรือพระที่นั่งคืน ๑ ถึงวันขึ้น ๑๔ ค่ำเวลาเช้า เสด็จขึ้น (สมุทเทศาภิบาล)
 หัวหน้าในรัฐบาลเมืองสมารังจึงมารับเสด็จขึ้นเมืองเป็นการเต็มยศ และ
 มีพิธีรับเสด็จคล้ายกับที่เมืองบะเตเวีย มีสิ่งซึ่งได้ทอดพระเนตร ณ เมือง
 สมารังครั้นนั้นแตกต่างจากที่อื่น คือทรงรถไฟซึ่งกำลังสร้างไปจนถึงสุดปลาย
 รางอย่าง ๑ ทอดพระเนตรโรงทำดินปืนอย่าง ๑ กับเจ้ามังกุนคโรเมือง
 ไสโลพาละครชะวามาเดินถวายทอดพระเนตรอย่าง ๑ เสด็จประทับอยู่
 เมืองสมารัง ๓ วัน ถึงวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งออก
 เรือในวันนั้นกลับมาถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อแรม ๕ ค่ำ มีพระราชดำรัสขออย่า
 ให้มีการรับรองอย่างยศศักดิ์ให้ช้ำชากลำบากแก่เขาคือ ผู้รั้งราชการลงมา
 รับเสด็จเป็นการไปรวเอต เชิญเสด็จประทับที่เรือนที่จวนเจ้าเมือง เชิญเสด็จ

เสวยกลางวันแล้วเสด็จประพาสตามพระราชอัธยาศัย ครั้นเวลาค่ำเชิญ
เสด็จเสวยอีกเวลา ๑ และเสด็จทอดพระเนตรละครมาแล้วจึงเสด็จกลับ
ลงเรือพระที่นั่ง รุ่งขึ้นวันอังคารเดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ออกเรือพระที่นั่ง
จากเมืองสิงคโปร์ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันเสาร์เดือน ๕ แรม
๑๑ ค่ำ รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๓๗ วัน เมื่อเสด็จกลับมาถึงแล้วมีงาน
วันเรียงเฉลิมพระเกียรติและแต่งประทับที่วังพระนคร ๕ วัน

พิเคราะห์ราชการที่เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ เมืองบะเตเวียและ
เมืองสมารัง เห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรขนบธรรมเนียม
นิยมฝรั่งมาก ทั้งในส่วนการสมาคมและกิจการต่าง ๆ ซึ่งเนื่องในการ
ปกครองทะนุบำรุงบ้านเมือง การที่เสด็จไปต่างประเทศครั้งนั้น ความเข้า
ใจของคนทั้งหลายทั้งไทยและฝรั่งเป็นอย่างเดียวกันว่า เสด็จไปทรงศึกษา
หาแบบอย่างมาจัดการทะนุบำรุงประเทศสยาม หากว่าเมื่อเสด็จกลับมา
ไม่ทำอะไรเลย ก็คงถูกติเตียนว่าเสด็จไปเที่ยวเล่นให้สิ้นเปลืองเวลาเปล่า ๆ
หรือถึงหมิ่นประมาทพระบัญชาว่าไร้ความสามารถ ก็แต่สมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวยังมีได้ว่าราชการบ้านเมือง จึงเริ่มทรงจัดการแก้ไขขนบธรรมเนียมแต่
ในราชสำนัก ด้วยความเห็นชอบของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในเวลานั้น
ฉันอายุได้ ๓๐ ขวบและอยู่ในราชสำนัก ได้เห็นการที่เปลี่ยนแปลงที่จัด
เมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ยังจำได้อยู่หลายอย่าง เป็นต้นว่าโปรด ฯ ให้
กั้นฉากในพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็น ๓ ห้อง ห้องทางตะวันตกตั้งโต๊ะ
เก้าอี้เป็นห้องรับแขก ห้องตอนกลางคงเป็นทางเสด็จออกห้องพระโรงหน้า
ห้องทางตะวันออกจัดเป็นห้องเสวย ตั้งโต๊ะเก้าอี้เรียงแขกได้ราว ๒๐ คน

เวลาเข้าเสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายขุนนางยังหมอบเฝ้าและคงแต่งตัวเหมือนอย่างเดิม แต่ตอนกลางวันเมื่อเสด็จขึ้นจากท้องพระโรง หรือตอนบ่ายและตอนค่ำก่อนเสวยเย็น เสด็จประทับที่ห้องรับแขก ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ให้ผู้ที่เข้าเฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้ารองเท้า ใส่เสื้อเปิดคอแบบฝรั่ง นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ยืนเฝ้าตามอย่างฝรั่ง ถึงเวลาเสวยเย็นโปรดฯ ให้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนักนั่งโต๊ะเสวยด้วย ต้องแต่งตัวใส่เสื้อแยกเกิดขาวเปิดคอ เวลาบ่าย ๆ ถ้าเสด็จทรงเที่ยวประพาส ก็แต่งตัวใส่ถุงเท้ารองเท้าใส่เสื้อเปิดคอและยืนเฝ้าเหมือนกัน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมา ถ้าว่าตามความเห็นในสมัยนั้นดูก็เป็นการเล็กน้อย แต่คนในสมัยนั้นเห็นแปลกประหลาด ถึงจมนั่งงัดคิดษคน ๓ เขียนลงเป็นจดหมายเหตุใน ปุ่ม เมื่อวันที่เสาร์เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ (ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๔) ว่า ในข้างขึ้นเดือนนี้ข้าราชการแต่งคอเสื้อผ่าผูกคอ ด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่งธรรมเนียมนอกตงนี่ พอเป็นเค้าให้เห็นได้ว่าคนในสมัยนั้นเห็นเป็นการสำคัญเพียงใด

มีการอีกอย่างหนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์คือ จะจัดการศึกษาของลูกผู้ซึ่งได้โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาไทยขึ้นแต่ก่อนเสด็จไปสิงคโปร์แล้ว เมื่อเสด็จกลับมีพระราชประสงค์จะให้โรงเรียนภาษาอังกฤษด้วย แต่ขัดข้องด้วยหาครูไม่ได้ เพราะมีขงันนารีที่สอนภาษาอังกฤษแก่ไทยในเวลานั้น สอนแต่สำหรับชกชวณคนให้เข้ารับเป็นข้อรังเกียจอยู่ จึงโปรดฯ ให้เลือกหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์วัยส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟิล ณ เมืองสิงคโปร์ในปีมะแมนั้น ประมาณ

๒๐ คน นักเรียนที่ส่งไปครั้งนั้นยังมีตัวอยู่ในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้แต่ ๓
คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธรรมรังษีพระองค์ ๑ พระองค์
เจ้าอุปถัมภ์พระองค์ ๑ หม่อมเจ้าเพิ่ม อดิชาติ องค์ ๑ เดียวนทรง
พระชราแล้วทุกพระองค์ แต่นักเรียนชุดนี้ไปเรียนอยู่ที่เมืองสิงคโปร์เพียง
ปีเศษ ถึงปีออก พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียหาครูอังกฤษได้
โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษขึ้นแล้ว ก็โปรด ฯ ให้กลับ
มาเรียนในกรุงเทพฯ เว้นแต่พระองค์เจ้าอุปถัมภ์ หม่อมเจ้าเจ๊ก นพวงศ์
กับพระยาชัยสุนทร (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง สิริวงศ์) ทั้ง ๓ นี้เรียนรู่มากถึง
ชั้นสูงกว่าเพื่อน จึงโปรด ฯ ให้ส่งไปเรียนที่ประเทศอังกฤษต่อไป เป็น
แรกที่ส่งนักเรียนหลวงไปเรียนถึงยุโรป

กรมที่ทรงจัดมากเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์นั้น คือทหารมหาดเล็ก
ถึงตอนนทรวางใจแก้ไขเพิ่มเติมขยายการออกไปหลายอย่าง คือให้
ชักชวนพวกเขียดรายราชสกุลและลูกมหาดเล็กเข้าเป็นทหาร เพิ่มจำนวน
คนขึ้น จัดเป็น ๒ กองร้อย ให้สร้างตึกแถว ๒ ชั้น ชั้น ๒ ข้างประตูพิมาน
ชัยศรี เป็นที่อยู่ของทหารมหาดเล็ก และสร้างตึก ๒ ชั้นชั้นอีกหลัง ๑ ที่
ริมกำแพงด้านหน้าพระราชวัง สำหรับเป็นที่อยู่ของนายทหารมหาดเล็ก
(ตามแบบ ตังลินบาเร็ก ณ เมืองสิงคโปร์) แต่ตึกหลังนี้เมื่อกำลังสร้าง
อยู่ประจวบเวลาเริ่มแก้ไขการพระคลังมหาสมบัติ (ซึ่งจะเล่าเรื่องต่อไป
ข้างหน้า) ไม่มีสถานที่จะทำการพระคลัง ฯ จึงโปรด ฯ ให้โอนไปเป็น
สถานที่ทำการพระคลัง ฯ ชานานนามว่า หอรัษฎากรพิพัฒน์ (แต่ตัวตึก

เดียนแก๊ซโตเติมผิดกับของเดิมเสียมากแล้ว) และในครั้งนั้นให้สร้าง
ตึกใหญ่สำหรับเป็นที่สโมสรของทหารมหาดเล็ก ตามแบบสโมสรของคอเดีย
ที่เมืองบะเตเวียอีกหลัง ๑ (ซึ่งแก๊ซเป็นศาลาสหทัยสมาคมบัดนี้) เรียก
ชื่อตามภาษาฝรั่งว่า หอคองคอเดีย

ภายนอกพระราชวัง ก็มีการก่อสร้างซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเสด็จกลับจาก
สิงคโปร์ครั้งนั้นอีกหลายอย่าง ว่าแต่ตามที่ฉันจำได้ คือทำถนนริมกำแพง
รอบพระนครอย่าง ๑ สร้างสวนสราญรมย์อย่าง ๑ แต่งคลองตลาดตอน
ระหว่างสะพานช้างโรงสีกับสะพานมอญ ทำเขื่อนอิฐถนนรถ (ซึ่งภาย
หลังขนานนามว่า ถนนราชินี และ ถนนอัษฎางค์) ทั้ง ๒ ฟาก และมี
สะพานหกสำหรับรถข้ามคลองเหมือนอย่างในเมืองบะเตเวียด้วย นอกจากนี้
ที่พรรณนามามีการอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแต่สมัยนั้นอีกหลายอย่าง เป็นต้นว่า
หารรถมาใช้ในกรุงเทพฯ ฯ แพร์หลายมาแต่บัดนี้ ชื่อมาจากเมืองสิงคโปร์
บ้าง เมืองบะเตเวียบ้าง แต่ในไม่ช้าก็มีช่างตั้งโรงรับสร้างและซ่อมแซม
รถขึ้นในกรุงเทพฯ ฯ เช่นเดียวกับการที่แต่งตัวใส่เสื้ออย่างฝรั่งและใช้เกือก
ถุงตีน ในไม่ช้าก็มีโรงรับจ้างตัดเสื้อและขายสิ่งของที่ต้องการใช้ หาได้ใน
กรุงเทพฯ ฯ นี้เองไม่ลำบาก หรือถ้าว่าโดยย่อ การที่เสด็จไปสิงคโปร์
ครั้งนั้น นอกจากการเจริญการสมาคมในระหว่างไทยกับชาวต่างประเทศ
เป็นปัจจัยให้ชาวต่างประเทศนิยม เข้ามาค้าขายในประเทศนี้ ยิ่งซึ้งกว่าแต่
ก่อนเป็นอันมาก

พอเสด็จกลับจากสิงคโปร์แล้วไม่ช้า ในมีมะเมียนนั้นเองก็เริ่มเตรียม

การที่จะเสด็จไปอินเดีย เหตุที่จะเสด็จไปอินเดียนั้น เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เคยเล่าให้ฉันฟัง ว่าทรงพระปรารภแก่ตัวท่านตั้งแต่แรกเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ว่าที่เสด็จไปเมืองสิงคโปร์และเมืองบะเตเวีย เมืองสมารัง ได้ทอดพระเนตรเห็นแต่เพียงเมืองชั้น ที่ฝรั่งปกครองคนต่างชาติต่างภาษา ได้ประโยชน์ยังน้อย ใครจะเสด็จไปถึงยุโรป ให้ได้เห็นขนบธรรมเนียมราชสำนักประเพณีบ้านเมืองของฝรั่งเอง (ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยของคุณลงสักหน่อยที่มีพระราชประสงค์เช่นนั้นก็เป็นการธรรมดา แต่เหตุใดจึงจะรีบเสด็จไปโดยด่วนไม่ระวัง ขอฉันสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าเวลาที่ยังไม่ต้องทรงว่าราชการแผ่นดินมีอยู่เพียงอีก ๒ ปี ถ้าวรอไปจนถึงเวลาทรงว่าราชการเองแล้วคงยากที่จะหาโอกาสได้ เพราะฉะนั้นจึงจะรีบเสด็จไปยุโรปในเมื่อโอกาสยังมีอยู่) เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เห็นชอบด้วยตามพระราชดำริ รีบจะไปพูดจากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้ดำริว่าราชการแผ่นดิน แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่เห็นชอบด้วย อ้างว่าไปยุโรปทางก็ไกลเรือที่จะทรงก็ไม่มี เป็นการเสี่ยงภัยมากนัก ไม่สะดวกเหมือนกับไปสิงคโปร์และเมืองชะวา เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ ไม่อยากให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโทมัส จึงคิดขึ้นว่าอินเดียก็รุ่งเรืองคล้ายกับยุโรป ผู้ปกครองมียศเป็นไฉสหายต่างพระองค์คล้ายกับราชสำนัก และหนทางที่จะไปก็ไม่ไกลนัก ส่วนเรือพระที่นั่งที่จะทรงไปนั้น ในเวลานั้นห้างกะตาฮิสไมล์ที่วัดเกาะตั้งเรือสำหรับรับส่งคนโดยสารในระหว่งกรุงเทพ ฯ กับเมืองสิงคโปร์เข้ามาใหม่จำ ๑ ไทญ์โตมีห้องพอจะรับกระบวนเสด็จไปอินเดียได้

คิดจะขอซื้อ (คือเช่า) มาเป็นเรือหลวงชั่วคราวแล้วขายกลับคืนให้เจ้า
ของก็จะไม่สิ้นเปลืองเท่าไรนัก ท่านได้ลองพูดกับเจ้าของก็ยอมตามความ
คิดไม่ขัดข้อง ยังติดแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านนำความขึ้นกราบทูล
ตามความคิด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าถ้าจะไปถึงยุโรปยังไม่ได้ ไปเพียง
อินเดียก็ยังดี เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ จึงไปกระซิบปรึกษากับนายน้อยด้
กงสุลเยเนอราลอังกฤษ นายน้อยด้เห็นชอบด้วย รับจะช่วยว่ากล่าวกับ
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และที่สุดตัวเองรับจะไปตามเสด็จด้วย การที่จะเสด็จ
ไปอินเดียก็เป็นอันพ้นความขัดข้อง ส่วนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อปลง
ใจให้เสด็จไปอินเดียแล้ว ก็เลยช่วยกระการต่อไปให้เสด็จทอดพระเนตร
หัวเมืองสำคัญในพระราชอาณาเขตทางฝ่ายทะเลตะวันตก คือเมืองภูเก็ต
เมืองพังงา และเมืองไทรบุรีด้วย การตระเตรียมกระบวนเสด็จไปอินเดีย
ไม่ยากเหมือนเมื่อครั้งเสด็จไปถึงโคปรี เพราะได้เคยเห็นขนบธรรมเนียม
ฝรั่งอยู่มาอยู่แล้ว เครื่องแต่งตัวก็แก้ไขเป็นแบบฝรั่งทีเดียว เว้นแต่ยังนุ่งผ้า
ไม่ใช้กางเกงเท่านั้น ส่วนราชบริพารที่ตามเสด็จครั้งนี้เพิ่มจำนวนมากขึ้น
ผู้ที่เคยไปครั้งก่อนได้ไปอีกแทบทั้งนั้น ที่เพิ่มขึ้นใหม่ พระเจ้าน้องยาเธอ
คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าจาดุรนต์รัศมี (กรมพระจักรพรรดิพงศ์) พระองค์ ๑
พระองค์เจ้ากฤษณาภินิหาร (กรมพระนเรศวรฤทธิ) พระองค์ ๑ พระองค์
เจ้าอนุการรณอนันตรัชย์เป็นนายทหารมหาดเล็กพระองค์ ๑ พระองค์เจ้า
เทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จพระยาเทววงศวโรปการ เพิ่งลาผนวชตาม
เนว) พระองค์ ๑ ขุนนางก็ล้วนชั้นหนุ่ม เลือกคัดแต่ที่มัวแหวงฉลาด

ดูเหมือนวิธีเลือกสรรคนตามเสด็จครึ่งก่อนจะเอาแต่ที่ต้องการใช้สอย ครึ่ง
หลังเลือกด้วยหมายจะให้ไปได้ ความรู้เห็นมา สำหรับราชการภายนอกเป็น
สำคัญ

เสด็จทรงเรือ บางกอก ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม
ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๔ ไปแวะที่เมืองสิงคโปร์ เมืองบีนัง เมืองร่างกุ้ง
แล้วไปยังเมืองกาลกัตตาอันเป็นเมืองหลวงของอินเดียนในสมัยนั้น ลอร์ด
เมโยผู้เป็นไวยศรอยที่อุปราชกับรัฐบาลอินเดียรับเสด็จในทางราชการ เชิญ
เสด็จประทับที่จวนไวยศรอยและมีพิธีรับเสด็จ เสด็จพระเกียรติด้วยประการ
ต่าง ๆ (เสียดายนักที่หาจดหมายเหตุมีรายการพิสดารอย่างครึ่งเสด็จไป
สิงคโปร์ไม่พบ) ทราบแต่พอเป็นเค้าว่าได้เสด็จไปถึงเมืองพาราณสี เมือง
อาครา เมืองลัคเนา เมืองเดลี และเมืองบอมเบ แต่เมื่อเสด็จกำลัง
ประพาสอยู่นั้น ลอร์ดเมโยไวยศรอยไปตรวจที่ซังคนโทษหนัก ณ เกาะ
อันดมัน ถูกผู้ร้ายฆ่าตาย ขาเสด็จกลับจึงดำรัสขอให้งดการรับเสด็จทาง
ราชการด้วยเป็นเวลารัฐบาลอินเดียไว้ทุกข์ เสด็จอย่างไรเวตมาลงเรือ
พระที่นั่งกลับจากอินเดีย มาแวะทอดพระเนตรเมืองภูเก็ทและเมืองพังงา
แล้วเสด็จมาขึ้นบกเมืองไทรบุรี ครานั้นเจ้าพระยาไทย (อหะมัด) สว่างวงศ์
ขึ้นรับเสด็จที่เขาน้อย เรียกว่าอันกุกเกต (เดี๋ยวนี้รื้อสร้างใหม่ แต่ยังใช้เป็น
ที่รับแขกเมืองบรรดาศักดิ์สูงอยู่) และให้ทำทางใช้รถจากเมืองไทรมาจน
ต่อแดนจังหวัดสงขลา ข้างสงขลา เจ้าพระยาวิเชียรคิริผู้สำเร็จราชการ
จังหวัด ก็ให้ทำถนนรถแต่ปลายแดน มาจนถึงท่าลงเรือที่ตำบลหาดใหญ่

(เป็นแรกที่จะมีถนนข้ามแหลมมลายู) จึงเสด็จทรงรถจากเมืองไทรมา
ประทับแรมที่ตำบลจังโตนแขวงเมืองไทรบุรีคืน ๑ ที่ตำบลตะเตาแขวง
สงขลาคืน ๑ นับเป็นเวลาเดินทาง ๓ วัน วันที่ ๓ ถึงหาดใหญ่ เสด็จลง
เรือพายออกทะเลสาป มาถึงเมืองสงขลา เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้เรือ
จักรข้างข้อ ไร่ลึงสัน ที่ท่านต่อ ไปรับเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ
วันที่ ๑ มีนาคมเข้าบวช พ.ศ. ๒๔๑๕ รวมเวลาที่เสด็จไปอินเดียครั้งน
๕ เดือน

ผลของการเสด็จอินเดีย เกิดความคิดอันเป็นส่วนปกครองบ้าน
เมืองมาหลายอย่าง (ซึ่งจะเล่าในตอนหน้าต่อไป) แต่ยังไม่ประจักษ์แก่
ตาคนทั้งหลายในเวลานั้น เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่า
ราชการ จึงไม่ปรากฏว่าเมื่อเสด็จกลับจากอินเดียทรงจัดการเปลี่ยนแปลง
ประหลาดเหมือนเมื่อเสด็จไปลังคิปุรี เป็นแต่แก้ไขขนบธรรมเนียมที่ได้
เริ่มจัดให้ดียิ่งขึ้นเป็นพื้น แต่ทางต่างประเทศ เมื่อความปรากฏแพร่หลาย
ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพอพระราชฤทัยเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศ
เพื่อจะแสวงหาขนบธรรมเนียมที่ดีของฝรั่ง มาใช้ในพระราชอาณาเขต
ก็เป็นเหตุให้มิชชาวต่างประเทศเกิดความนิยม และประสงค์จะไปมาค้าขาย
กับประเทศสยามมากขึ้น จะยกพอเป็นตัวอย่าง ดังเช่นห้างแรมเซเว็กฟิลด์
ซึ่งเป็นห้างทำเครื่องแต่งตัวตั้งอยู่ ณ เมืองกาลกัตตา พอเสด็จกลับก็ตาม
เข้ามาตั้งที่ตึกถนนบำรุงเมืองซึ่งสร้างใหม่ตรงวงเวียนสี่แยก รัชทำเครื่อง
แต่งตัวอย่างฝรั่ง (คือเดิมของห้างแบตแมนในบัดนี้) และมีชาวต่างประเทศ

ที่เข้ามาตั้งทำการอย่างอื่นอีกหลายอย่าง แม้เรือไฟไปมารับส่งสินค้าและคนโดยสารในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองฮ่องกงก็เกิดขึ้นในสมัยนั้น

มีการที่เกิดขึ้นในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียอย่าง ๑ ซึ่งภายหลังมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและเป็นคุณแก่ตัวฉันเองมาก คือเรื่องตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี เรื่องนี้ได้ทรงพระราชดำริมานานแล้ว แต่ยังไม่สำเร็จไม่ได้จึงต้องรอมานี้ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย เสด็จมีครูอังกฤษคน ๑ ชื่อ ฟรานซิส จอร์จ แปรเตอร์ตัน เข้ามาเยี่ยมหลวงรัถยาภิบาลบัญชา (กัปตันเฮม) ผู้บังคับการพลตระเวนในกรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นข้าราชการ ได้ทรงทราบก็โปรด ฯ ให้ว่าจ้างไว้เป็นครูและโปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กอีกโรง ๑ เป็นคู่กับโรงเรียนภาษาไทยที่ได้ตั้งมาแต่ก่อน ที่ตั้งโรงเรียนนั้นโปรด ฯ ให้โอนตึก ๒ ชั้นที่สร้างสำหรับทหารมหาดเล็ก หลังข้างตะวันออกประตูพิฆานชัยศรี (ซึ่งเป็นสำนักงานพระคลังข้างที่อยู่ที่นั่น) ไว้เป็นโรงเรียน ห้องตอนต่อประตูพิฆานชัยศรีให้เป็นที่อยู่ของครู ห้องตอนเดียวไปข้างเหนือ (ข้างหลังศาลาสหทัยสมาคมบัดนี้) จัดเป็นห้องเรียน ส่วนนักเรียนนั้น มีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกับพระเจ้าน้องยาเธอเข้าเป็นนักเรียน เว้นแต่บางพระองค์ที่มีตำแหน่งรับราชการแล้ว หรือที่เป็นนักเรียนอยู่แล้วในโรงเรียนภาษาไทย พวกนายร้อยทหารมหาดเล็กก็โปรด ฯ ให้มาเรียนภาษาอังกฤษด้วย เจ้านายเรียนตอนเช้า พวกนายทหารมหาดเล็กเรียนตอนบ่าย เมื่อแรกตั้งโรงเรียน ดูเหมือนจะมีจำนวนนักเรียน

สัก ๕๐ คน แต่ต่อมาจำนวนลดลง เพราะเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ออกไปรับ
ราชการ ที่เป็นชั้นกลางก็ถึงเวลาไปทรงผนวชเป็นสามเณร พวกหม่อม
เจ้าก็พากันไปทำภาระงาน พวกนายทหารมหาดเล็กต้องเรียนวิชาอื่นอีกมาก
ก็มาเรียนภาษาอังกฤษน้อยลงทุกที ถึงบ้ระกาเหลือนักเรียนอยู่ไม่ถึงครึ่ง
จำนวนเดิม และยังคงลดจำนวนลงเรื่อยมา นักเรียนที่เข้ามาใหม่ก็หาไม่
ถึงบ้จ้อเหลือแต่เจ้านายที่รักเรียนจริง ๆ ยังทรงพยายามเรียนอยู่สัก ๕
พระองค์ จึงย้ายไปเรียน ณ หอนิเทศศึกษา อันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระ
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ อยุร์ิมประตู่ศรีสุนทร (แต่เดี๋ยวนี้รื้อเสียแล้ว)
ครูไปสอนในเวลาเช้าทุกวัน จนถึงกลางบ้จ้อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ครบ ๓ ปี พอ
สิ้นสัญญาครูก็ลากลับไปเมืองนอก โรงเรียนนี้ก็เป็นอันเลิก แต่นั้นเจ้า
นายที่รักเรียนก็พยายามเรียนต่อมาโดยลำพังพระองค์ด้วยอาศัยอ่านหนังสือ
บ้าง ให้ผู้อื่นสอนบ้าง จนมีความรู้สามารถใช้ภาษาอังกฤษรับราชการได้
โดยมิต้องไปเมืองนอกหลายพระองค์ ในเจ้านายนักเรียนชั้นนี้ ควร
ยกย่องสมเด็จพระยาเทววงศวโรปการ ว่าเป็นยอดเขี่ยมยิ่งกว่าพระ
องค์อื่น ๆ

ในบ้ระกา^{นี้} เกิดอหิวาตกโรคเป็นระบาดชนเมืองเดือน ๗ คนต้นตก
ใจกันมาก เพราะแต่ก่อนเคยมีอหิวาตกโรคเป็นระบาดเกิดขึ้น ผู้คนล้มตาย
มากเมื่อบ้มะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ ในรัชกาลที่ ๒ และมาเกิดอีกครั้ง ๑ ใน
รัชกาลที่ ๓ เมื่อบ้ระกา พ.ศ. ๒๓๘๒ คนชั้นผู้ใหญ่ที่เคยเห็นยังมีมาก จึงพา
กันตกใจ ผู้ที่ไม่เคยเห็นได้ฟังเล่าก็ตกใจไปตามกันด้วย แต่วิธีที่จัดระงับ

โรคหิวาต์ในคราวนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้จัดเป็นการรักษา
พยาบาล แทนทำพิธีในทางศาสนาเช่นเคยทำมาแต่ก่อน พระองค์เจ้า
สายสนิทวงศ์ อธิบดีกรมหมอด คิดปรุงยารักษาโรคเป็นอย่างผวิ่งชันใหม่
๒ ขนาน คือเอายาวิสัยพญาใหญ่ตามตำราไทยกับตัวยกอสอดทำเป็นยา
หยดในน้ำชานาน ๑ เอาการบูรทำเป็นยาหยดเช่นนั้นเรียกว่าน้ำการบูรอีก
ขนาน ๑ สำหรับรักษาหิวาต์โรค และแนะนำให้ใช้การบูรโรยเสื้อผ้าเป็น
เครื่องป้องกันเชื้อโรคอีกอย่าง ๑ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสขอ
แรงเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่รับยาทดลองไปตั้ง เป็น ทำนอง โอสถศาลา
ขนตามวังและบ้านหรือตามที่ประชุมชน รักษาราษฎรทั่วทั้งพระนคร แต่
โรคหิวาต์ที่เกิดขึ้นครั้งนั้นมียุสูกเดือนหนึ่งถึงสอง เมื่อสงบแล้วโปรดฯ ให้
สร้างเหรียญทำด้วยทองสัมฤทธิ์ ด้าน ๑ มีรูปเทวดาถือพวงมาลัย อีก
ด้าน ๑ เป็นตัวอักษรทรงขอบใจ พระราชทานเป็นบำเหน็จแก่บรรดาผู้ที่
ได้รับตั้งโอสถศาลาทางนั้นทั่วกัน ของฉนั้นยังอยู่จนทุกวันนี้

แต่ไปจนปลายตอนที่ ๕ จะเล่าเรื่องประวัติของตัวฉนั้นในระหว่าง
บมะแม พ.ศ. ๒๔๑๓ ไปจนถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ ให้ฉนั้นเรื่องเมื่อเป็นเด็ก
เสียหนึ่ง เพราะในตอนที่ ๖ และที่ ๗ จะเล่าเรื่องในราชการบ้านเมือง
เป็นสำคัญ

สมัยเมื่อแก้ไขประเพณีในราชสำนักเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์นั้น
เจ้านายเด็ก ๆ พวกฉนั้นยังตามเสด็จอยู่เสมอ เวลาเสด็จประทับต้องรับแขก
ถ้าไม่ถูกไล่ในเวลามีเข้าเฝ้าแทนก็ได้นั่งเก้าอี้เล่นสนุกดี เวลาเสด็จทรงรถ

เที่ยวประพาสในตอนบ่าย ก็อดชื่นรทหนักรองไปตามเสด็จ ถึงเวลาค่ำ
เมื่อเสวย ถ้าวันไหนคนนั่งโต๊ะขาดจำนวนก็โปรดฯ ให้มาเรียกเจ้านาย
เด็ก ๆ ไปนั่งเก้าอี้ว่าง ได้ กินโต๊ะ และได้กินไอศกรีมก็ชอบ ไอศกรีม
เป็นของวิเศษในเวลานั้น เพราะเพิ่งได้เครื่องทำน้ำแข็งอย่างเด็ก ๆ ที่
สำหรับเขาทำกันตามบ้านนอกเข้ามาถึงเมืองไทย ทำบางวันน้ำก็แข็งบาง
วันก็ไม่แข็ง มีไอศกรีมตั้งเครื่องแต่บางวันจึงเห็นเป็นของวิเศษ เจ้านาย
เด็ก ๆ พวกฉันยังไม่ถูกบังคับให้ใช้เครื่องแต่งตัวอย่างใหม่ ถึงกระนั้นเห็น
ผู้ใหญ่เขาแต่งก็อยากใส่ถุงน่องรองเท้าเป็นกำลัง ฉันไปอ้อนวอนแม่ ๆ
เห็นว่าตามเสด็จอยู่เสมอก็ขอเก็บถุงน่องมาให้ ดีใจนี้กะไร แต่เมื่อได้ในวัน
แรกเกิดเสียใจด้วยเกือบนั้นเจ็บไปไม่มีเสียง เพราะเคยได้ยินเขาว่า
ต้องตั้ง “ฮืด ฮืด” จึงเป็นเกือกอย่างดี ไปถามพวกนายทหารมหาดเล็ก
ว่า ทำอย่างไรเกือกจึงจะตั้ง เขาแนะนำให้เอาน้ำมันมะพร้าวหยอดที่พนัก
ก็จำมาพยายามทำ มีเสียงตั้ง “ฮืด ฮืด” ก็ชอบใจ

ถึงสมัยเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ ตัวฉันอยู่ในพวก
เจ้านายที่ถูกส่งเข้าโรงเรียนภาษาอังกฤษแต่แรกตั้ง แต่ว่าหัวใจรักจะเรียน
ภาษาอังกฤษผิดกับเมื่อเรียนภาษามคธ ถึงกระนั้นก็ไม่พ้นความลำบาก
ด้วยไม่รู้ว่าครูจะใช้วินัยสำหรับโรงเรียนอย่างกวดขัน เมื่อไปเรียนได้สัก
สองสามวัน ฉันไปซุกซนรังแกเพื่อนนักเรียนเมื่อกำลังเรียนอยู่ด้วยกัน
ครูจับได้แล้วลงโทษอย่างผิด ๆ เอาตัวฉันย่นบนเก้าอี้ตงประจานไว้ที่มุมห้อง
เรียนสัก ๑๕ นาที (บางทีจะเป็นครั้งแรกที่เด็กไทยถูกลงโทษเช่นนั้น)

พวกเพื่อนนักเรียนเห็นแปลกก็พากันจ้องดูเป็นตาเดียวกัน บางคนก็ม
เยาะ ฉันทูตักจะอายจนเหงงอตกโทรมตัว ตั้งแต่นั้นก็เซ็ดหยาบไม่ซุกซนใน
ห้องเรียน แต่ยังรู้สึกอับอายอยู่หลายวัน มาจนวันหนึ่งเห็นเพื่อนนักเรียน
ถูกครูเอาไม้บรรทัดตีฝ่ามือลงโทษ เจ็บจนหน้านิ้ว ๒ คน ดูร้ายยิ่งกว่าที่
ฉันถูกย่นบนเก้าอี้กเลยหายละอาย เมื่อตอนแรกตั้งโรงเรียนนั้น จำบากที่
ครูยังพูดภาษาไทยไม่ได้ ลูกศิษย์ก็ยังพูดภาษาอังกฤษไม่เป็น มีแต่พระองค์
เจ้ากฤษฏาภิณฑล (กรมพระนเรศวรฤทธิ์) พระองค์เดียวที่ทรงทราบบ้าง
เล็กน้อย และท่านเป็นเจ้าของฟ้าชั้นใหญ่ได้เคยเรียนภาษาอังกฤษต่อหม่อมลีโอ
โนเวนส์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พอเป็นล่ามแปลค่าง่ายๆ ได้บ้าง ถ้าเป็น
คำยากเกินความรู้ของกรมพระนเรศวรฯ ครูต้องเปิดหนังสืออภิธานภาษา
อังกฤษ ให้นักเรียนดูคำภาษาไทยในนั้น หนังสืออภิธานที่ใช้มี ๒ เล่ม
เล่มหนึ่งสำหรับลูกศิษย์ใช้เรียกว่า สัพพะพะจะนะภาษาไทย ซึ่ง
สังฆราชแปลแก้แต่ง เอาศัพท์ภาษาไทยตั้ง แปลเป็นภาษาอังกฤษ ภาษา
ฝรั่งเศสและภาษาละติน ๓ ภาษา เล่มใหญ่โตมาก อีกเล่มหนึ่งสำหรับ
ครูใช้ จะเรียกหนังสือว่าอะไรฉันลืมเสียแล้ว แต่หม่อมแม่กีฬาแลนด์
(บิดาพระธิดาจุฑามาศ) เป็นผู้แต่ง แปลแต่ศัพท์ภาษาอังกฤษเป็นภาษา
ไทย คือใช้อภิธานเล่มนี้ศัพท์อังกฤษแปลเป็นภาษาไทยให้พวกศิษย์ แต่
จำบากไม่เข้าอยู่เท่าใด ครูคอยรู้ภาษาไทยศิษย์ก็คอยเข้าใจคำครูตั้งสอน
เป็นภาษาอังกฤษด้วย ไม่จำเป็นต้องใช้ถ้อยคำมากหรือยากเท่าใดนัก นานๆ
จึงต้องเปิดอภิธาน ในการที่พวกฉันใช้หนังสืออภิธานครั้งนั้น มีผลสืบ

มาจนบัดนี้ประหลาดอยู่เรื่อง ๑ ในบทเรียนบท ๑ มีคำว่า ไบ (By) ดูเหมือนจะเป็นเช่นประโยคที่ว่า He went by boat หรืออะไรทำนองนี้ ครูจะให้แปลเป็นภาษาไทย นักเรียกพวกฉันไม่เข้าใจคำ By ครูจึงเปิดอภิธานให้ดู ในหนังสือ^๕นั้นแปลคำ By ว่า โดย พวกนักเรียนก็แปลว่า เขาไปโดยเรือ แต่นั้นมาเมื่อแปลคำ By ก็แปลว่าโดยเสมอมา เช่น Written by แปลว่า แต่งโดย แล้วพวกฉันเลยใช้คำ^๕ต่อมาในเวลาเมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว มีในหนังสือ^๕คือค เป็นต้น จึงเลยเป็นมรดกตกมาถึงคนชั้นหลัง ที่จริงไม่ถูกตามภาษาไทย เพราะคำ โดย เป็นศัพท์ภาษาเขมรแปลว่า ตาม แต่งโดย ก. ความแสดงว่า ข. แต่งตามคำบอกของ ก. แต่มา^๕รู้ว่าผิดเมื่อใช้กันแพร่หลายเสียแล้ว

ในบรรดาศิษย์ที่เรียนกันครั้งนั้น เมื่อเรียนมาได้สัก ๒ เดือน มีที่เป็นศิษย์ครูชอบมาก Favourite Pupils ๔ พระองค์ เรียงลำดับพระชั้นชาคือ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จพระยามหาวชิราวุธ) พระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระราชปิตุลาฯ) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ (สมเด็จพระยาอริยวงศาคตญาณ) พระองค์ ๑ กับตัวฉันอีกคน ๑ เห็นจะเป็นด้วยเห็นว่าเขมนั้นขมก็รักเรียนครูก็สอนให้มากกว่าคนอื่น แต่เมื่อได้สักปี ๑ สมเด็จพระยามหาวชิราวุธฯ กับสมเด็จพระราชปิตุลาฯ ต้องไปทำราชการมีเวลามาเรียนน้อยลง คงแต่สมเด็จกรมพระยาอริยวงศาคตญาณฯ กับตัวฉัน (สมเด็จกรมพระยาอริยวงศาคตญาณฯ ได้ทรงแสดงความชอบ^๕ไว้ในหนังสือ พระประวัติตรัสเล่า

ที่ท่านทรงแต่งตั้งเมื่อเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ) ถึงบิระกา สมเด็จพระ
พระยาวชิรญาณ ฯ ไปทรงผนวชเป็นสามเณร แต่นั่นจึงได้เป็นศิษย์
ติดตัวครูอยู่แต่คนเดียว เวลานั้นเรียนชั้นกลับแล้วครูให้ฉันอยู่กึ่งกลางวัน
ด้วย แล้วสอนให้ในตอนที่บ่ายอีก เมื่อเรียนแล้ววันไหนครูชวนออกไปเที่ยว
ก็มักชวนฉันไปด้วย เพราะเหตุที่อยู่กับครูมาก และได้ไปพบปะพูดจากับ
พวกฝรั่งเพื่อนฝูงของครูบ่อย ๆ เมื่อยังเป็นเด็กฉันจึงพูดภาษาอังกฤษได้
คล่องเกินความรู้ที่เรียนหนังสือ ทั้งได้เริ่มคุ้นเคยกับฝรั่งแต่นั้นมา การที่ได้
เป็นศิษย์ติดตัวครูมาเป็นคุณแก่ตัวฉันในภายหลังอีก อย่าง ๑ ด้วยเมื่อ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จย้ายไปประทับ ณ พระที่นั่งใหม่ในปีระกา พ.ศ.
๒๔๑๖ มีพระราชประสงค์ จะทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อไปถึงวิชาแต่งหนังสือ
โปรด ฯ ให้ครูแปดเตอร์สันเข้าไปสอนถวายในเวลาค่ำเมื่อ ทรงว่าง ราชการ
ดูเหมือนจะเป็นสัปดาห์ละ ๒ ครั้ง ทรงทราบว่าฉันเป็นศิษย์ติดตัวครู จึงมี
รับสั่งให้ฉันเป็นพนักงานนำครูเข้าไป เวลาทรงพระอักษรฉันได้อยู่ด้วย
ทุกคืน ตรัสถามครูถึงการเล่าเรียนของฉันบ้าง ตรัสถามอะไร ๆ เป็น
ภาษาอังกฤษให้ฉันเพ็ดทูลบ้างเนือง ๆ เห็นได้ว่าทรงพระกรุณายิ่งชั้นกว่า
แต่ก่อน แต่การที่ทรงศึกษาภาษาอังกฤษครั้งนั้น ทรงอยู่ได้ไม่นานก็ต้อง
เลิก ด้วยพระราชภาระอันมีมากจนทุกที ไม่มีเวลาว่างมากเหมือนแต่ก่อน

ทรงนี้จะเล่าเรื่องประวัติของครู แปดเตอร์สัน ต่อ ไป อีก สัก หน่อย
เพราะยังมีภารกิจของกับตัวฉันอีกเมื่อภายหลัง และเป็นเรื่องน่าจะ
เล่าด้วย เมื่อครูแปดเตอร์สันไปจากประเทศนั้นแล้ว ไปได้ตำแหน่งรับราชการ

การอังกฤษเป็นครูประจำโรงเรียนของรัฐบาลที่เกาะมอริเชียส ในตอนนั้น
ดูเหมือนจะไม่มีศิษย์คนใดได้รับจดหมายจากครูเลย เพราะเกาะมอริเชียส
อยู่ห่างไกลในมหาสมุทรอินเดีย การส่งจดหมายไปมาในระหว่างประเทศ
สวามกับต่างประเทศในสมัยนั้นลำบาก ด้วยยังไม่มีกรมไปรษณีย์ ใดๆ
จะมีจดหมายกับประเทศอื่นก็ต้องอาศัยกงสุลอังกฤษ เพราะมีเรือไฟในบังคับ
อังกฤษเดินในระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองสิงคโปร์และเมืองฮ่องกง กงสุล
อังกฤษที่ศาลาทำน้าของสถานกงสุล เป็นออฟฟิศไปรษณีย์ห้อง ๑ และ
เอาตัวตราไปรษณีย์เมืองสิงคโปร์พิมพ์อักษร B (เป็นเครื่องหมายว่าบาง
กอก) เพิ่มลงเป็นเครื่องหมาย ใครจะส่งหนังสือไปต่างประเทศก็ไปซื้อ
ตัวตราที่นั่นปิดตามอัตราไปรษณีย์อังกฤษ แล้วมอบไว้ที่สถานกงสุล เมื่อ
เรือจะออก กงสุลอังกฤษให้รวบรวมหนังสืออันนี้ใส่ถุง ผ่าไปส่งกรม
ไปรษณีย์ที่เมืองสิงคโปร์หรือเมืองฮ่องกงไปส่งอีกชั้น ๑ แต่หนังสือของ
รัฐบาลนั้น กรมท่ามอบกับนายเรือให้ไปส่งกงสุลสยามทั้งไปรษณีย์ที่
เมืองสิงคโปร์ หากได้ส่งทางไปรษณีย์ที่สถานกงสุลไม่ เมื่อเรือเข้ามาถึง
ผู้ใดคาดว่าจะได้รับหนังสือจากต่างประเทศ ก็ไปสืบที่สถานกงสุลอังกฤษ
ถ้ามีก็รับเอามา หรือถ้าพบหนังสือถึงผู้อื่นก็ไปบอกกันให้ไปรับ เป็นเช่น
กล่าวมาจนตั้งกรมไปรษณีย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ การส่งหนังสือจึงสะดวก
แต่นั้นมา

ครูแปดเตอร์สันรับราชการอยู่ที่เกาะมอริเชียส จน ทราบ จึง ออก รับ
เขียนำานาญกลับไปยังประเทศอังกฤษ แต่ก็ไม่ปรากฏว่าเขียนหนังสือมา

ถึงใครในประเทศนี้ จนถึงในรัชกาลที่ ๒ เมื่อฉันเป็น กรมพระ และ
ย้ายมาอยู่วังวรดิศแล้ว วันหนึ่งได้รับจดหมายของครูแปดเตอร์รันส่งมา
จากประเทศอังกฤษ สลักหลังของถึง “พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร” เผอิญมี
ใครในพนักงานไปรษณีย์เขารู้ว่าฉันชื่อเดิมของฉันจึงส่งมาให้ ได้ทราบ
เรื่องประวัติของครูแปดเตอร์รันในฉบับนั้นว่า ตั้งแต่ออกจากวาทคารที่
เมืองเมอร์เซสแล้วกลับไปอยู่ประเทศอังกฤษ ตั้งทั้งบ้านเดิมที่เกาะเจดส์
เพราะต้องขายแบ่งมรดกกันเมื่อบิดาตาย ครูไปแต่งงานอยู่กับเมียในอิงค์
แลนด์เป็นสุขสบายหลายปี ครั้นเมียตายเหลือแต่ตัวคนเดียวมีความลำบาก
ด้วยแก่ชรา หลานคน ๑ ซึ่งบวชพรต เขาส่งสารรับเอาไปไว้ด้วยที่เมือง
คลอยสเตอร์ แก้วดิชันมาถึงศิษย์เดิมที่ในประเทศสยาม คือ เจ้าฟ้า
ภานุรังษี พระองค์เทวัญ พระองค์มุนษย และตัวฉัน อยากทราบว่าอยู่
ดีด้วยกันหรืออย่างไร จึงมีจดหมายมาถามขอให้บอกไปให้ทราบ เวลานั้น
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็สมเด็จพระมหาสมณฯ สิ้นพระชนม์เสียแล้ว
เหลือแต่สมเด็จพระราชบิดาฯ ฉันนำจดหมายครูไปถวายทอดพระเนตร
ก็ทรงยินดี มีลายพระหัตถ์และส่งพระรูปกับเงินไปประทาน ส่วนฉันก็ทำ
เช่นเดียวกัน ได้บอกไปให้ครูทราบประวัติของของเจ้านายที่แก่ถามถึง
ส่วนตัวฉันเอง บอกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ
เลื่อนยศสูงขึ้น เป็นเหตุให้ใช้นามใหม่ว่า ดำรง ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันใน
เวลานี้ ครูมีจดหมายตอบมาว่าเสียตายจริง ๆ ที่เพ็ญรัฐ ด้วยเมื่อฉันไป
ยุโรป (ครั้งแรก) ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้น ประจวบเวลาครูกลับไปเยี่ยมบ้าน

อยู่ในประเทศอังกฤษ ได้ยินเขาโจษกันว่ามี้เจ้าไทยองค์ ๑ เรียกว่า ปรีณช
ดำรง ไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียที่สกอตแลนด์ และมีคนถามกันว่า
รู้จักปรีณชดำรงหรือไม่ แดตอบเขาว่าไม่รู้จัก เมื่อเวลาอยู่ในเมืองไทยก็
ไม่เคยได้ยินชื่อปรีณชดำรง ไม่รู้เลยว่าคือศิษย์รัก (Favourite Pupil) ของ
แก่นนั่นเอง ถ้ารู้จะรีบมาหา ถึงกระนั้นเมื่อรู้จักกันดีอย่างยิ่งที่ฉันได้มีชื่อ
เสียงเกียรติยศถึงเพียงนั้น แต่นั่นครู่กับฉันก็มีจดหมายถึงกันมาเนือง ๆ
ครั้นเมื่อฉันไปยุโรป (คราวหลัง) ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ตั้งใจว่าจะไปพบครู
แปดเตอร์ตันให้จงได้ ทราบว่าเวลานั้นอายุได้ถึง ๘๕ ปี และยังอยู่ที่เมือง
คลอยด์สเตอร์เหมือนบอกมาแต่ก่อน หมายถึงจะไปพบครูเมื่อไร จะชวนถ่าย
รูปฉายาลักษณ์ด้วยกันเหมือนเช่นเคยถ่ายเมื่อยังเป็นเด็ก เอาการให้ดู
หลานดู พอฉันไปถึงลอนดอนมีพวกนักหนังสือพิมพ์มาขอสนทนาด้วย
หลายคน ทุกคนถามฉันว่าเรียนภาษาอังกฤษที่ไหน ฉันตอบไปว่าเรียน
ในบ้านเมืองของตนเอง เขาพากันประหลาดใจถามว่าใครสอนให้ ฉัน
บอกว่าครูของฉันเป็นอังกฤษชื่อ มิสเตอร์ ฟรานซิส ยอช แปดเตอร์ตัน
ตัวยังอยู่อายุได้ ๘๕ ปีแล้ว ฉันจะพยายาม Making a pilgrimage ไปหา
ให้ถึงเมืองคลอยด์สเตอร์ที่ครูอยู่ หนังสือพิมพ์พากันขึ้นชื่อสรรเสริญครู
แปดเตอร์ตันแพร่หลาย ครั้นเมื่อฉันตั้งใจขึ้นในลอนดอนถึงเวลาที่จะไป
หาครู ฉันขอให้อุปทูตบอกไปถึงนักพรตผู้เป็นหลาน ว่าฉันประสงค์จะไป
เยี่ยมครูในวันใดจะสะดวกแก่เขา ก็ได้รับตอบมาว่าครูกำลังป่วยเป็นโรค
ชราอาการเพียบอยู่ ตั้งแต่เขาได้ยินข่าวทางวิทยุกระจายเสียงว่าฉันไป
๑๘๘

ถึงลอนดอน เขาก็อยากจะบอกให้ครูรู้ ด้วยเขาทราบอยู่ว่าครูรักฉันมาก แต่เห็นว่าอาการป่วยเพียบจึงปรึกษาหมอ ๆ ห้ามมิให้บอกครู เพราะเกรงว่าความยินดีที่จำใจขึ้นแก่ครู Sudden Excitement อาจจะเป็นเหตุให้เกิดอันตรายก็ไม่กล้าบอก เมื่อฉันทราบความดังนั้นก็สนใจ ได้แต่ส่งเงินไปช่วยในการรักษาพยาบาล เมื่อฉันออกจากลอนดอนในไม่ช้า ก็ได้รับจดหมายของนักพรตบอกว่าครูถึงแก่กรรม รู้สึกเสียใจและเสียตายเป็นหนักหมีได้พบครูแปดเตอร์สันตั้งประสงค์

เมื่อฉันกำลังเรียนภาษาอังกฤษอยู่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๒ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จไปประทับอยู่ ณ พระที่นั่งทรงผนวชที่พระพุทธรัตนสถาน ๑๕ วัน เจ้านายพวกฉันเรียนหนังสือแล้วก็พากันไปอยู่ ณ ที่เสด็จประทับทุกวัน คล้ายกับเป็นลูกศิษย์วัด ส่วนตัวฉันเองนี่ก็อยากรู้จักพระ จึงมักไปเฝ้าสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (เวลานั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร) กับสมเด็จพระสังฆราช (ปุตุสเทวสา เมื่อยังเป็นที่พระสาสนโสภณ) เนื่อง ๆ สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์โปรดทรงส่งสอนและตรัสเล่าอะไรให้ฟัง ส่วนสมเด็จพระสังฆราช ก็ประทานหนังสือพิมพ์ ซึ่งพิมพ์สอนพระพุทธศาสนาให้อ่านวันถ้าयरูปหมู่พวกตามเสด็จไปเป็นลูกศิษย์วัด เผอิญฉันถือสมุดบันทึกมือไปด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ฉันยื่นเปิดสมุดเหมือนอย่างอ่านหนังสือ เป็นเหตุให้ช่างถ่ายรูปเขาจัดให้ยืนกลางเพื่อน รูปนั้นยังปรากฏอยู่ เมื่อเสด็จจากผนวชมีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้ง ๑ (ซึ่งจะ

พรรณานาในที่นั่งต่อไปข้างหน้า) แล้วเสด็จไปประทับอยู่พระที่นั่งใหม่ ตอน
นั้นเวลาบ่ายๆ มักเสด็จออกทรงรถเที่ยวประพาส และทรงโครเกต์ Croquet
ที่สนามหญ้าหน้าพระที่นั่งใหม่ (ยังมีรูปฉายาลักษณ์ปรากฏอยู่) แต่ตัว
ฉันยังเป็นเด็กไม่ได้เข้าเล่นด้วย แต่ในปีระกานนั้นเองโปรด ฯ ให้ฉันเป็นผู้
พาครูเข้าไปสอนภาษาอังกฤษตั้งกล่าวมาแล้ว เป็นมูลเหตุที่เริ่มทรงพระ
เมตตาเฉพาะตัวมาแต่นั้น ครั้นถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๓๗ เมื่อเลิกโรงเรียน
ภาษาอังกฤษ จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้ฉันเข้าไปรับใช้ประจำพระองค์ มี
หน้าที่ตามเสด็จและอยู่คอยรับใช้ในเวลาดำเมื่อทรงสำราญพระราชอิริยา
บถเวลาเสร็จราชการกิจประจำวันแล้ว ได้อยู่ใกล้ขิดติดพระองค์เสมอ เป็น
เหตุให้ฉันได้รับพระบรมราโชวาทและได้ฟังพระราชดำริ ได้รู้เรื่องต่างๆ
ที่ตรัสเล่า ทั้งมีโอกาสทูลสนองหรือทูลถามได้ด้วยทรงพระกรุณา แต่ข้อ
สำคัญที่มาประจักษ์แก่ใจฉันต่อภายหลังนั้น คือที่ได้รู้พระราชอัชฌาศัย
และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบนิสัยของฉันแต่นั้นมา ชื่อนนั้นมา
ปรากฏเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล
แล้วให้มีการประชุมสมุหเทศาภิบาลในกรุงเทพฯ ปีละครั้ง เวลาเสด็จคราว
ประชุมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้มีการเลี้ยงพระราช
ทานเป็นเกียรติยศแก่เทศาภิบาลทุกปี และในการเลี้ยงนั้นก็ยังมีพระราชดำรัส
พระราชทานพระบรมราโชวาทและสรรเสริญความ อุตสาหะของสมุหเทศา
ภิบาลด้วย ในปีหนึ่งตรัสเกี่ยวมาถึงตัวฉันว่า ได้ทรงสังเกตเห็นตั้งแต่นั้น
เป็นเด็ก ว่าเติบโตขึ้นคงจะได้เป็นคนสำคัญในราชการบ้านเมืองคน ๑

ดังนี้ แต่การทรมพระราชดำรัสทรงยกย่อง บางทีก็เกิดว่าความแค้นแค้น
เช่นต่อมา อีกปีหนึ่งมี พระราชดำรัสว่า พระมหามงกุฏเป็นเครื่องหมายของ
ราชาธิปไตย พระมหามงกุฏสว่างงามด้วยประดับเพชรนิลจินดาอันมีค่า
ฉันใด ข้าราชการที่อุทิศตัวให้พยายามช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองให้มี
ความเจริญสุข ก็เปรียบเหมือนเพชรนิลเครื่องประดับพระมหามงกุฏฉันนั้น
พระราชดำรัสทรงอุปมาด้วยข้าราชการทั่วไปไม่เฉพาะผู้หนึ่งผู้ใด แต่
เผอิญตรัสเมื่อเลี้ยงเทศกาลบิดา พ่อรุ่งขึ้นก็มีคน (ที่ไม่ชอบ) แกล้งเรียก
ให้ฉันได้ยินว่า นั่นแหละ เพชรประดับพระมหามงกุฏ ดูกี่ชั้นดี

ในปีจอ พ.ศ. ๒๔๓๗ นั้น อายุฉันถึงปีโกนจุก ในสมัยนั้นพระเจ้า
เจ้าลูกยาเธอยังเยาว์วัยทั้งนั้น เจ้านายโสกันต์มีแต่ชั้นพระเจ้าองค์เธอ
ปีใดพระเจ้าองค์เธอที่ทรงพระกรุณามากโสกันต์ก็โปรด ๆ ให้มีการแห่ทาง
ในพระราชวัง ถ้าเป็นสามัญก็โสกันต์ในพิธีตรุษตามแบบอย่างครั้งรัชกาล
ที่ ๓ ในปีจอฉันมีเจ้านายที่ทรงพระกรุณาหลายพระองค์ ตัวฉันแก่
กว่าเพื่อน ตรัสถามฉันว่าอยากไห้แห่หรือไม่ ฉันกราบทูลว่าอยาก จึง
ดำรัสสั่งให้มีการแห่โสกันต์ในปีนั้น แต่เกือบไม่ได้แห่ เพราะเกิดเรื่อง
กรมพระราชวังบวร ฯ หนีไปอยู่กับกงสุลอังกฤษ (ซึ่งจะเล่าเรื่องในตอน
อื่นต่อไปข้างหน้า) แทรกเข้ามา เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเดือด
ร้อนรำคาญพระราชฤทัยอยู่นาน ตรัสว่าถ้าเรื่องวังหน้ายังไม่เรียบร้อยก็
จะแห่ให้ไม่ได้ รอมัจฉนพินุกษเมือเดือนยี่ พวกฉันก็ยกพากันโกน
วังหน้า จนถึงเดือน ๔ เรื่องวังหน้าเป็นอันเรียบร้อย จึงได้มีการแห่โสกันต์

เมื่อก่อนพิธีตรุษไม้กั้วนั้น เจ้านายโสดกันด้วยในปีนั้น & พระองค์ มีตัว
ฉันคน ๑ พระองค์ชายศรีเสาวภางค์ (ซึ่งภายหลังได้เป็นราชเลขาธิการ
และเป็นผู้จัดตั้งโรงพยาบาลศิริราช แต่สิ้นพระชนม์เสียก่อน รัชกรม)
พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา (คือสมเด็จพระพันวัสสา
ตุจณาเจ้า ฯ) พระองค์ ๑ ทั้ง ๓ นี้พระชันษา ๑๓ ปี พระองค์เจ้าหญิง
นภาพรประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี) พระองค์ ๑ และพระองค์
เจ้าหญิงประดานศรีไธพระองค์ ๑ ทั้ง ๒ นี้พระชันษา ๑๑ ปี เมื่อโกนจุก
แล้วฉันยังรับราชการประจำพระองค์ต่อมา ในตอนที่รับราชการประจำ
พระองค์นี้ต้องอยู่ในวังไม่มีโอกาสไปเที่ยวข้างคันทันเหมือนแต่ก่อน ถึง
กระนั้นตอนเช้าว่างมักไปเฝ้าสมเด็จพระราชปิตุลา ฯ ณ หอนิเทศพิทยา
บ้าง ไปเล่นหูกกับพวกนายทหารมหาดเล็กที่โรงทหารบ้าง ด้วยเคยคุ้น
กันมาแต่ยังเป็นนักเรียน เพราะโรงเรียนภาษาอังกฤษอยู่ติดต่อกับโรง
ทหาร จึงเริ่มอยากเป็นทหารมาแต่ตอนนั้น

ถึงเดือน ๘ ปีนั้น พ.ศ. ๒๔๑๘ อายุครบกำหนดบวชเป็นสามเณร
แล้วจะต้องยกไปอยู่นอกพระราชวังตามประเพณี ก็ออกจากราชการ
ประจำพระองค์ ในปีนั้นมีเจ้านายทรงผนวชด้วยด้วยกันหลายพระองค์
เป็นพระภิกษุบ้าง เป็นสามเณรบ้าง ส่วนตัวฉันเมื่อบวชที่วัดพระศรีรัตน
ศาสดารามแล้ว ไปอยู่วัดบวรนิเวศน์ ฯ กับเจ้านายพี่น้องก็ไม่เดือดร้อน
อันใดในการที่บวช ถ้าจะว่าประสาใจเด็กอายุเพียงเท่านั้นกลับจะออก
สนุกดีด้วย เพราะในสมัยนั้นประเพณีที่กวดขันในการศึกษาของพระเณร
๑๕๒

บวชใหม่ยังไม่ได้เกิดขึ้น หนังสือฉบับพิมพ์สำหรับศึกษาพระธรรมวินัยก็
 ยังไม่มี ได้อาศัยศึกษาแต่ด้วยฟังเทศนาและคำสั่งสอนของพระอุปัชฌาย์
 อาจารย์ ขอบังคับสำหรับเจ้านายที่ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศน ๖ ตอน
 แรกทรงผนวช ตอนรุ่งเช้าต้องจัตน้ำบวชพระโอบูฐกับไม้สี่พระทนต์ไป
 ถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์ (สมัยนั้นยัง
 ดำรงพระยศเป็นกรมพระ) เรียกกันว่า เสด็จพระอุปัชฌาย์ หรือเรียกกันใน
 วัดตามสะดวกแต่โดยย่อว่า เสด็จ ทุกวันตามเสด็จวัตร และจนถึงตอนค่ำ
 เวลา ๑๘ นาฬิกา ต้องขึ้นไปเฝ้าฟัง ทรงสั่งสอน พระธรรมวินัย อีกครั้งหนึ่ง
 ถ้าจะออกบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้นก็ต้องทูลลาในเวลาค่านั้น แต่การทง ๓
 อย่างนี้เมื่อทำได้สัก ๗ วันก็โปรดประทานอนุญาตมิให้ต้องทำต่อไป เว้น
 แต่จะไปธุระอื่นจึงต้องขึ้นไปทูลลาทุกครั้ง เสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านทรง
 ประพฤติวัตรปฏิบัติตรงตามเวลาแน่นอนผิดกับผู้อื่นโดยมาก บรรพทิศัน
 แต่ก่อน ๘ นาฬิกา พอเสวยเข้าแล้วใครจะทูลลาไปไหนก็ขึ้นเฝ้าตอนนั้น
 ถึง ๘ นาฬิกา เสด็จลงทรงเป็นประธานพระสงฆ์ทำวัตรในพระอุโบสถ
 เสด็จกลับขึ้นตำหนักราว ๑๐ นาฬิกา ประทับรับแขกที่ไปเฝ้าจนเพล เสดวย
 เพลพอเที่ยงวันเสด็จขึ้นตำหนักชั้นบน ทรงตำราฎพระอิริยาบถและบรร
 ทมจนบ่าย ๑๕ นาฬิกา เสด็จลงที่ห้องรับแขก ใครจะเฝ้าในตอนนั้นก็ได
 พอแดดอ่อนมักเสด็จลงทรงพระดำเนินประพาสในลานวัดจนเวลาพลบค่ำ
 ถึงตอนี่ราว ๑๘ นาฬิกา เจ้านายที่ทรงผนวชใหม่ขึ้นเฝ้าฟังคำสั่งอนที่
 ประทานตามอุปัชฌาย์วัตรไปจนถึง ๒๐ นาฬิกา เสด็จลงเป็นประธาน

พระสงฆ์ทำวัตรคำอีกเวลาหนึ่ง^๑ เมื่อทำวัตรแล้วถ้าในพรรษาโปรดให้
ฐานานุกรมผู้ใหญ่ขึ้นนั่งธรรมมาสน์ อ่านบุรพตสิกขาสอนข้อปฏิบัติแก่พระ
บวชใหม่วันละตอนแล้วข้อมสวดมนต์ต่อไปจนจวน ๒๓ นาฬิกา จึงเสร็จ
การประชุมสงฆ์เสด็จขึ้นเข้าที่บรรทม ว่าเฉพาะการศึกษาสำหรับสามเณร
ที่บวชใหม่เช่นตัวฉัน มีข้อสำคัญก็ต้องท่องสวดทำวัตรเช้าและเย็น กับ
คำสวดสีกขาบของสามเณรเรียกว่า อนุญญาสิโยซึ่งสามเณรต้องจำได้และ
เข้าใจความ ทั้งต้องสวดในโบสถ์เมื่อทำวัตรเช้าเสร็จแล้วทุกวัน ฉันเคย
ได้รับสรรเสริญของเสด็จพระอุปัชฌาย์วันหนึ่ง ด้วยในวันนั้นไม่มีสามเณร
อื่นลงโบสถ์ ฉันกล้าสวดอนุญญาสิโยแต่คนเดียว ตรัสชมว่าจำได้แม่นยำ
ย่ำดี

เขาเล่าว่าเสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านเคยตรัสว่าเมื่อแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ถ้าใครเข้มแข็งในการทักคักก็เป็นคน
โปรด ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใครแต่งกาพย์
กลอนก็เป็นคนโปรด ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้า
ใครสร้างวัดวา ก็เป็นคนโปรด ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าใครรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด เห็นจะมีใครไปทูลว่า
ฉันรู้ภาษาฝรั่ง วันหนึ่งประทานหนังสือตำราดาราศาสตร์ฝรั่ง ซึ่งหมอบ
บริดเจแปลพิมพ์เป็นภาษาไทยให้ฉันดู ในนั้นมีดาวฤกษ์ ๒ ดวงซึ่งผู้แปล

๑. ประเพณีโบราณ พระสงฆ์ลงประชุมในโบสถ์แต่วันสวดปาฏิโมกข์ จึงเรียกกันว่า
“ลงโบสถ์” โดยปกติเวลาเป็นคณะไหนก็ไหว้พระสวดมนต์ ๓ หอสวดมนต์คณะนั้น การประชุม
คณะสงฆ์ลงไหว้พระสวดมนต์ในโบสถ์วันละ ๒ ครั้ง เป็นประเพณีตั้งขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช

หาชื่อในภาษาไทยไม่ได้ จึงใช้อักษรโรมันพิมพ์ชื่อว่า Neptune กับ Uranus
ตรัสถามฉันว่าเรียกอย่างไร ฉันก็อ่านถวายเป็นคำเนียงตัวอักษร ดูเหมือน
ท่านจะเข้าพระฤทัยว่าฉันได้เรียนดาราศาสตร์ฝรั่งด้วย ตรัสถามต่อไปว่า
มันตรงกับดาวดวงไหนของเรา ฉันก็สันความรู้ทุกอย่างว่าไม่ทราบ แต่ก็ทรง
พระเมตตาได้ถามถึงเรื่องที่ฉันเรียนภาษาฝรั่งบ่อย ๆ ช่างฉันก็พอใจขึ้น
ไปเฝ้า เพราะได้ฟังท่านตรัสเล่าเรื่องโบราณต่าง ๆ ให้ทราบเนื่อง ๆ ใน
เวลานั้นเสด็จพระอุปัชฌาย์ยังไม่ทรงชรานัก แต่วิธีท่านตรัสเล่าติดกับผู้อื่น
เมื่อทรงบรรยายไปจนตลอดเรื่องแล้ว มักกลับเล่าแต่เนื้อความซ้ำอีกครั้ง
หนึ่ง คนที่ฟังตรัสเล่าย่อมเข้าใจและจำความได้ไม่ผิด ฉันชอบเอาวิธีนั้น
มาใช้เมื่อเป็นผู้ใหญ่ เคยถูกนิทานว่าเล่าอย่างคนแก่แต่ก็ยังเห็นดีอยู่นั้น
เอง ด้วยเห็นว่าการที่เล่าอะไรเพื่อให้ความรู้หรือสอนวิชาให้แก่ผู้อื่น ผิด
กับพูดเล่นเจรจกกัน เพราะประโยชน์ข้อสำคัญอยู่ที่ต้องให้ผู้ฟังรู้และเข้าใจจริง ๆ
เสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านก็ทรงพระดำริเช่นนั้น เมื่อตรัสเล่าอะไร
ประทานแก่สานุศิษย์มักเล่าซ้ำตั้งว่ามา

เมื่อฉันบวชเป็นสามเณร ทำเวลาให้ล่วงไปด้วยประการอย่างใด
ยังจำได้อยู่ คุณาจะเล่าด้วยมีคติอยู่บ้าง ตื่นเช้ามักออกบิณฑบาตไปด้วย
กันกับพระเณรที่คุ้นเคยกันบ้าง ไปตามลำพังตัวเองบ้าง การที่ออกบิณฑ
บาตที่จริงเป็นโอกาสที่จะไปเที่ยวเตร่ เพราะถ้าจะไปเวลาอื่นต้องทูลลา
เสด็จพระอุปัชฌาย์ ถ้าไปบิณฑบาตประทานอนุญาติไว้ไม่ต้องทูลลา ออก
บิณฑบาตเสียแห่งหนึ่งสองแห่ง แล้วก็เลยขนวรหรือลงเรือไปไหน ๆ บาง

ที่ไปกินเพลกลางทางกลับวัดจนบ่ายก็มี เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยและเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกกองทัพไปปราบฮ่อ ฉันทก็ได้ไปดูวิธียกกองทัพอย่างโบราณด้วย เริ่มไปบิณฑบาตตั้งว่ามานี้ใครพบก็ไม่รู้ว่าเลี้ยงไป แต่นาน ๆ จึงเลี้ยงไปเที่ยวครั้ง ๑ โดยปกติมักกลับวัดทันสวดอนุญญาสิโนเวลาลงโบสถ์เช้า เพราะเสด็จพระอุปฮาดย้ายท่านเสด็จลงเสมอ เกรงจะทรงติโทษว่าเกียจคร้าน พันเวลาลงโบสถ์แล้วก็ว่างตลอดวัน จะศึกษาหรือทำอะไรก็ได้ ในการศึกษาสำหรับสามเณรที่บวชใหม่นั้น เมื่อต้องทำวัตรกับอนุญญาสิโนจำได้และศึกษาธรรมบางอย่าง มีภิกษุที่จำพวกหนึ่งเป็นต้นเข้าใจแล้ว จะศึกษาอะไรก็ได้เลือกได้ตามชอบใจ เจ้านายที่ท่านทรงผนวชอยู่หลายพรรษาอยู่ทรงศึกษาค้นถุระคือเรียนภาษามคธ แต่ที่จะทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียว มักทรงศึกษาวิชาอย่างอื่นที่ง่ายกว่า ส่วนตัวฉันเองจะเป็นใครแนะนำก็จำไม่ได้เสียแล้ว เกิดอยากเรียนวิชาอาคมคือวิชาที่ทำให้อยู่คงกระพันชาตรีด้วยเวทมนต์และเครื่องรางต่าง ๆ มีผู้พาอาจารย์มาให้รู้จักหลายคน ที่เป็นตัวสำคัญนั้นคือนักองคค์วัดถ้ำนันทน์สมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะเข้อยู่ที่วังเจ้าเขมรมริมคลอง ตรงข้ามกับบ้านคุณตาและเคยคุ้นกับคุณตามาแต่ก่อน เป็นมูลเหตุให้ฉันได้คุ้นเคยกับเจ้าเขมรและมีผลได้อุปการะทั้งนักองคค์คักวงค์ ลูกนักองคค์วัดถ้ำและนักศรคักวงค์นักองคค์คักวงค์ ต่อมาในเวลาเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย การศึกษาวิชาอาคมในเวลานั้นเชื่อถือเป็นการจับใจมาก โดยเฉพาะสำหรับเด็กกำลังรุ่นหนุ่มเช่นตัวฉัน ด้วยได้ฟังเขาเล่าเรื่องและบางที่ทต

คงให้เห็นอิทธิฤทธิ์ กับทั้งได้สะสมเครื่องรางแปลกประหลาดที่ไม่เคย
เห็นเป็นต้นแต่พระธาตุ (ฉันได้รู้จักลักษณะพระธาตุตามที่นิยมกันมาแต่ครั้ง
นั้น) และพระพุทธรูปกับรูปพระควมที่ทำเป็นเครื่องราง ทั้งของประหลาด
แปลกธรรมดาต่าง ๆ เช่น พด และเขี้ยวงาที่งอกได้ ตลอดจนผ้าประ
เจียดและลูกแก้วรอกหลอม เดินของเหล่านี้น่าพิสดาร จนเคยละหนั่งสี่ไป
คราวหนึ่ง

เครื่องรางที่ฉันมีในเวลานั้นเป็นของสำคัญในทางโบราณคดีสิ่ง ๑
และมีเรื่องต่อมาอีกภายหลัง จะเล่าไว้ในหนังสือนี้ด้วยคือ พระกริ่ง องค์
๑ คุณตาให้แต่เมื่อฉันยังไฉ่มีจุก เป็นพระพุทธรูปนั่งถ่อมอันนามนต์
หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ขนาดเล็ก หน้าตักไม่ถึง ๒ เซนติ์ ถ้ายกขึ้นเขย่า
เกิดเสียงดังกริ่งอยู่ในองค์พระ จึงเรียกกันว่าพระกริ่ง เป็นของหายาก
ด้วยมีแต่ในเมืองเขมร เชื่อกันว่าพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์สร้างด้วยอิทธิฤทธิ์
จึงนับถือเป็นเครื่องรางสำหรับป้องกันอันตราย พระกริ่งของคุณตามี ๒
องค์ ได้ยินว่าพระอมรมโถลี (นพ อนาคตยกุค) วัดบุบผาราม ไปได้มาจาก
เมืองอุดงมีชัยในรัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งไปส่งพระมหาปานที่ไปเป็นสมเด็จ
พระสุคนธาฯ สังฆราชฝ่ายธรรมยุติกาในกรุงกัมพูชา แล้วเอามาให้คุณตา
เป็นของฝากด้วยชอบกันมาก ครึ่งหนึ่งคุณตารับฉันไปค้ำที่บ้านแล้วท่าน
ให้พระกริ่งนั้นแก่ฉันองค์ ๑ บอกว่าให้เอาไว้สำหรับตัวเมื่อเติบโตใหญ่ แต่
แรกฉันก็ไม่รู้ว่า เป็นของวิเศษอย่างไร จนเมื่อบวชเป็นสามเณรเมื่อสะสม
เครื่องราง เห็นจะเป็นนักองค์วัดถาบอกว่พระกริ่งเขมรเป็นเครื่องรางอย่าง

สำคัญนัก ฉันทจึงเชิญไปไว้ที่กุฏิ ในไม่ช้าความทราบถึงพระภรรณเสด็จ
อุปัชฌาย์ว่าฉันทมีพระกริ่ง ก็ตรัสสั่งให้ฉันทเชิญไปถวายทอดพระเนตร ท่าน
เชิญพระกริ่งของท่านมาเทียบก็เหมือนกัน จึงตรัสบอกให้เข้าใจว่าพระ
กริ่งที่เป็นของแท้นั้นมี ๒ อย่าง สีทองคร้ามเรียกกันว่า พระกริ่งดำ อย่าง ๑
กับสีทองอ่อนเรียกกันว่า พระกริ่งเหลือง อย่าง ๑ รูปทรงอย่างเดียวกัน
ถ้าแปลกไปอย่างอื่นเป็นของปลอมทั้งนั้น พระกริ่งของฉันทเป็นของแท้
อย่างที่เรียกว่า พระกริ่งดำ ให้รักษาไว้ให้ดี ตรัสเพียงเท่านั้นหาได้ประทาน
อธิบายอย่างอื่นไม่

ต่อมาเมื่อเสด็จพระอุปัชฌาย์สิ้นพระชนม์แล้วช้านาน เวลาฉันท
เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระครูเจ้าคณะสงฆ์เมืองสุรินทร์ซึ่งอยู่
ต่อแดนประเทศกัมพูชาเข้ามากรุงเทพฯ ได้พระกริ่งมาให้ฉันทอีกองค์ ๑
เทียบกับองค์ที่คนตาให้ เห็นเหมือนกันหมดทุกอย่างก็รู้ว่าเป็นของแท้ แต่
ถึงชนฉันทไม่เชื่อเรื่องคงกะพันชาตรีเสียแล้ว ถึงกระนั้นก็เห็นว่าพระกริ่ง
เป็นของสำคัญอย่างหนึ่งในทางโบราณคดี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ ฉันทมี
โอกาสได้ออกไปเที่ยวเมืองเขมรเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อไปพักอยู่ที่
กรุงพนมเปญก็ขึ้นถึงเรื่องพระกริ่ง อยากรู้ว่าพวกเขมรนับถือกันอย่างไร
จึงถามพระราชาคณะกับทั้งเจ้านาย และขุนนางกรุงกัมพูชา บรรดาที่ได้พบ
หลายคน มีคนเดียวที่เป็นชั้นสูงอายุบอกว่าได้เคยเห็นพระกริ่งครึ่งหนึ่ง
นอกจากนั้นไม่มีใครได้เคยเห็น และโดยมากที่เป็นคนชั้นหนุ่มไม่มีใครรู้
ว่ามีพระกริ่งที่เดียว ออกประหลาดใจ ครั้นเมื่อไปถึงนครวัดไปถามมอง
๑๕๘

ลีเออร์มาศาลผู้เป็นหัวหน้าอำนวยการรักษาโบราณสถานอีกคน ๑ ว่าได้เคย
เห็นพระกริ่งบ้างหรือไม่ เขาบอกว่าเมื่อก่อนฉันไปถึงไม่ช้านัก เขาพบกรุ
พบยอดเขาพนมป่าเกวซึ่งอยู่ริมเมืองนครธม ได้พระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ
ลักษณะเป็นเช่นพรรณนาหลายองค์ แล้วส่งตัวอย่างมาให้ดูมี ๒ ขนาด
ขนาดใหญ่เท่ากันและเหมือนกันกับพระกริ่งของคุณตา ขนาดเล็กรูปสัณ
ฐานก็อย่างเดียวกัน เป็นแต่ย่อกลงไปหน่อยหนึ่ง สันนิษฐานว่า
จะเป็นอย่างที่สุดที่พระอุปัชฌาย์ตรัสเรียกว่าพระกริ่งเหลืองนั่นเอง แต่
ประหลาดอยู่พระพุทธรูปที่พบบนเขาพนมป่าเกวไม่ปิดฐานทำเป็นพระกริ่ง
จะเป็นด้วยเหตุใดรู้ไม่ได้ เห็นได้เป็นแน่แท้แต่ว่าคงมีพิมพ์สำหรับทำหุ่นข
ผึ้งแล้วหล่อ พระพุทธรูปชนิดนั้นควรวัดระบาก ๆ รูปสัณฐานจึงเหมือนกัน
ทั้งหมด สังเกตเห็นเค้าเงื่อนขึ้นใหม่อีกอย่าง ๑ ที่พระเศียรและดวงพระ
พักตร์พระกริ่งเป็นแบบจีนผิดกับพระพุทธรูปแบบขอม ฐานทำบัวหลาย
บัวคว่ำ เป็นอย่าง บัวหลังเขี้ยว ตามแบบพระพุทธรูปจีน จึงสันนิษฐานว่า
พระกริ่งเห็นจะเป็นของหล่อในเมืองจีน แล้วส่งมายังกรุงกัมพูชาในสมัย
เมื่อกำลังรุ่งเรือง คือที่เขมรเรียกกันว่า ครั้งพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ ความที่
งานต่อมาได้พบหลักฐานประกอบที่สถานทูตเดนมาร์กในกรุงเทพฯ ด้วย
ท่านกรมเอกราชทูตเคยอยู่ที่เมืองบักกิงเมื่อก่อนมากรุงเทพฯ รวบรวมพระ
พุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ของจีนแต่โบราณไว้หลายองค์ เขาออกตั้งเรียง
ไว้ในห้องรับแขก วันหนึ่งฉันได้รับเชิญไปกินเลี้ยงแล้วพาไปดูของเหล่านี้
นั้น ฉันเห็นพระพุทธรูปองค์ ๑ เหมือนพระกริ่ง แต่กาไหล่ทองและต่าง

พิมพ์กับพระกริ่งที่มาจากเมืองเขมร บอกราชทูตว่าพระพุทธรูปชนิดนั้นถ้า
เอาชิ้นต้นมักจะมีเสียงดังกริ่งอยู่ข้างใน แกล้งเอาชิ้นต้นก็มีเสียงจริงดัง
ว่า เลยประหลาดใจบอกว่าได้พระองค์นั้นไว้หลายปีแล้วเพิ่งมารู้ว่าเป็น
พระกริ่งเพราะฉันบอก ต่อมาเมื่อจะกลับไปบ้านเมืองเลยให้ฉันไว้เป็นที่
ระลึก มองสิเออร์มาศาลทันครวัดก็มีแกล้งแบ่งพระที่พบในกรบนยอดเขา
พนมปาเกงให้เพื่อมาเป็นที่ระลึกเช่นเดียวกัน เดียวนี้ยังอยู่ที่พิพิธภัณฑ์
สถานในกรุงเทพฯ ฉันเพิ่งมารู้เรื่องตำนานของพระกริ่งตามทางวิชา
โบราณคดีเมื่อเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา ค้นหามูลเหตุที่สร้างพระพุท
ธูปปางต่างๆ ในอินเดีย ได้ความว่าเดิมมีแต่ ๘ ปาง คือแบบอย่างอนุโลม
ตามเรื่องพุทธประวัติทั้ง ๘ แห่ง ครั้นต่อมาเมื่อเกิดลัทธิมหายานขึ้น
ในพระพุทธศาสนา พวกถือลัทธิมหายานคิดทำพระพุทธรูปขึ้นอีกปาง ๑
เป็นพระนั่ง พระหัตถ์ถือหม้อนามนต์ หรืออวัชร หรือผลไม้ที่เป็นโอสถเช่น
ลูกสมอ เป็นต้น เรียกว่า ไกษัซครุ สำหรับโลภจรดงน้ามนต์รักษาโรค
และบำบัดภัย เมื่อได้ความตามตำราตั้งนั้นก็เข้าใจตลอดไปถึงเหตุที่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐาน พระกริ่งตรึงไว้ใน ชั้นครอบ
ซึ่งโปรดฯ ให้พระมหาเถระดับเทียน ทำน้ามนต์ถวายในมณฑลราชพิธีเช่น
งานเฉลิมพระชันษา เป็นต้น อันยังเป็นประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้ พระ
กริ่งที่ได้มาถึงเมืองไทย ก็คงเป็นด้วยพบกรูอย่างเช่นมองสิเออร์มาศาลว่า
ในกาลก่อน แต่พวกเขมรไม่นิยมพระกริ่งเหมือนกับไทย นานเข้าพระกริ่ง
จึงมีแต่ในประเทศสยาม

ครึ่งฉันเลือกใส่เครื่องรางในสมัยเมื่อบวชเป็นสามเณรนั้น ได้เคยเห็นฤทธิเครื่องรางประจักษ์แก่ตัวเองครึ่งหนึ่ง เมื่อจะต้องไปเทศน์มหาชาติในวังหน้า พระมหाराชครูมหิธร (ฐ) ผู้เป็นอาจารย์ วัดกเรงฉันจะไปประหมาเทศน์ไม่เพราะ มีใครบอกว่าอาจารย์วิทยาคมคนหนึ่งทำเครื่องรางกันประหมาได้ให้ไปขอ ได้มาเป็นก้อนขผึ้งแข็งปนกลม ๆ ขนาดสักเท่าเมล็ดมะกล่ำตาช้าง บอกว่าเมื่อจะขึ้นธรรมาสน์ให้หอมไว้ใต้ดินจะไม่ประหมาเลย ฉันกระทำตามก็ได้จริงดังสัญญา มิได้รู้สึกครันคร้ามตกประหมาเลยแต่สักนิดเดียว จนพระมหाराชครูผู้อาจารย์ประหลาดใจ ก็เลยลงเนื้อเชือกถัวว่า เพราะเครื่องรางนั้นบ้องกัน ต่อมาทวนคิดเมื่อเป็นผู้ใหญ่จึงเข้าใจว่าความเชื่อมั่นของเราในเครื่องรางนั้นเองบ้องกันมิให้ตกประหมาทำนองเดียวกับรดน้ำมนต์แก้โรคต่าง ๆ

เรื่องเล่นวิทยาคมที่เล่ามา เป็นการเล่นของฉันในตอนเช้าก่อนเพลเมื่อเพลแล้วเป็นประเพณีพระเณรยอมนอนกลางวัน ถึงตอนบ่ายมักไปเที่ยวกับพวก (มหาดเล็ก) เด็กหนุ่มที่ไปอยู่ด้วย ไปเล่นที่ลานรอบวิหารพระศาสดาเป็นพื้น บางวันก็ช่วยกันทำดอกไม้ไฟจุดเล่น บางวันก็เล่นนิทานสู้กันฟัง ไม่มีอะไรเป็นสาระนอกจากไม่ทำความขงเท่านั้น ครั้นเวลาเย็นพระเณรที่ชอบอัยยาศัยอยู่ในคณะเดียวกัน มักไปประชุมกันที่กุฏิองค์ใดองค์หนึ่ง ตรงนั้นควรชมประเพณีการบวชในพระพุทธศาสนาที่ถือว่าเสมอกันหมด ไม่ต้องยำเกรงด้วยยศศักดิ์ นั่งสนทนาปราศรัยกันตามชอบ

ในเวลาประชุมกันตอนเย็นนี้ โดยเฉพาะผู้บวชใหม่เริ่มจะเกิดหิว จึง
มักช่วยกันเคี้ยวน้ำตาลนำผึ้งสำหรับบริโภคกับน้ำชาในเวลาค่ำ การเคี้ยว
น้ำตาลกับนำผึ้งหวาน ค่ำที่พระตามวัดเคยทำสืบทอดกันมาช้านาน อาจ
จะผสมส่วนทำได้แปลกๆ นำกินหลายอย่าง สนทนากันและกินน้ำชา
กับน้ำตาลนำผึ้งเป็นพื้นบันเทิงใจ จนเวลาค่ำกลับซุกกุฏิ การท่องสวดมนต์
มักท่องเวลานกับเวลาแรกรุ่งเช้าก่อนออกบิณฑบาตอีกเวลาหนึ่ง ครั้นถึง
เวลา ๒๐ นาฬิกาได้ยินเสียงระฆังสัญญาณก็พากันลงโบสถ์เวลาค่ำ เสร็จ
แล้วก็เป็นสันนิษฐานประจำวัน ตามความที่เล่ามาจะเห็นได้ว่าการที่บวชเป็น
สามเณรนั้น โดยเฉพาะเจ้านาย ถ้าบวชแต่พรรษาเดียวโดยไม่สู้จะเป็น
ประโยชน์เท่าใดนัก เพราะยังเป็นเด็กเห็นแต่แก่จะสนุกสนาน ฟังสั่งสอน
ศีลธรรมก็ยังมีใครเข้าใจ ได้ประโยชน์เป็นข้อสำคัญแต่ความคุ้นเคยอยู่ใน
บังคับบัญชา และสมาคมกับเพื่อนพรหมจรรย์โดยฐานเป็นคนเสมอกัน
เป็นนิสัยบัจฉยต์ต่อไปข้างหน้า แต่จะว่าการที่บวชเณรไม่เป็นประเพณีดี
ก็ว่าได้ ถ้าคิดถึงชนบุคคลพลเมืองสามัญในสมัยเมื่อรัฐบาลยังมีได้ตั้ง
โรงเรียน ที่เรียนหนังสือและเรียนศีลธรรมมีแต่ในวัด พ่อแม่ส่งลูกไปอยู่
วัดก็คือว่าให้ไปเข้าโรงเรียนนั่นเอง ชั้นแรกเป็นแต่ลูกศิษย์วัดตรงกับเรียน
วิชาชั้นปฐมนศึกษา เมื่อได้ความรู้เบื้องต้นและคุ้นกับวัดจนเกิดเลื่อมใสใน
พระพุทธศาสนา จึงให้บวชเป็นสามเณรเหมือนเลื่อนชั้นเป็นชั้นมัธยม มี
เวลาเล่าเรียนมากขึ้น และได้รับความเคารพอุดหนุนของชาวบ้านยิ่งกว่า
เป็นลูกศิษย์วัด แต่ต้องบวชเป็นสามเณรอยู่นานจนถึงอุปสมบทเป็นพระ

ภิกษุ หรือมีคณะอื่นที่ต้องบวชหลายพรรษา จึงจะได้ความรู้ที่เป็นประโยชน์
ติดตัวในเวลาเมื่อสึกไปเป็นฆราวาส เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส เป็นประธานสงฆ์ ทรงพระดำริความตามที่กล่าว
มานี้ จึงจัดตั้งวิฆิตอนและสอบความรู้พระเถรที่เป็น นวก บวชพรรษาเดียว
ซึ่งใช้เป็นแบบอยู่ทั่วไป ณ บัดนี้ โดยพระประสงค์จะปลุกน้ำใจผู้บวชใหม่
ให้หมั่นพยายามศึกษาประกวดกันและกัน ตั้งแต่แรกบวชไปจนสมหมาย
เมื่อสิ้นพรรษา และความรู้ศีลธรรมติดตัวไปเป็นประโยชน์เมื่อเวลาเป็น
ฆราวาส การที่บวชพรรษาเดียวเดี๋ยวนี้จึงนับว่าดีกว่าสมัยเมื่อฉนั้นบวชเถร
มาก แต่ถ้าบวชอยู่ตั้ง ๒ พรรษาขึ้นไป ถึงในสมัยก่อนก็เป็นประโยชน์
เพราะสมัครเป็นบวรพจิต ด้วยเห็นทางที่จะแสวงหาคุณวิเศษอย่างไรต่อไป
แล้วจึงบวชอยู่ พอล่วงพรรษาแรกก็ตั้งหน้าพยายามตามจำนง เป็นต้นว่า
เรียนภาษามคธ หรือฝึกหัดศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ในวัดนั้นต่อไปจน
สำเร็จ พระเถระที่รอบรู้พระธรรมวินัยและช่างที่มีชื่อเสียงมาแต่ก่อน ล้วน
เริ่มเรียนวิชาแต่เวลายังบวชเป็นสามเณรแทบทั้งสิ้น ว่าถึงตัวฉนั้นเองเมื่อ
ออกพรรษาปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๗ ได้พระราชทานกฐินหลวงให้ไปทอดที่วัดคง
คาราม ได้ไปเมืองเพชรบุรีเป็นครั้งแรก ทอดกฐินแล้วกลับมาก็สึกในเดือน
๑๒ นั้น ก่อนจะสึกต้องถวายดอกไม้ธูปเทียนบูชาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
แล้วต้องเข้าเฝ้าทูลละลาศสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่ไม่มีความลำบากอันใด
ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบมาแต่แรกแล้ว ว่า
ฉนั้นจะบวชแต่พรรษาเดียว แล้วจะสึกออกมาบวชราชการ ก็พระราชทาน
บรมราชานุญาตโดยง่าย

เมื่อสักแล้วฉันไปอยู่บ้านคุณตาที่ฉันได้รับมรดก แม่ก็ออกไปอยู่
ด้วย เหตุที่ฉันจะได้บ้านคุณตาเป็นมรดกนั้น แม่เล่าให้ฟังว่าเมื่อฉันยัง
เล็ก คุณตาชอบบ้านจางผิงที่ริมคลองวัดสุทัศน์ฯ ไร่ แล้วบอกแก่แม่ว่าเมื่อ
ฉันโตขึ้นจะให้เป็นที่ทำวังของฉัน จะได้อยู่ใกล้ ๆ กับกรมหมื่นราชศักดิ์
สโมสร์ ครั้นสิ้นรัชกาลที่ ๕ คุณย่าเที่ยงสนวาศนาจะออกไปอยู่นอกวังกับ
กรมหมื่นราชศักดิ์ฯ แต่ท่านอยากมีบ้านของตนเองต่างหาก คุณตา
ส่งสารจึงโอนที่บ้านจางผิงไปให้แก่คุณย่าเที่ยง เพราะบ้านนั้นอยู่ใกล้กับ
กรมหมื่นราชศักดิ์ฯ ดังกล่าวมาแล้ว ท่านจึงบอกแก่แม่ว่าจะให้บ้านของ
ท่านเองแทนบ้านจางผิง แล้วแสดงให้ปรากฏในวงญาติว่าจะให้บ้านของ
ท่านเป็นมรดกแก่ฉัน เพราะตัวท่านก็แก่ชราแล้ว กว่าฉันจะเติบโตใหญ่ถึง
ต้องมีรวงก่เห็นจะพอดีสนอายุของท่าน หรือมีฉะนั้นถ้าท่านยังอยู่ก็จะให้
ไปอยู่กับท่านไปพลาง น่าจะเป็นเพราะท่านเจตนาเช่นนั้น คุณตาจึงมัก
รับฉันไปนอนค้างที่บ้านบ่อย ๆ ดังเล่ามาแล้ว ผิดกับเจ้านายพระองค์อื่นๆ
ที่เป็นหลานด้วยกัน เฝอญูการก็เป็นอย่างคุณตาว่า พอถึงปีฉันโกนจุก
คุณตาก็ถึงฉะฉกรวม บ้านของคุณตาจึงตกเป็นของฉันแต่นั้นมา เรือน
ชานในบ้านของคุณตาสร้างด้วยเครื่องไม้ซี่ซี่ มีตักหลังเดี่ยวเรียกว่า
หอสุง ที่ท่านอยู่ และฉันอยู่ต่อมาในตอนก่อนสร้างเป็นวัง มีของแปลก
ประหลาดอย่างหนึ่ง คือเสาสำหรับชักธงเหมือนอย่างที่มีตามสถานกงสุล
ปักไว้ข้างหน้าบ้าน ฉันมาทราบในภายหลังว่าการทำเสานั้นเกี่ยวกับการ
การเมืองเป็นสำคัญ ควรจะเล่าไว้ให้ปรากฏ คือในเมืองไทยแต่ก่อน

มา การตั้งเสาชักรงมีแต่ในเรือกำปั่น บนบกหามี่ประเพณีเช่นนั้นไม่
มีค่าเล่ากันมาว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดชนบทรรมนิยมฝรั่ง ให้ทำเสาชงขึ้น ณ พระราชวังเดิม (ที่เป็นโรง
เรียนนายเรือบัดนี้) อันเป็นที่เสด็จประทับ และชักธงบวิวารเป็นเครื่องบูชา
ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทอดพระกฐิน
เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็น ตรัสถามผู้
อยู่ใกล้พระองค์ว่า "นั่นท่านพ้าน้อยเอาผ้าชักรงขึ้นตากทำไม" พิเคราะห์เห็น
ว่ามีไข้เพราะไม่ทรงทราบว่าทำโดยเคารพตามธรรมเนียมฝรั่ง ที่มีพระราช
ดำรัสเช่นนั้นเพราะไม่โปรดที่เขาอย่างฝรั่งมาตั้งเสาชักรงที่นั่นเอง ครั้น
ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัส
สั่งให้ทำเสาชงขึ้นทั้งในวังหลวงและวังหน้า เสาชงวังหลวงให้ชักธงตรา
พระมหามงกุฎ และเสาชงวังหน้าให้ชักธงจตุรพักต (ปิ่น) คนทั้งหลายก็
เข้าใจกันว่าเสาชักรงนั้นเป็นเครื่องหมายพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน
ครั้นเมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลฝรั่งต่างประเทศแล้ว
มีกงสุลนานาประเทศเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มาตั้งเสาชักรงชาติของตนขึ้น
ตามสถานกงสุล เหมือนอย่างสถานกงสุลที่เมืองจีน คนทั้งหลายที่ไม่รู้
ประเพณีฝรั่ง ก็พากันตกใจ โจษกันว่าพวกกงสุลจะเข้ามาตั้งแข่งพระราช
นุภาพ ความทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงรำคาญพระราชหฤทัย จึงทรงพระราชดำริหาอุบายแก้ไขด้วยดำรัสสั่ง
เจ้านายต่างกรมกับทงขุนนางผู้ใหญ่ให้ทำเสาชงข้างชนตามวัง และที่บ้าน

เมื่อมีเสาชิงช้ามีคนท่งหลายก็หายตกใจ เรื่องนั้นเคยเล่าให้พวก
ราชทูตต่างประเทศฟังหลายคน พวกนั้นชอบใจชมพระสติปัญญาของพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าช่างทรงพระราชดำริแก้ไขดีนัก แต่
เมื่อฉันได้บ้านคุณตา ปัญหาเรื่องเสาชิงช้ามาช้านานแล้ว เสาชิงช้าของ
คุณตาก็ผู้ยังแต่จะหักโค่น จึงสั่งให้เอาลงเสีย

เรื่องที่จะเล่าในตอนต่อไป จะว่าด้วยราชการบ้านเมืองที่ฉันได้
ทันเห็นเมื่อเป็นเด็กอยู่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ และปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ แต่
มาด้วยความตระหนักเมื่อเป็นผู้ใหญ่ เป็นการสำคัญมีหลายเรื่อง.

ทรงพระนิพนธ์ค้างไว้เพียงเท่านี้

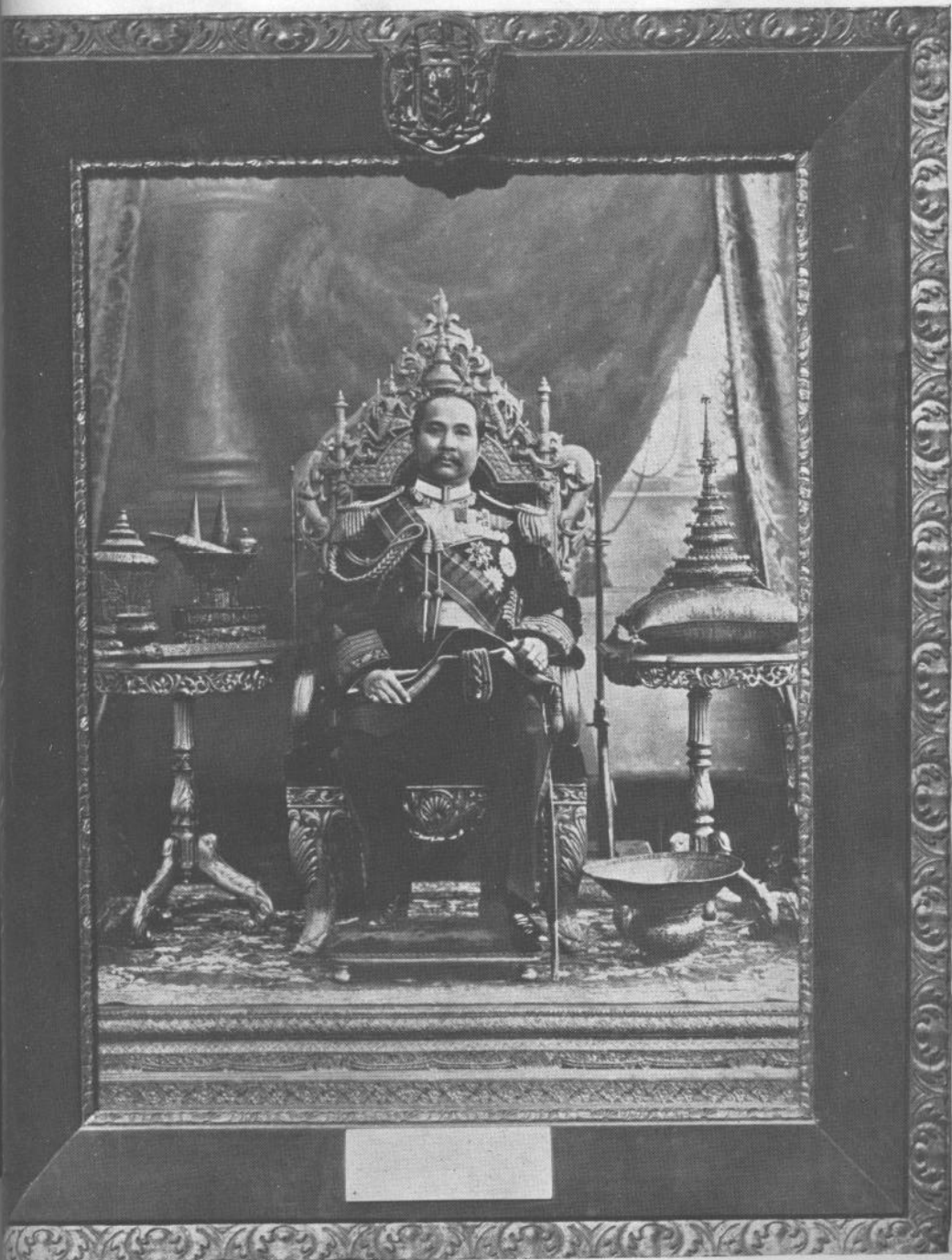

สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณวันอาทิตย์ที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๔
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงห้องนี้ ถอดพระตำมรงค์
จากนิ้วพระหัตถ์แล้วมีรับสั่งว่า

“กรมดำรง เชอกับนั้นเหมือนกบได้แต่งงานกันมานานแล้ว
ขอให้เธอรับแหวนวงนี้ เป็นแหวนที่ฉันได้ใส่ด้วยเอง ไว้เป็นของขวัญ
ในวันเกิด กับรูปที่ฉันถ่ายเมื่ออายุเท่าพระพิทศเลิศ์หล้า อันนับว่าเป็น
สวัสดิมงคล ขอให้เธอมีความสุขความเจริญมั่นคง แลให้อายุยืน
จะได้อยู่ช่วยกันรักษาแผ่นดินต่อไป.”

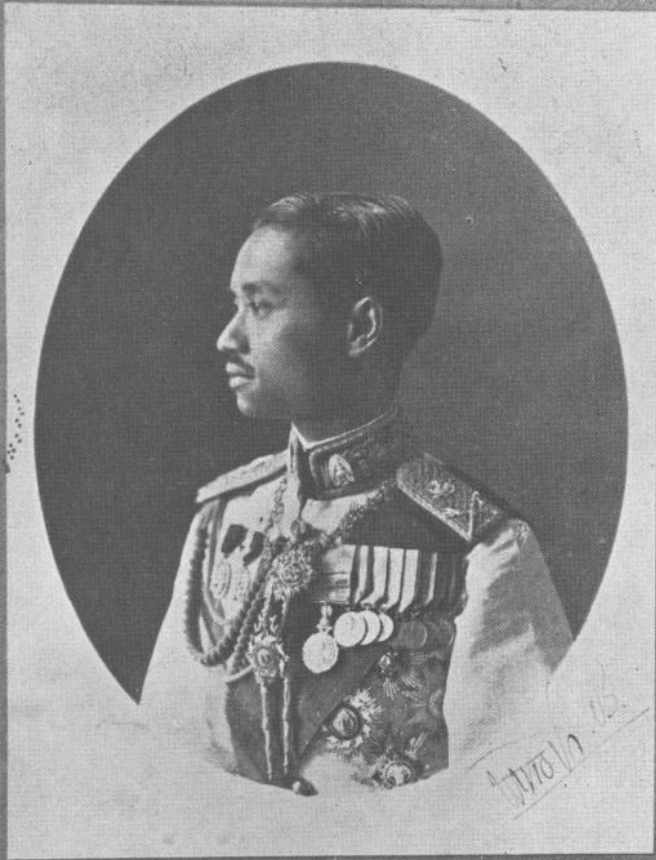
อักษรสลักงาที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงจารึกในกรอบพระบรมรูปรัชกาลที่ ๕

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หมายเหตุว่า ข้าพเจ้าขอกราบเรียนถึง
 หน้าที่ของข้าพเจ้าที่รับสนองพระเดชพระคุณ
 ในตำแหน่งนี้ ขอเรียนว่า ข้าพเจ้าจะปฏิบัติหน้าที่
 นี้ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต
 วันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒,๕, ๑๓๑๙

17010 15

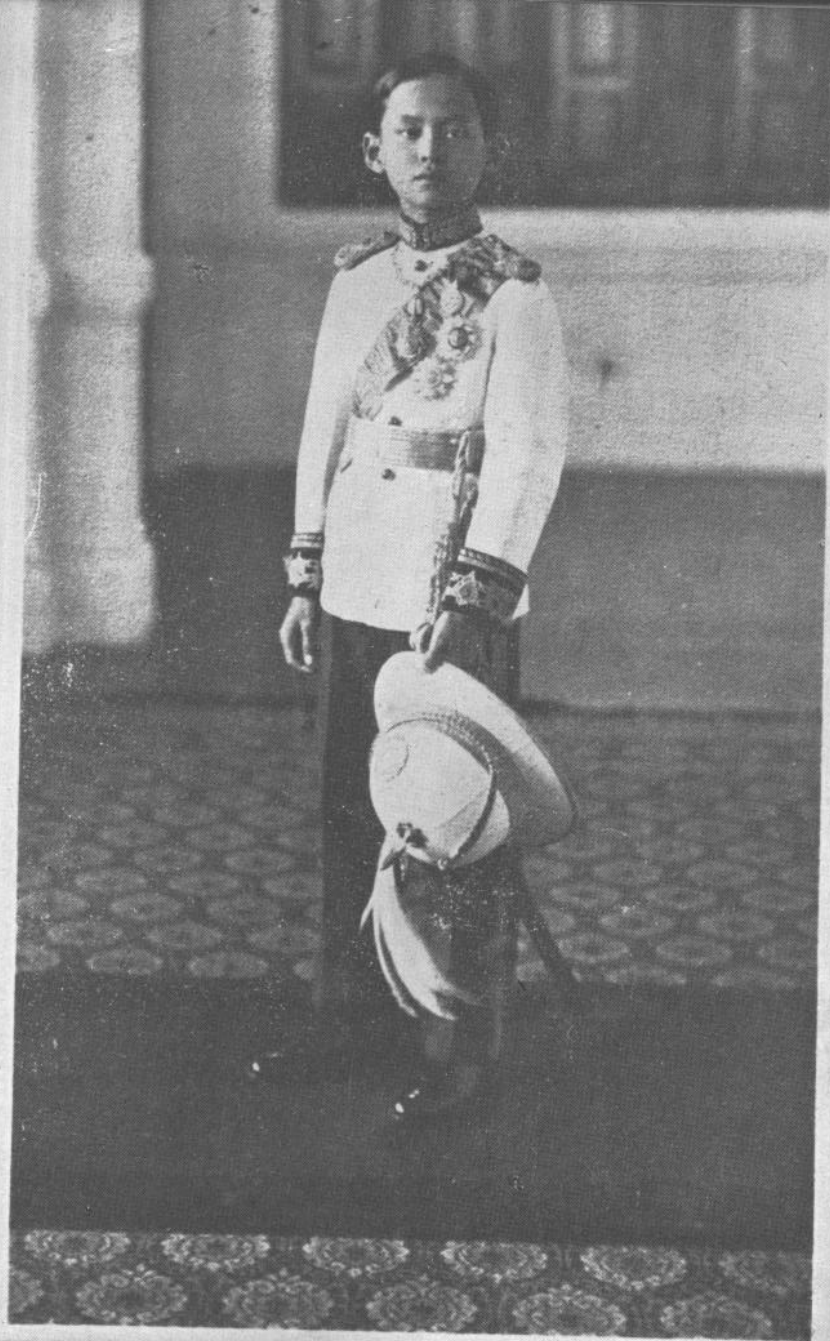
นายจางวณ ตระกูลหมักและห้วยป่า เสด็จโดยเรือ
ตั้งพระบาท และตั้งพระทัย เมตตาธรรม วิ่งกันขงขึ้น
หม่อมราชวงศ์ หล้าเล็ก.

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าชายวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเครื่องยศพระมหากษัตริย์
เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๖๑

ရက်စွဲမရှိဘဲ ချစ်ခင်အားရ
ကျယ်ပြန့်စေရန် ကံ ၄၀၇

လေ့ကျင့်ရေး

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

[ยืน] นายแปดเตอร์สัน พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร พระองค์เจ้ากฤษฏากนิหาร
 [นั่ง] เจ้าฟ้าภาณุรังษี พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์

พระยาอภัยนริศรานุภาพ “คุณตา”

นางอมมารดาชุ่ม
รัชกาลที่ ๔

ภาคผนวก

ใบพระราชทานพระนาม

พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าดิศ্বরกุมาร

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอภิมหาราชเจ้าแผ่นดินสยาม
ผู้บิดา ขอตั้งนามกุมารบุตรที่เกิดแต่ขุ้มเล็กเป็นมารดานั้น และซึ่งคลอด
ในวันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก นั้น ว่าตั้งนี้ พระเจ้า
ลูกเธอ พระองค์เจ้าดิศ্বরกุมาร นาคนาม ขอจงเจริญ ชนมาขุ วรรม
สุข พล ปฏิภาณ สรรพสิริสวัสดิ พิพัฒน์มงคลทุกประการ สิ้นกาล
นานต่อไปเทอญ

ตั้งนามมาวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก เป็น
ปีที่ ๑๒ เป็นวันที่ ๒๐๙๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

สุขี อัย โหตุ สทา กุมารโ
นาเมน โส ดิศฺสวโร กุมารโ
อายุญจ วณฺณญจ สุขพฺพลญจ
ติกฺขญจ ปญฺณญจ ปฏิภาณญคฺ
ลทฺฐา ยสสฺสํ สุขตํ มหิทฺธ
ปโหตุ สพฺพตฺถ จิริ สุขิว

กุณฺณจ รกฺขเถ สฺมาจรณฺจ
สพฺเพหิ สत्ตฺตฺหิ ชยํ ลภเถ

สฺยํ ทิํชายุโก โหตุ ปุตุโต ติสฺสวรวุหโย
กุมารโ ชุมฺปุตฺโตบํ อิทฺธิมา โหตุ สพฺพทา
พฺพุโร ฌมฺโมจ สงฺโฆ จ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ
ตสฺสาปํ สรณํ โหตุ สมนฺมา รกฺขตุ นํ สทา ฯ

คำแปลคาถา

ขอ कुमारนี้จงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ कुमारนี้จงมีนามว่าดิศวร कुमार โดย
นามนิยม ขอดิศวร कुमारนี้ จงได้ซึ่งชนมายุยืนนง ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจง
ได้ซึ่งวรรณะผิวกายอันนุ่มนงใส และจงได้วรรณะคุณความสรรเสริญเป็นนิตย์นร ขอ
จงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแก่กล้า ทั้งให้มีกำลัง
ปัญญา รุอบคอบในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปฏิภาณโวหารกล่าวคำได้ตอบใน
ที่ประชุมชน ขอให้ดิศวร कुमार มีอิสริยยศ บริวารยศ ปรากฏด้วยมหิทธิศักดิ์กา
เดชาภาพมาก ขอให้มีชนมชีพยืนนานพอเพียงควรแก่การ

อนึ่ง ขอให้ดิศวร कुमार พึงรักษาไว้ซึ่งสกุลวงศ์ให้ดำรงยืนยาว และพึง
รักษาไว้ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมสุจริต พึงได้ชัยชนะปัจเจกมิตร
ในที่ทั้งปวง

อนึ่ง ขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า ดิศวร कुमार ผู้เป็นบุตร ชุม
นี้ จงมีฤทธาภาพในการทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า จงเป็น
ที่พึ่งแก่ดิศวร कुमारนั้น และจงรักษาซึ่งดิศวร कुमारนั้น โดยชอบในกาลทุกเมื่อ เทอญ

คำประกาศตั้ง

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๘
พรรษา บัณฑิตยบันกาล โสณสังวัจนร วิสาขมาสกาพปักข์ จตุตถดิถี
ศุกรวาร บริเขตกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ๗๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ได้ทรงศึกษาวิชาการทหารมาในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ แต่ยังทรงพระเยาว์ ได้เลือนยศชั้นโดยลำดับ จนถึงเป็นเลฟเตแนนต์เอกเนด และเป็นผู้รับพระบรมราชโองการบังคับการในกรมทหารมหาดเล็กมาช้านาน ได้ทรงรักษาราชการตามตำแหน่งเรียบร้อย มั่นคงมิได้มีเหตุการณ์อันใดซึ่งเป็นที่เสื่อมทราม และได้ทรงรับตำแหน่งเป็นที่เอกเดอแกมป์หลวง ได้รับราชการเบ็ดเสร็จต่าง ๆ เป็นอันมากเนื่องนิยต์

อนึ่งกรมแผนทซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นไว้สำหรับฝึกหัดคนไทย ทำแผนทในพระราชอาณาเขต แต่ก่อนยังไม่เป็นการมั่นคงเรียบร้อย ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงจัดการเพิ่มเติมขึ้นให้เป็นการเรียบร้อยมั่นคง นับเป็นกรมหนึ่งซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ก็ได้ทรงพระอนุชาจัดการนี้ให้เป็นการแข็งแรงเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน และการสร้างสมเครื่องคัสตราวุธสำหรับพระนคร

ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงบังคับบัญชากรมกองแก้วจินดา ทำราง ทำ
แท่นเป็น จัดเป็นใหญ่เก่าใหม่ ซึ่งยังจะใช้ราชการได้มาทำรางซ่อมแปลง
ของเก่าตั้งเรียบเรียงประจำโรงไว้สำหรับราชการแผ่นดิน เป็นการเรียบร้อย
เป็นประโยชน์แก่ราชการเป็นอันมาก ภายหลังได้รับกระแสพระราชดำริ
และพระบรมราชโองการ ให้ตั้งโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ และ
บุตรข้าราชการ ตลอดจนโรงเรียนราษฎร ก็ทรงพระอุสาหดำริตริตรวง
จัดการตั้งโรงเรียน แล้วตรวจตราให้การเล่าเรียนแพร่หลายกว้างขวางขึ้น
จัดการให้มีวิธีที่จะสอบได้หนังสือนักเรียน ซึ่งไม่ได้เคยมีมาแต่ก่อน จัดการ
ตั้งปวงให้เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินและตัวผู้ซึ่งเล่าเรียน และเป็น
พระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจริญขึ้นโดยลำดับจนถึงทุก
วันนี้ เป็นความชอบความดีเป็นอันมาก และในบัดนี้ก็ทรงพระเจริญพระ
ชนมายุ และทรงพระปรีชาสามารถในราชกิจน้อยใหญ่ทั้งปวง ประกอบ
ด้วยความเพียรความอุสาหดังที่กล่าวมาแล้วนี้ จึงสมควรที่จะเลื่อนพระ
เกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม รัชมหาราชมณฑลเพชรบูรณ์
ต่างพระเนตรพระกรรณสืบไป

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้
สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ขึ้นเป็นพระองค์เจ้า
ต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นาคนาม ทรงศักดินา ๕๕๐๐๐ ตามพระราช
กำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระ

ชนมายุ พรวณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์พัฒนา
มงคล วิบุลยคุณผล อินสารสมบุรณ์ อุดุทยเกียรติยศเตชานุภาพ
ทุกประการ เทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นดำรงราชานุภาพ ถือศักดิ์นา ๒๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นปราบบรพล ถือศักดิ์นา ๕๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นสกลคนารักษ์ ถือศักดิ์นา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรม
ตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้า
ต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ

คำประกาศเลื่อนเป็น

กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสต์ พระพุทธศาสนาเถลิง เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๕๒ พรรษา
ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม วราหสังวัจจร กติกมาส สุกบักษ์ อัฐมิตถี
ศุกรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ พฤศจิกายนมาศ ทสม
มาศวหุณพิเศษ บริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ๗๑๗ พระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราช
านุภาพได้ทรงบังคับการทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ กรมกองแก้วจินดา

กรมแผนที่ และจัดการตั้งโรงเรียนอันเป็นความชอบความดี มีปรากฏอยู่ในประกาศตั้งกรมเมื่อปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ นั้นแล้ว สืบแต่นั้นมาได้ทรงเลื่อนตำแหน่ง เป็นนายพลตรีผู้ช่วยบังคับบัญชาการทหารบก และจัดการโรงเรียนที่ปวงอยู่อย่างเดิมด้วย จนได้ตั้งขึ้นเป็นกรมศึกษาธิการ แล้วได้เป็นกรรมการจัดตั้งโรงพยาบาล บังคับราชการในกรมสังฆการีและธรรมการ เมื่อรวบรวมตำแหน่งที่ปวงขึ้นขึ้นเป็นกระทรวงธรรมการ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากหน้าที่ราชการทหารบก มาเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ ได้ทรงจัดราชการในหน้าที่วางแบบอย่างราชการที่ปวง ในกระทรวงซึ่งรวมขึ้นใหม่นั้น โดยพระสติปัญญาสามารถและความอุสาหเป็นอันมาก นับว่าเป็นอันได้ตั้งต้นการศึกษาเป็นแบบอย่าง ซึ่งจัดการเจริญสืบมา ณ บัดนี้ ได้ทรงแต่งตั้งโรงเรียนบางอย่าง มีแบบเรียนเร็วเป็นต้น แล้วได้ทรงรับตำแหน่งเป็นราชทูตพิเศษออกไปยังนานาประเทศในยุโรป และทรงตรวจการศึกษาในประเทศต่างๆ บางประเทศในยุโรปทั้งเมืองอียิปต์และอินเดีย ครั้นเมื่อเสด็จกลับจากราชการนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ครั้นเมื่อทรงพระราชดำริจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขต ให้เป็นการกวัดขันมนั่นคงและเป็นการสะดวกดีในการปกครองขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกหัวเมืองจากกระลาโหมและกรมท่ามารวมในกระทรวงมหาดไทย แบ่งพระราชอาณาเขตเป็นมณฑล จัดการปกครองรักษาเป็นแบบอย่างทั่วไปทุกแผนก พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ทรงรับจัดการวางแบบอย่างปกครองที่ปวง ซึ่งเป็น

การใหญ่ยิ่งยากที่จะสำเร็จได้ อาศัยพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพ และพระอุสาหณันทวิริยอันแรงกล้าประกอบด้วยการศึกษาแบบอย่าง และความเป็นไปอยู่ทั้งภายในและภายนอก กอบไปด้วยพระสติปัญญาตริตรอง เลือกพิ้น ทั้งมีความซื่อตรงดำรงในความสัตย์สุจริต มิได้หนักไปในอคติ ทั้งปวง ควรยกย่องว่า เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งการ กระทรวงใดกรมใด ก็ทรงสามารถที่จะจัดการฉลองพระเดชพระคุณ ให้สำเร็จเป็นคุณมั่นคงยั่งยืนเป็นหลักฐานแบบอย่างได้ตั้งพระราชประสงค์ ทุกหน้าที่มา เป็นเหตุให้เจริญพระเดชานุภาพ และเป็นความสุขแก่ประชาราษฎร์ทั่วพระราชอาณาเขต นับว่าเป็นความชอบพิเศษยิ่งใหญ่ และมีพระหฤทัยจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สนธิทิศชอบพระราชอัธยาศัย เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสแห่งใดทั้งในพระราชอาณาเขต และนอกประเทศ ก็ตามเสด็จพระราชดำเนินและจัดการทั้งปวง เพื่อให้เป็นที่ทรงพระดำราญ และเป็นการสะดวกดีแทบทุกครั้ง เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิท เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ปลุกษาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ด้วยพระองค์หนึ่ง มีพระอัธยาศัยมั่นคงยั่งยืน และมีไมตรีอารีทั่วไปในประชุมชนทั้งปวง ประกอบทั้งความสามารถในราชกิจตั้งพรรณามาแล้วนั้น ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะยกขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่

จึงมีพระบรมราชโองการ

ดำรัสตั้งให้สถาปนาเลื่อนพระเจ้า

น้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่
มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนด
อย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ
พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล
วิบุลยคุณผล ธนสารสมบัติ อุดมเกียรติยศเดชาานุภาพทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม	เป็นหลวงดำรงราชานุภาพ	ถือศักดินา ๒๐๐
ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม	เป็นขุนปราบบรรพต	ถือศักดินา ๔๐๐
สมุห์บัญชีซึ่งเป็น	หมื่นสกลคณาวัช	ถือศักดินา ๓๐๐

คำประกาศเลื่อนเป็น

กรมพระดำรงราชานุภาพ

คุณมัสสุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาค ๒๔๕๔ พรรษา
กาลปรตยบัน จันทรโคจร วราหสัมพัตสร กรรตติกมาส กาลบักษ์ ฉัตถิ
ติถิไสรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ พุศจิกายนมาส เอกาทสม
สุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรง

ราชานุกาพ เป็นพระอนุชาผู้เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยไว้วางพระราชหฤทัย
แห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ มีพระคุณพิเศษ
ต่าง ๆ เป็นอเนกประการ ดังปรากฏอยู่ในประกาศรับสุพรรณบัฏตั้งและ
เลื่อนกรมทั้ง ๒ ครั้งนั้นแล้ว แต่นั้นมาก็ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยตลอดมาจนกาลบัดนี้ มีพระหฤทัยเอื้อเฟื้อในสรรพกิจ นั้นเกี่ยว
ข้องด้วยการปกครอง ทำนุบำรุงประชาราษฎร์ให้มีความผาสุก และบ้าน
เมืองราบคาบสมดังพระราชประสงค์ ไซ้ว่าเพียงแต่ทรงระวังราชการให้
คงอยู่เท่าที่ได้เคยกระทำมาแล้วเท่านั้นก็หามิได้ ยังทรงพระอุตสาหการ
การงานเพื่อให้เป็นผลเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นตามที่สมควรจะจัดไปได้ แต่มิใช่
ว่าจะทรงปฏิบัติราชการแต่เฉพาะที่มีมาในส่วนกระทรวงมหาดไทยฝ่ายเดียว
เท่านั้น ยังได้รับราชการเป็นครั้งคราวในแผนกต่าง ๆ ทั้งเป็นมนตรี ที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพอพระราชหฤทัยตรัสปรึกษากิจการ
ทั่วไป นอกจากนี้ยังได้ทำราชการซึ่งนับว่าเป็นส่วนในพระองค์ด้วยอีก
เป็นหลายประการ เช่นจัดวางกำหนดการเสด็จพระราชดำเนินประพาสณที่
ต่าง ๆ และตามเสด็จพระราชดำเนินไปในกระบือน เขาพระทัยใส่ดูแล
ให้การประพาสเป็นไปโดยสะดวกเรียบร้อยตั้งนี้เป็นต้น

ราชการทั้งส่วนที่เป็นราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์ ซึ่ง
กรมหลวงดำรงราชานุกาพได้ทรงปฏิบัติมาแล้วในรัชกาลก่อนอย่างไร ครั้น
มาในรัชกาลปัจจุบันนี้ยังคงทรงปฏิบัติอยู่เช่นนี้ด้วยความจงรักภักดี ทั้ง

เอาพระทัยใส่ในการศึกษายิ่งนัก และในสิ่งซึ่งทรงเห็นว่าจะเป็นคนเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ได้ทรงช่วยสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มพระทัย เพื่อการดำเนินไปได้ดีและเร็วทันพระบรมราชประสงค์ เช่นการโรงเรียนราชกาลพลเรือน กับการจัดตั้งเสือป่าและลูกเสือในหัวเมืองเป็นตัวอย่าง มีพระอภัยค้ำยันคุ้มครองบอบ กอบไปด้วยสติปัญญาอุตสาหวิริยภาพ ทั้งตั้งพระองค์ไว้ในที่อันสมควรต่อชนทุกชั้น สมควรที่จะได้เลื่อนอิสริยยศชั้นเป็นต่างกรมผู้ใหญ่อันควรเคารพต่อไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ขึ้นเป็นกรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า กรมพระดำรงราชานุภาพ อิศริยลาภดินทร สยามพิชิตินทรวโรปการ มโหฬารราชกฤตยานุสร อาทรรพาสการสวัสดิ์จรรวทันปัญญาศึกษาพิเศษ นรินทราภิเบศรบรมวงศ์อดิศักดิ์ ศรีวิทันตวิยคุณธาดา อุดมเดชานุกาพพิตร นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคล วิบุลยคุณผลสกตเกียรติยศ เดชานุกาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน	เจ้ากรม	เป็นพระดำรงราชานุภาพ	ถือศักดินา ๘๐๐
ให้ทรงเลื่อน	ปลัดกรม	เป็นหลวงปราบบรรพลา	ถือศักดินา ๖๐๐
ให้ทรงเลื่อน	สมุหบัญชี	เป็นขุนสกลดคนารักษ์	ถือศักดินา ๔๐๐

ประกาศเดือน ๗

สมเด็จพระยาตำราขานภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนากาลเป็นอดีตภาค ๒๔๗๕ พรวษา ปัจจุบัน
สมัย สรรพสมพัตสร พฤคจิกายนมาส อัมภุมสุทิน ศุกรวาร
โดยกาลบริจเขต

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกฯ พระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระตำรา
ราชานุภาพเป็นพระบรมวงศ์พระองค์ ๑ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฝึกสอนรัฐประศาสนบาย แล้วสามารถ
รับราชการสนองพระเดชพระคุณได้ตั้งพระราชหฤทัย ในตำแหน่ง
หน้าที่ต่าง ๆ จนถึงได้เป็นเสนาบดีตำแหน่งสำคัญมาตั้งแต่ในรัชกาล
ที่ ๕ สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงยกย่องสติปัญญาและพระวิริยะ
อุตสาหะ กับทั้งพระอัธยาศัยที่ซื่อตรงดำรงสัตย์สุจริต ปราบกฏอยู่ใน
ประกาศตงกรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ และประกาศเลื่อนกรมเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๔๒ นั้นแล้ว

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงยก
ย่องว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระตำราราชานุภาพได้ทรงปฏิบัติราชการ
สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาอย่างไร ทรงปฏิบัติต่อ
พระองค์อย่างนั้นด้วยความจงรักภักดี สมควรเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่อัน

ควรเคารพ ตั้งใจอยู่ในประกาศเดือนกรกฎาคมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ อีกครั้ง ๓
แต่ในรัชกาลที่ ๖ นั้น เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ได้ทรงรับราชการเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่รัชกาลที่ ๕ สืบมา
ได้ถึง ๒๓ ปี อ่อนพระกำลังจนเกิดอาการประชวร รู้สึกพระองค์ว่าจะไม่
สามารถทำราชการหนักในตำแหน่งสำคัญให้เรียบร้อยได้ดังแต่ก่อน จึง
กราบบังคมทูลขอเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงความชอบความดีที่
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ ได้มีมามากแต่หนหลัง จึง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีที่ปรึกษา
แล้วดำรงสมอบพระราชประสงค์ให้ทรงอำนาจการ จัดทอพระสมุดสำหรับ
พระนคร อันทรงพระราชดำริว่า เป็นการสำคัญสำหรับบ้านเมือง แต่ไม่เป็น
งานหนักเกินพระกำลัง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพกับ
สนองพระเดชพระคุณมา ได้ทรงพระอุตสาหะรวบรวมตรวจค้นเรื่องโบราณ
คดีและวรรณคดีต่างๆ แสดงให้ปรากฏแพร่หลาย ทั้งทรงพระนิพนธ์
หนังสือขึ้นไว้เป็นแบบฉบับทั้งหลายเรื่อง เป็นปัจจัยให้เจริญความนิยมใน
การพิมพ์หนังสือแจกวิชาความรู้ เป็นประโยชน์แก่มหาชนสืบมาจนบัด
นี้เมื่อหายประชวร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราช
ดำรัสชวนให้กลับเข้าทรงรับราชการเป็นกรรมการสภาการคลัง และกรรม
การทำประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้เป็นเสนาบดีประจำตำแหน่งอีกในกระทรวงมรุธาธร ต่อนี้มาโปรดฯ

ให้เป็นกรรมการองคมนตรีตรวจงบประมาณเงินแผ่นดินด้วย หนึ่งในคราว
เมื่อเสด็จพระราชดำเนินจากพระนคร และโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
หลวงนครราชสีมาเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครนั้น ก็ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระตำรงราชานุภาพเป็นที่ปรึกษา
ครั้นต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาถึงวคตแล้ว พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรับพระราชภาระเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร
ในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระตำรงราชานุภาพ
ก็ได้ทรงรับตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาอย่างเดียวกัน เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบตระหนักในพระปรีชาสามารถ ของพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระตำรงราชานุภาพ แต่ในคราวที่ทรงร่วมราชการด้วย
กันนั้น

ครั้นถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อทรงพระราชดำริตั้งอภิรัฐมนตรีสภา
จึงทรงเลือกพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระตำรงราชานุภาพ เป็นอภิรัฐมนตรี
พระองค์ ๑ ก็ได้ทรงปฏิบัติราชการในหน้าที่อันสำคัญด้วยพระปรีชา
อุตสาหและความซื่อตรงจงรักภักดี เป็นกำลังในพระราชกิจสืบมาจนบัดนี้
อนึ่ง หอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น เมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ทรง
พระราชดำริว่าเจริญเป็นหลักฐานมั่นคงแล้ว สมควรที่จะขยายการให้เกิด
ประโยชน์ออกไปถึงแผนกอื่น ๆ อันเป็นเครื่องอนุเคราะห์ จึงโปรดฯ ให้ตั้ง
ราชบัณฑิตยสภา มีแผนกวรรณคดี โบราณคดี และศิลปากร บำรุงวิชา
นั้น ๆ ให้รุ่งเรืองยิ่งขึ้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระตำรงราชานุภาพเป็นตำแหน่งนายกในสภานั้น ก็สามารถ

ยังประโยชน์ให้เกิดแก่วิชาในแผนกต่างๆ เป็นอันดับมาตั้งพระราชประสงค์
และเป็นการเพิ่มพูนเกียรติยศของบ้านเมืองด้วยอีกสถาน ๑

นอกจากพระเกียรติคุณตั้งได้พรรณนามา ยังควรยกย่องว่าพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงคุ้นเคยราชการหาผู้อื่น
เสมอเหมือนได้โดยยาก เพราะได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งสำคัญมา
ช้านาน นับถึง ๓ รัชกาล และได้ทรงทำคุณและประโยชน์แก่ราชการบ้าน
เมืองมาเป็นอันมาก แม้เจริญพระชนมายุยิ่งชราแล้วก็มีได้หย่อนพระวิริยะ
ยังทรงอุตสาหาสองพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดีแต่พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่ ในเวลานั้นนับว่าเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์ ๑ ซึ่งเป็น
หลักราชการ และเป็นที่ยังไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งเป็นที่เคารพนับถือ
ของคนทั้งหลายทั่วไปเป็นอันมาก สมควรจะได้เลื่อนพระเกียรติยศฐานันดร
ศักดิ์ ให้สูงสมกับที่เป็นพระบรมวงศ์อันทรงพระคุณพิเศษ

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้
เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นสมเด็จพระยา
มโหฬารราชกุมารในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อิศสริยดาภิณฑิทร สยามวิจิตรินทรโวภการ
มโหฬารรัฐประศาสน์ ปิยมหาราชวรานุศิษฎ์ ไพศาลราชกฤตยการี โบรมณ
คตปวัตตศาสตร์โกศล คัมภีร์นิพนธนิรุกติปฏิธาน ราชบัณฑิตวิธานนิติธรรม
สมรรถ สึกษาภักฒนเปี้ยวาทิ ชนติสตัยตรีสุจริตธาดา วัฒนรัตนปัญญา
อาชวาศรัย พุทธาทิไตรสรณาทร พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนารถบพิตร

นาคนาม ให้ทรงศักดิ์นา ๓๕๐๐๐ เป็นพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรม
ผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พด
ปฏิภาณคุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบุลยศุภผลเกียรติยศ
อิสริยยศศักดิ์เดชาานุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็นพระยาดำรงราชานุภาพ ถือศักดิ์นา ๑๐๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็นพระปราบปรพด ถือศักดิ์นา ๘๐๐

ให้ทรงเลื่อนสมุหบัญชี เป็นหลวงสดกคนารักษ์ ถือศักดิ์นา ๕๐๐

คัดจาก

สมุดพระประวัติทรงรับราชการ

ซึ่งตรัสบอกข้อความให้กรอกลงได้ด้วยพระองค์เอง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

นามเดิม พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร นามสกุล ดิศกุล
เกิด ณ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีจอ จ.ศ. ๑๒๒๔
ตรงกับวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕

นามบิดา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นามมารดา เจ้าจอมมารดาชุ่ม ท.จ.ว. นามภรรยา หม่อมเจ็ดย ท.จ.

นามบุตรชายคนใหญ่ หม่อมเจ้าจุลดิศ ท.จ. สังกัดกรมทหารรักษาวัง
เกิดที่ตำบล พระบรมมหาราชวัง

อำเภอ.....จังหวัดพระนคร

ตำหนิ.....

รูปพรรณ.....

อุปสมบทเป็นสามเณรแล้วไปอยู่วัดบวรนิเวศน์ ฯ พ.ศ. ๒๔๑๘
เป็นพระภิกษุแล้วไปจำพรรษาอยู่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติบางปอิน แรกเข้า
รับราชการเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก (ราชวัลลภ) ในกรมทหาร
มหาดเล็ก ร.ภ. กระทรวงกลาโหม เมื่อวันที่...เดือน... พ.ศ. ๒๔๑๘

เข้ารับราชการในกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ เดือนเมษายน
พ.ศ. ๒๔๓๕ ดायมือเขียนนาม.....

การเล่าเรียนและคุณวุฒิ

ศึกษาหนังสือไทยในสำนักคุณแสงและคุณปานราชินิกุล ในพระ
บรมมหาราชวัง ภาษาบาลีในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม)
และหลวงธรรมมานุวัติจำนง (จ๋ย) ภาษาอังกฤษในโรงเรียนหลวง นาย
ฟรานซิส ยอร์ช แปเตอร์สัน เป็นอาจารย์

วิชาทหาร ในสำนักหลวงรัตนยุทธ (เล็ก)

ความรู้รัฐประศาสตร์และโบราณคดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งสอน

ทรงผนวชสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วไปประทับ
วัดบวรนิเวศน์วิหาร สมเด็จพระยาปวเรศวิยาลงกรณ์ เป็นพระ
อุปัชฌาย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) ถวายศีล

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วไปประทับ
วัดราชประดิษฐ์ และจำพรรษาที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ บางปอิน สมเด็จพระ
กรมพระยาปวเรศวิยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระสังฆราช
(สา) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระอมวาทิกักขิต (ฮอน) วัดนิเวศน์ ฯ
สอนพระธรรมวินัย

ยศ

มหาอำมาตย์เอก วันที่ ๒๐ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

ยศพิเศษ

- เป็นองคมนตรี วันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๐
เป็นรัฐมนตรี วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗
เป็นมหาเสวกเอก วันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๕
เป็นจางวางเอก วันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖
เป็นทหารพิเศษกรมทหารรักษาวังฯ วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖

บรรดาศักดิ์ประทวนหรือสัญญาบัตร

- พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นนายร้อยตรีทหารราบ
พ.ศ. ๒๔๒๒ ว่าที่นายร้อยโท บังคับทหารม้า
พ.ศ. ๒๔๒๒ เป็นนายร้อยเอก ราชองครักษ์
ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายพันตรีราชองครักษ์
ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นนายพันโทราชองครักษ์
ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับพระราชทาน พระ
สุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่น ฯ
ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นนายพลตรีทหารบก
วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้รับพระราชทาน พระสุพรรณบัตร
เป็นกรมหลวง ฯ
วันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นนายพลโท ราชองครักษ์พิเศษ
วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทาน พระสุพรรณบัตร
เป็นกรมพระ ฯ

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นนายพลเอก ราชองครักษ์พิเศษ
 วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร
 เลื่อนเป็นสมเด็จพระยา ฯ

ลำดับตำแหน่งและเงินเดือน

พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นนักเรียนนายร้อย เงินเดือน ๑๖ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นนายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก บังคับกองแถว
 เงินเดือน ๘๐ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๒ ว่าที่นายร้อยโท บังคับทหารม้าในกรมทหารมหาดเล็ก
 เงินเดือน ๔๘ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๒ เป็นนายร้อยเอกราชองครักษ์ประจำพระองค์
 เงินเดือน ๘๐ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๔ ว่ากรมครัวชาวต้น
 เงินเดือน ๘๐ บาท
 ณ วันจันทร์เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายร้อยตรีผู้รับ
 พระบรมราชโองการ ว่ากรมทหารมหาดเล็ก
 เงินเดือน ๑๒๐ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๔ ว่ากรมกองแก้วจินดา
 เงินเดือน ๑๒๐ บาท
 ณ วันศุกร์เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นนายพันโท ผู้บังคับการ
 กรมทหารมหาดเล็ก
 เงินเดือน ๒๔๐ บาท
 ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ ว่ากรมแผนท
 เงินเดือน ๒๔๐ บาท
 ณ วันศุกร์เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๐ บัญชาการทหารบก
 เงินเดือน ๒๔๐ บาท
 ณ วันศุกร์เดือน ๘ แรม ๑ พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นนายพลตรี เงินเดือน ๕๐๐ บาท

วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นผู้กำกับกร กรมธรรมการ
เงินเดือน ๕๐๐ บาท

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย
เงินเดือน ๑๐๐๐ บาท

คงตำแหน่งเดิม เงินเดือน (เลื่อนโดยลำดับจนถึง) ๓๒๐๐ บาท

วันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นเสนาบดีกระทรวง มุรธาธร
เงินเดือน ๓๓๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๖ เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร เงินเดือน ๓๕๐๐ บาท

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นอธิบดีรัฐมนตรี
เงินเดือน ๓๖๐๐ บาท

ลำดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญ

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓
ตราทุติยจุลจอมเกล้า (ท.จ.)

ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓
ตรามงกุฏสยามชั้นที่ ๔

พ.ศ. ๒๔๒๓ ตราทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ (ท.จ.ว.)

ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๕
ตรามงกุฏสยามชั้นที่ ๓ (ม.ม.)

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘
ตรามหาจักรีบรมราชวงศ์

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๗ ตราวมงกุฏสยามชั้นที่ ๒ (จ. ม.)

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๑ ตราวมงกุฏสยามชั้นที่ ๑ (ม. ส. ม.)

วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เหยียดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยาของ

วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ตราช่างเผือกชั้นที่ ๒ (จ. ข.)

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ตราปฐมจุลจอมเกล้า (ป. จ.)

วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เข็มราชการแผ่นดิน เหยียดุษฎีมาลา

วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ตราช่างเผือกชั้นที่ ๑ (ม. ข.)

วันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เหยียดจักรมาลา

วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑ เหยียดราชินี

วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๑ เข็มราชการในพระองค์ เหยียดุษฎีมาลา

วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ตราปฐมจุลจอมเกล้าพิเศษ (ป.จ.ว.)

วันที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ตราเทพรัตนราชวราภรณ์

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ เหยียดรัตนภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ เหยียดทวิชาติเชกษะทองคำ

วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เหยียดรัตนภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เข็มประพาสยุโรป

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เหยียดวิฆนังคตทองคำ

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ เหยียดรัตนภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๑

- วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๒ เข็มพระชนมายุคนที่ ๑
- วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๑
- วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ตราวชิรมาลา
- วันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ตราวัตน์วราภรณ์
- วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖ ตรามหาปวราภรณ์ช้างเผือก
- วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ตรามหาวชิรมงกุฏ
- วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เหรียญดาวทูลมาลา (เลื่อนมา ๑๕ ปี)
- วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๗ ชั้นที่ ๑

เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญต่างประเทศ

เมื่อยังเป็นราชองครักษ์ อยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ได้รับ

ตราเชนตัมอริสเซนตดาซาร์	ของอิตาลี	ชั้นที่ ๒
ตรามงกุฏเวนิซ	ของแมคเคินเบิร์ก	ชั้นที่ ๒
ตรากาละกะฮัว	ของฮาไว	ชั้นที่ ๒
ตราตาบ	ของสวีเดน	ชั้นที่ ๒
ตราเชนต์แอนด์	ของรัสเซีย	ชั้นที่ ๑

เมื่อเป็นราชทูตพิเศษไปยุโรป พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้รับ

ตราดิยงตอนเนอร์	ของฝรั่งเศส	ชั้นที่ ๒
ตราออฟฟิเชียนสตรีทซ์ของ	ของฝรั่งเศส	ชั้นที่ ๑

ตราตะนบรค ของเตนมาร์ค ชั้นที่ ๑
 ตรานกอินทรีแดง ของรุสเซีย ชั้นที่ ๑
 ตราเซนต์อเล็กซานเดอว์เนฟสกี ของรุสเซีย ชั้นที่ ๑
 ตราวอดสมาเนีย ของเตอร์ก ชั้นที่ ๑
 ตราวิติเมอ ของกรีก ชั้นที่ ๑
 ตราเซนต์มอริสเซนต์ลาซาร์ ของอิตาลี ชั้นที่ ๑

เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้รับ

ตราอาทิตย์อุทัย ของญี่ปุ่น ชั้นที่ ๑
 ตราลิยงตอนเนอร์ ของฝรั่งเศส ชั้นที่ ๑
 ตราอาทิตย์อุทัยบนดอกปอดลิเน ของญี่ปุ่น ชั้นที่ ๑
 ตรามงกุฎอิตาลี ชั้นที่ ๑
 ตราเขนวิติไลออน ของบรันสวิก ชั้นที่ ๑
 ตราวาซาร์ ของสวีเดน ชั้นที่ ๑
 วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๖๖ ตรามงกุฎเบลเยียม ชั้นที่ ๑
 พ.ศ. ๒๔๗๐ ตราเซนต์ไมเกลแอนด์เซนต์ยอร์ช ของอังกฤษ ชั้นที่ ๑
 วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๔๗๓ ตราข้างเผือกชั้นที่ ๑ ของประเทศเดนมาร์ค
 วันที่ ๗ สิงหาคม ๒๔๗๓ ตราราชสีห์ ชั้นที่ ๑ ของประเทศเนเธอร์แลนด์

ราชการพิเศษ

วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ จัดตั้งกรมแผนที่
 วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นกรรมการจัดตั้ง

โรงพยาบาล

พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นผู้กระทำการเสด็จประพาสตั้งแต่นั้น และต่อมาจน

พ.ศ. ๒๔๕๗

พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นเสนาบดีหอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๓๓ จัดตั้งกรมศึกษาธิการ

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๓ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ไปรับชาวเวียง
วังทวายทวายที่เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๓๕ เป็นราชทูตพิเศษต่างพระองค์ไปยุโรป
อียิปต์ และประเทศอินเดีย

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๗ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๑

วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๓๗ เป็นเสนาบดีกร หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๔๐ เป็นบรรณารักษ์ หอพระสมุดวชิรญาณครั้งที่ ๒

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๔๔๓ เป็นกรรมการจัดตั้งหอพุทธศาสนศึกษา

พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับเลือกเป็นผู้บำรุงราชกรัฑาสมุสร

วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๔๔๖ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๓

วันที่ ๗ เมษายน ๒๔๔๗ ได้รับเลือกเป็นอุปนายกสภามหาสมาคม

พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๔

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๔๗ เป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อทรงตั้ง
เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร

- วันที่ ๑๕ เมษายน ๒๕๕๑ เป็นกรรมการตรวจกฎหมายลักษณะอาญา
- วันที่ ๑ เมษายน ๒๕๕๓ เป็นสถานายกจัดการโรงเรียนข้าราชการ
พลเรือน
- พ.ศ. ๒๕๕๗ เป็นกรรมการตรวจโรงเรียนมหาดเล็กหลวง
- วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๕๘ เป็นสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณ สำหรับ
พระนคร
- พ.ศ. ๒๕๖๔ ได้ร่วมเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ อาศัยอยู่
ฝรั่งเศส
- วันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๕๖๕ เป็นกรรมการตรวจชำระกฎหมายแพ่งและ
พาณิชย์
- วันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๕ เป็นกรรมการที่ปรึกษาสภาภาษาชาติสยาม
- วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๖๕ เป็นกรรมการในสภาการคลัง
- นอกจากราชการที่กล่าวนี้ มีการอย่างอื่น ๆ ที่ได้ทำอีกไม่
สามารถจะจดจำได้ เช่นเป็นนายด่านปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 เป็นต้น
- วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๖๖ เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ แห่งสโมสรกลาโหม
- วันที่ ๑๘ มกราคม ๒๕๖๖ เป็นกรรมการองค์มนตรีตรวจจัดงบประมาณ
การรับจ่ายเงินของแผ่นดิน
- วันที่ ๖ มีนาคม ๒๕๖๖ เป็นเนติบัณฑิตกิตติมศักดิ์ และสมาชิกพิเศษ
สภาเนติบัณฑิตสยาม
- วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๖๘ เป็นอธิรัฐมนตรี ในรัชกาลที่ ๗

- พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ แห่งสโมสรสืดม
วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๖๘ ได้รับเลือกเป็นนายกแห่งสมาคมสงเคราะห์
สัตว์
- วันที่ ๕ เมษายน ๒๔๖๘ เป็นองคมนตรี ในรัชกาลที่ ๗
- วันที่ ๑๘ เมษายน ๒๔๖๘ เป็นนายกราชบัณฑิตยสภา
- วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๗๐ เป็นนายกสโมสรกอล์ฟดุสิต ในพระบรม
ราชูปถัมภ์
- วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๗๓ เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ แห่งสมาคม
ต้นเตวาลิเคอี่ร์ ของชาวอิตาลี ในกรุงเทพฯ

สมาชิกกิตติมศักดิ์ในต่างประเทศ

ประเทศอังกฤษ

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวง สำหรับภูมิศาสตร์ ณ ประเทศอังกฤษ
เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๓๐ Honorary Member—Royal Geographical
Society.
๒. ผู้อุปถัมภ์อินเดียสมาคม Patron-India Society.
๓. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเชียติค Honorary Member—Royal
Asiatic Society.

ประเทศฝรั่งเศส

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมเอเชียติคแห่งประเทศฝรั่งเศส ที่กรุงปารีส
Honorary Member—Asiatic Society of Paris เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม
๒๔๗๑

๒. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคม เอโคลฟรานเซ เอ็กซแตรม โดเรียนต์
Honorary Member—Ecole Francaise d' Extreme-Orient เมื่อวันที่
๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๑

ประเทศเยอรมัน

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมศิลปศาสตร์แห่งประเทศไทยที่กรุงเบอร์ลิน
Honorary Member—The East Asiatic Society of Berlin เมื่อวันที่
๒๘ สิงหาคม ๒๔๗๐

ประเทศอิตาลี

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมอาคาดาเมหลวง สำหรับการศิลปศาสตร์ใน
เมืองตุริน ประเทศอิตาลี เมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๔๖๕

ประเทศฮอลแลนด์

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมมหาวิทยาลัยเคเดน ประเทศเนเธอร์แลนด์
Kern Institute, University of Leiden เมื่อวันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๔๗๓

เมืองบาเตเวีย ชวา

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวง สำหรับการศิลปศาสตร์และวรรณคดี
ณ เมืองบาเตเวีย ชวา Honorary Member—Royal Society of Art
and Letters เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๗๗

ประเทศอินเดีย

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเชียติค แห่งเบงกอล ในอินเดีย
Honorary Member—Royal Asiatic Society of Bengal, India.

เสือบ้า

- วันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองตรี จเรเสือบ้า กองเสือบ้ารวม
หลวงรักษาพระองค์ จังหวัดพระนคร มณฑลกรุงเทพฯ ฯ
- วันที่ ๓๐ กันยายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองโท ตำแหน่งเดิม
- วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๕ เป็นนายกองเอก ตำแหน่งเดิม และเป็น
ผู้บังคับการพิเศษกองเสือบ้ามณฑลอุดร เป็นสถานายกจัดการ
ลูกเสือบ้ามณฑลกรุงเทพฯ ฯ

การออกจากราชการเป็นครั้งคราว

ประจวบกราบถวายบังคมลา เพื่อรักษาพระองค์ตามคำแนะนำ
ของแพทย์ เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ๒๔๕๘

การย้ายเปลี่ยนท้องที่หรือกรม

๑. ย้ายจากผู้บังคับกองแถวอง ทหารมหาดเล็ก เป็นผู้บังคับทหารม้าใน
กรมทหารมหาดเล็ก จังหวัดพระนคร
๒. ย้ายจากผู้บังคับการทหารม้ามหาดเล็ก เป็นผู้บังคับการทหารมหาด
เล็ก จังหวัดพระนคร
๓. ย้ายจากผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เป็นราชองครักษ์ประจำพระองค์
จังหวัดพระนคร
๔. ย้ายจากผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เป็นพนักงานใหญ่ผู้ช่วยบัญชา
การทหารบก จังหวัดพระนคร

๕. ย้ายจากพนักงานใหญ่ผู้ช่วยบัญชาการทหารบก เป็นผู้กำกับการกรม
ธรรมการ จังหวัดพระนคร
๖. ย้ายจากผู้กำกับการกรมธรรมการ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ จังหวัด
พระนคร
๗. ย้ายจากอธิบดีกรมศึกษาธิการ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
จังหวัดพระนคร
๘. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเสนาบดีที่ปรึกษา จังหวัด
พระนคร
๙. ย้ายจากเสนาบดีที่ปรึกษา เป็นเสนาบดีกระทรวงมรุชาธร จังหวัด
พระนคร
๑๐. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมรุชาธร เป็นอธิบดีรัฐมนตรี และนายก
ราชบัณฑิตสภา จังหวัดพระนคร

จบความในประวัติทรงรับราชการเพียงนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เริ่ม
ประชวรโรคพระหทัยพิการมาแต่เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ พระอาการ
ทรงและทรุดเรื่อย ๆ มา แต่ก็ไม่มีอาการประชวรหนักถึงลงบรรทม เป็น
แต่ทรงเหนื่อยเพลียและพระบาทบวมบ่อยขึ้น จนถึงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๔๘๖ ทรงรู้สึกเหนื่อยมาก ภายหลังที่ได้ทรง นิพนธ์คำนำและ
คำอธิบาย (ยังไม่จบ) หนังสือเรื่อง เจ้านายพระชั้นชายัน เพื่อจะประทาน
หลานตาให้แจกในงานพระชั้นชายัน ๖๐ ปี ของพระบรมวงศ์เธอ กรม
หลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร ในวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ นี้ ด้วย
ทรงยินดีว่าหลานรู้จักคุณบิดา แต่การแต่งหนังสือให้พิมพ์โดยมีกำหนด
เวลาเป็นการเร่งรีบ จึงทรงเหนื่อยมาก หมอคอยฉีดยาเข้าตรวจพระ
อาการว่าทรงอ่อนเพลีย ถวายยาฉีดแล้วก็ทรงสบายขึ้น วันอาทิตย์ที่ ๒๘
พฤศจิกายน มีพระอาการบรรทมไม่ค่อยหลับสนิท รุ่งขึ้นวันจันทร์ที่ ๒๙
พฤศจิกายน ทรงพระอาเจียรในเวลาเสวยกลางวันครั้งเดียว แล้วก็ทรง
พักตามเคย วันอังคารที่ ๓๐ พฤศจิกายน บรรทมกลางวันตื่นขึ้นตอน
บ่าย ตรัสสั่งให้เอารถไปนิมนต์สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิริน
ทราวาส มาสนทนาธรรม เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์กลับแล้ว ตรัส
ว่าคุยกับพระสบายเป็นสุข เวลาบ่ายยังเสวยเวลาเย็นอยู่ที่เฉลียงตามเคย
มา ถึงเวลายามหนึ่งตรัสว่าวันนี้สบายจะนอนแต่หัวค่ำ แล้วก็เข้าบรรทม
จนเวลา ๓ นาฬิกาของวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ตังต้นบรรทมไม่
หลับอีก คราวนี้ไม่หลับจนสว่าง และทรงอ่อนเพลียลงทุกที มีหายพระหทัย

แรง ๆ อย่างหอบเป็นพัก ๆ เช้าวันพุธที่ ๑ ธันวาคม เวลา ๖ นาฬิกา
ลุกขึ้นประทับบนพระที่ ตรัสว่า “ร่างกายมันลงทุกที” และตรัสต่อไปอีกว่า
“ไม่ใช่แต่ที่นี้เท่านั้น ทุกแฟมมีดี ทุกบ้าน ทุกเมือง ต้องเป็นอย่างนี้” หมอ
มาถึงแล้ว ยังตรัสบอกหมอว่า “I passed a very bad night.” หมอถวาย
ยาฉีดแล้ว ตรัสเรียกนมและกาแฟเสวยอย่างเคย แต่ไม่หมดถ้วย แล้ว
บรรทมหลับไปนานจนถึงเวลา ๑๓ นาฬิกา ๓๐ นาที ตรัสเรียกนมกับ
กาแฟที่เสวยค้างไว้ เสวยได้ ๒ ช้อน กำลังจะเสวยช้อนที่ ๓ ก็ยกพระ
หัตถ์ซ้ายขึ้นบิดนิดหนึ่ง แล้วก็หลับพระเนตรสนิทพร้อมกับวางพระหัตถ์ลง
เป็นปกติ ในเวลา ๑๓ นาฬิกา ๕๐ นาที วันพุธที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ.
๒๔๘๖ พระศพยังมีพระสีโลหิตและอุณอยู่ช้านาน หมอบอกว่าสิ้นพระชนม์
ด้วยพระหทัยหยุดทำงานเท่านั้น.

เรื่องตระกูลวงศ์พระยาอภัยนันทริกามาตย์ (ดิศ)

กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๙

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ เริ่มงานพระราชพิธีรัชฎาภิเศกที่พระราชวังบางปะอิน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลือกลงนามผู้ที่ได้มีคุณความดีมาในอดีตกาล แลให้ทำโคมจารึกคุณของผู้นั้น ๆ เป็นเครื่องแต่งในงานนั้น นามพระยาอภัยนันทริกามาตย์ได้มีอยู่ในจำพวกผู้ที่ทรงยกย่องด้วย คำจารึกโคมทำเป็นเกียรติยศพระยาอภัยนันทริกามาตย์ดังนี้ว่า

พระยาข้าเก่าเบอง	บัวบาท
สมเด็จพระกุฎราช	ร่วมเกล้า
อภัยนันทริกามาตย์	ดิศชื่อ เต็มแฮ
พระโปรดประมวลเข้า	พวกผู้รักดี

ตระกูลวงศ์ของพระยาอภัยนันทริกามาตย์ (ดิศ) นั้น ข้างฝ่ายบิดา
 สืบมาแต่พระยาจันทราทิศย์ ชื่อบุญเรือง พระยาจันทราทิศย์นี้เป็นชาว
 เมืองสุวรรณโลก ครั้นแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นหลวงวงกรมการพิษณุโลก
 ได้รับราชการที่พศกมีความชอบมาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
 โลก เมื่อเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ในคำปรึกษาตั้งข้าราชการผู้มีความ
 ชอบ จึงมีชื่อหลวงวง โปรตให้เป็นที่พระจันทราทิศย์ ภายหลังได้เลื่อนขึ้น
 เป็นพระยาจันทราทิศย์ ปราบภูมามิในหมายรับสั่งครั้งฉลองวัดพระศรี
 รัตนศาสดาราม เมื่อมีมะเส็ง จุดศักราช ๑๑๗๑ แจ้งอยู่ในหนังสือพระราช
 วิจารณ์ฉบับที่ ๑ หน้า ๓๘๐

พระยาจันทราทิศย์ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมบ้านเจ้าพระยาธรรมา (เสือ)

ที่เป็นตลาดยอดเดี๋ยวนี้ มีบุตร ๕ คน คือ

ที่ ๑ ชายชื่อบุญจันทร์ เป็นบิดาจางวางข้าของกรมหลวงสมรรัตน

ที่ ๒ หลวงช่อตัง เป็นมารดาพระวิเศษภักดี (ภญา) ในกรมเมืองฝ่ายพระ
 ราชวงศ์บวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ พระวิเศษภักดีเป็นบิดาพระยาประจักษ์
 วรวิไชย (บัว) กรมเมืองฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕ แลพ
 ็น้องอีกหลายคน

ที่ ๓ ชายชื่อเลียง ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นที่จมนันอินทร์ประพาศ ในกรมวัง
 ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ คือ บิดาพระยาอภัยนันทริกามาตย์ (ดิศ)

ที่ ๔ หลวงช่อบาง เป็นมารดาวิท ๗ เป็นมารดานมคลัง พระนมพระองค์
 เจ้าอภัยนันทริกรีชา

ที่ ๕ ชายช็อคเดิน เป็นบิดาเขียด ๆ เป็นมารดา นายคล้าย นายเนตร
เดินสนัญญาวิปลาตทั้งชุด

จมนอนทร์ประพาศ (เลี้ยง) นั้น ในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ ไม่
ปรากฏว่าได้ทำราชการตำแหน่งใด คงจะได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ความ
ปรากฏแต่ว่าเป็นผู้ฝากฝ่ายในกรมพระราชวังบวรมหาศักดพลเสพ มาแต่ยัง
เป็นกรม จมนอนทร์ประพาศ (เลี้ยง) มีภรรยาชื่อข้า ซึ่งภายหลังได้เป็น
ท้าวมังสี ท้าวมังสี (ข้า) นี้เป็นบุตรของนางจำปา ชาวเวียงจันทน์ เป็น
ญาติกับเจ้าจอมมารดาเจ้าฟ้ากุนทล แลเจ้าจอมมารดาอุกัจฉน์ของ
พระองค์เจ้าแมนเขียน เพราะเหตุนี้กรมสมเด็จพระบวรราชปรัักษ์ จึง
ทรงอุทหนุ่นในพวกเชอวงศ์นางจำปา ให้ได้เป็นที่ท้าวมังสีถึง ๓ คน แล
เป็นที่ว่าอินทร์กัลยาคน ๑ เจ้าจอมมารดาอุกัจฉน์ แลพระองค์เจ้าแมน
เขียนก็ได้อุปการะแก่บุตรพระยาอภัยพันตรีกามาตย์ คือ เจ้าจอมมารดาชุ่ม
แลเจ้าจอมมารดาทับทิม ตลอดจนพระเจ้าลูกเธอของเจ้าจอมมารดาทั้ง ๒
นั้น

นางจำปามีบุตรหญิง ๒ คน ชื่อข้า ที่เป็นมารดาพระยาอภัยพัน
ตรีกามาตย์ แลได้เป็นที่ท้าวมังสีในรัชกาลที่ ๔ นั้น คน ๑ ชื่อแสงได้เป็นที่
ท้าวมังสีต่อท้าวมังสี (ข้า) แลอยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ คน ๑ ท้าวมังสี (แสง)
ได้นายนาทชาวเมืองนครไชยศรีเป็นสามี มีบุตร ๔ คน คือ

ที่ ๑ หญิงชื่อสวัสดิ์ ถวายตัวอยู่ในพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ เมื่อกรม
พระราชวังสวรรคตแล้ว ออกมาเป็นหม่อมพระองค์เจ้าสว่างในกรม
พระราชวังบวรรัชกาลที่ ๓ มีบุตรชายชื่อหม่อมเจ้าหนู ฯ มีบุตรหญิง

ชื่อหม่อมราชวงศ์สังวาล ทำราชการในพระบรมมหาราชวัง
รัชกาลที่ ๕

ที่ ๒ ชายชื่อท้วม เป็นจางวางในกรมหลวงสมรรัตน์

ที่ ๓ หญิงชื่อเพื่อน ได้เป็นท้าวอินทร์กัถยาในรัชกาลที่ ๕ ได้นายดิศ
เจ้ากรมในกรมหมื่นราชศักดิ์เป็นสามี มีบุตรหญิงชื่อโย ได้หม่อม
เทวาทิราช (แดง) หลานกรมหมื่นกระษัตริย์ศรีเป็นสามี มีบุตรหญิง
๓ คนคือ หม่อมหลวงใหญ่ ดิศกุล หม่อมหลวงประดับ หม่อมหลวง
หยุด

ที่ ๔ ชายชื่อโท ถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จมนอินทร์ปราพาศ (เลียง) มีบุตรกับท้าวมังสี (ข้า) ๒ คน คือ

๑ ชายชื่อดิศ (คือพระยาอภัยพันตรีกามาตย์) เกิดเมื่อวันที่ ๗ ๑๒ ค่ำ
ปีชวดจุลศักราช ๑๑๖๘ ในรัชกาลที่ ๑

๒ หญิงชื่อพลับ ถวายตัวอยู่ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพแต่
ยังเป็นกรม แล้วหลุดลาออกมามีสามีชื่อนายรอง มีบุตรชื่อนายรุ่ง
ทั้งบุตรแลสามีตายก่อนท่านพลับ ๆ ได้เป็นขวัญยายเลี้ยงพระองค์
เจ้าไชยดวง

พระยาจันทราพิทยมีอายุอยู่มากจนในรัชกาลที่ ๒ ได้นำนายดิศ
หลานถวายตัว เป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่องานพระราชพิธีตั้งดวงในจุลศักราช ๑๑๗๔ แต่นายดิศอายุได้ ๖ ขวบ

ถวายตัวแล้วนายติศเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง หม่อมเจ้าภิมเสน
ในกรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นผู้เลี้ยง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จไปรับพร้อมณูที่เมืองกาญจนบุรีในจุดศักราช ๑๑๗๗ นาย
ติศก็ได้ตามเสด็จไปด้วย ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ออกวัง ก็ตามเสด็จไปเป็นมหาดเล็กอยู่ที่พระราชวังเดิม จนทรงผนวชพระ
โปรดให้นายติศอยู่ปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวรเดกรมหมื่นวิษณุวารถ ที่พระราช
วังเดิม เมื่ออายุนายติศครบอุปสมบท ก็ทรงจัดการให้บวชที่วัดมหาธาตุใน
สำนักสมเด็จพระสังฆราช (ต่อน) แล้วตามเสด็จไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดสมอ
ราย จนลาสิกขาบทกลับมาปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวรกรมหมื่นวิษณุวารถ
จนพระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์นั้น เสด็จเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง
นายติศจึงได้ไปรับราชการประจำพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวตลอดมาจนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

การที่พระยาอภัยนตริกามาตย์ได้ปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวร เดกรม
หมื่นวิษณุวารถแต่ยังทรงพระเยาว์นั้น เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ ต่างกรมทั้ง
๒ พระองค์นั้น ได้ประทานเงินแลผ้าปีแก่พระยาอภัยนตย์เป็นคุณูปการ
มาทุก ๆ ปี จนสิ้นพระชนม์ทั้ง ๒ พระองค์

ถึงในรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมหมื่นศักดิ์พลเดชได้อุปราชภิเศกเป็น
กรมพระราชวังบวร นายเลี้ยงไปทำราชการวังหน้า ได้เป็นที่จมนอินทร์
ประพาศในกรมวัง เพราะเหตุที่ได้ฝากฝ่ายอยู่ในกรมพระองค์นั้นมาแต่เดิม
จมนอินทร์ประพาศ (เลี้ยง) จะมาพานายติศบุตร ไปถวายตัวทำราชการ

จึงหน้า นายติคไม่ยอมไปว่าจะขออยู่เป็นข้าแต่ในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ไม่ยอมเป็นข้าสองเจ้า ข้อที่นายติคไม่
เห็นแก่ยศศักดิ์ ด้วยความกตัญญูต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ดังนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกย่องตลอดมา ว่า
พระยาอภัยนันทริกาธิบดี (ติค) นี้ เป็นข้าหลวงเดิมผู้หนึ่ง ซึ่งได้ทรงเห็น
ใจคอคความซื่อตรงมาแล้ว จึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาก

เมื่อนายติคยังเป็นมหาดเล็ก แลเวลาเมื่อจมนอินทร์ประพาศผู้มีดา
ยังมีชีวิตอยู่ ได้ขอคล้าย บุตรเจ็ดบุญศรีให้เป็นภรรยานายติค อยู่ด้วยกัน
ที่บ้านจมนอินทร์ประพาศ (เตียง) ริมวัดชนะสงคราม

ตระกูลของท่านคล้ายนั้น ฝ่ายบิดาสืบมาแต่เจ็ดชั่วช้าจ่าย เป็นจีน
นอกเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองไทยแต่ครั้งกรุงธนบุรี ตั้งบ้านอยู่ในหมู่
บ้านจีนที่พระบรมมหาราชวังเดิมนั้น เจ็ดชั่วช้าจ่ายร่วมแซ่แลเป็นสหยากกับ
บิดาเจ้าพระยานิกรบดินทร์ แลบิดาพระยาราชานุชิต (จ๋อง) ได้ตั้งทำมา
หากินมาด้วยกัน มาจนรัชกาลที่ ๑ เมื่อสร้างพระนคร ทางฝั่งตะวันออก
เจ็ดชั่วช้าจ่ายกับบิดาเจ้าพระยานิกรบดินทร์จึงย้ายไปตั้งบ้านเรือน อยู่ติดต่อกัน
ในท้องที่ ซึ่งเป็นวัดกัลยาณมิตรเดิมนั้น

เจ็ดชั่วช้าจ่ายได้ภรรยาชื่อบุญมีเป็นมอญ มีบุตรด้วยกัน ๓ คน คือ
ที่ ๑ หลุยส์ซอพัก ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๑

ที่ ๒ ชายชื่อบุญศรี ไว้เบี่ยงทำการค้าขาย เรียกว่า เจ็ดบุญศรี คือบิดา
ท่านคล้าย

ที่ ๓ หญิงชื่อบวบ ถวายตัวทำราชการในราชการในรัชกาลที่ ๑ อยู่ในวัง
มาจนชรา จึงออกมาอยู่ที่บ้านพระยาอภัยพันตรีภิกษุมารตย์ที่หน้าวัด
ราชบูรณะ มาถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๕

แซ่เจ็ดตัวห้า แซ่ตั้ง สี่ชั้นสี่อยู่ บ้ายวิญญาน คุณหญิง
คล้ายอภัยพันตรีภิกษุมารตย์ (ดิศ) สกุลโรจนดิษฐ์

เจ็ดบุญศรีได้ภรรยาชื่อชีวิต บิดาชื่อเงินเคียว เป็นเงินนอก
มารดาชื่อกอก เจ็ดบุญศรีมีบุตรกับชีวิต ๒ คน คือ

๑ ชายชื่อนั้น ตายแต่ยังเด็ก

๒ หญิงชื่อกคล้าย เกิดวัน ๕ ค่ำ ปีมอก จุลศักราช ๑๑๗๔ ในรัชกาลที่
๒ ท่านผู้หญิงของเจ้าพระยานิกรบดินทร์ได้ขอไปเลี้ยงไว้แต่เล็ก อยู่
กับท่านจนแต่งมาเป็นภรรยาพระยาอภัยพันตรีภิกษุมารตย์ ท่านคล้าย
ถึงแก่กรรมเมื่อปีชวด จุลศักราช ๑๒๓๗ รัชกาลที่ ๕

เจ็ดบุญศรีตาย ชีวิตไปได้ขุนแสนพลรักษ์ กรมพระสุรัสวดี
ฝ่ายพระราชวังบวรเป็นสามี มีบุตรชายคน ๑ ชื่อผิง เป็นบิดาหม่อมนม
ในกรมหลวงดำรงราชานุภาพ แลเป็นตาหม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม
หม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ หม่อมเจ้าหญิงสรรพสมบุรณ์

พระยาอภัยพันตรีภิกษุมารตย์ (ดิศ) มีบุตรกับท่านคล้าย ๘ คน คือ

๑ หญิงชื่อกเพียง เกิดวัน ๓ ค่ำ ปีมะเสาะ จุลศักราช ๑๑๘๓ เป็นเจ้าจอม
มารดาพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔ ตาย ๖ ค่ำ ปีมดุน พ.ศ. ๒๔๕๖
เวลา ๑๑ ทุ่มเศษ

- ๒ ชายชื่อโถ เกิดเมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๙๖ ตายแต่ยังเด็ก
- ๓ หญิงชื่อหุ่่น เกิดเมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๑๙๙ ตายแต่ยังเด็ก
- ๔ หญิงชื่อช้อย เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๐๒ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๔ ตายแล้ว
- ๕ หญิงชื่อขุ่ม เกิด ณ วัน ๖ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๐๖ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔
- ๖ หญิงชื่อวัน เกิด ณ วัน ๑๖ ค่ำ ปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๔ สิ้นรัชกาลนั้นออกมาได้พระยา กลลาโหมราชาเสนา (ฉ่า) เป็นสามี
- ๗ หญิงชื่อมลิ เกิดปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ ตายแต่ยังเด็ก บุตรทั้ง ๗ คนนี้ เกิดในรัชกาลที่ ๓ อีก ๒ คนต่อไปเกิดในรัชกาลที่ ๔
- ๘ ชายชื่อชน เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๒ ตายแต่ยังเด็ก
- ๙ หญิงชื่อทวิพย์ เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๔ ถวายตัวทำราชการเป็นมหาดเล็ก (ไล่กา) รัชกาลที่ ๔ สิ้นรัชกาลนั้นแล้วออกมาได้นายจัน จินตารักษ์เป็นสามี มีบุตรหลายคน บุตรชายทำราชการทั้ง ๒ คน คือนายก๊กได้เป็นที่พระยานิกรภัคติกว ผู้ว่าราชการเมืองแพร่ ๑ นายอีกได้เป็นหลวงอาจณรงค์ นายพันตรีทหารบก ๑

ถึงปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายดิศมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเป็นนายเสด็จรักษารักษา ปลัดวังซ้าย เมื่อ ณ วัน

๖๖ คำ ปีกุนตรีศก ได้เลื่อนชั้นเป็นจันทรจักษุของข้าฯ เมื่อ ณ วัน
๖๗ คำ ในปีกุนตรีศกนั้น ถึงปีชวดจัตวาตก ได้เลื่อนเป็นพระยาบำเรอ
ภักดี ได้รับพระราชทานพานทอง มาในปลายแผ่นดินได้ว่าทวารรักษา
พระองค์ด้วย จะโปรดให้เป็นที่พระยาศีหราชเดโชไชย เจ้าจอมมารดา
เที่ยงกราบทูลขอให้คงอยู่ในกรมวัง จึงอยู่ในตำแหน่งพระยาบำเรอภักดี
มาจนตลอดรัชกาลที่ ๔

ในรัชกาลที่ ๔ พระยาอภัยนันทริกามาตย์ ไม่มีบ้านอยู่ที่ริมแม่น้ำ
หน้าวัดราชบูรณะก่อน แล้วย้ายมาอยู่ที่ริมถนนเจริญกรุง ซึ่งเป็นวังกรม
หลวงดำรงราชานุภาพเดี๋ยวนี้

พระยาอภัยนันทริกามาตย์ มามีภรรยาในรัชกาลที่ ๔ หลายคน จะ
จดนามไว้แต่ภรรยาที่มีบุตรเกิดกับพระยาอภัยนันทริกามาตย์ คือ

๑ ขวัญยายอิม เป็นมารดาเจ้าจอมทับทิมฯ เกิด ณ วัน ๕^{๑๑} คำ ปี
มะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๘ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอกใน
รัชกาลที่ ๕

๒ ขวัญยายบาง เป็นมารดาเจ้าจอมมารดาแสดฯ เกิด ณ วัน ๕^{๑๒} คำ
ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอก
ในรัชกาลที่ ๕

๓ จีบ มีบุตรกับพระยาอภัยนันทริกามาตย์ ๘ คน คือ

(๑) หญิงชื่อสมบุญ เกิดปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ ตายแต่เด็ก

(๒) หญิงชื่อเจิม เกิดปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๑๘ ถวายตัวเป็น

มหาดเล็ก (ไต่กา) รัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ออกจากราชการ มี
สามมีบุตรหลายคน มารดาทำวศัตยา (ตาย) หม่อมเชื้อ ขยางกูร

(๓) ชายชื่อจว (จันทร์ก็เรียก) เกิดปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๒๐
ถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว

(๔) ชายชื่อสวัสดิ์ เกิดปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ ถวายตัวเป็น
มหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ ตายแล้ว

(๕) ชายชื่อศิริ เกิดปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ ตายแล้ว

(๖) หญิงชื่อระเบียบ เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๘ ถวายตัวทำ
ราชการในรัชกาลที่ ๕ อยู่ในพระราชวัง

(๗) ชายชื่ออัมพัน เกิดปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๓๑ รั่วราชการ
ทหารบก ได้เป็นนายพันตรีหลวงศิลปสารตราวุธ ตาย ร.ศ. ๑๒๓

(๘) หญิงชื่อสะอาด เกิดปีวอก จุลศักราช ๑๒๓๔ เป็นหม่อม ๗
เจ้าพร้อมในกรมหลวงวงศา มีหม่อมราชวงศ์หลายคน ตาย ร.ศ. ๑๑๘
& แก้ว มีบุตรกับพระยาอภัยพันตรีกามาตย์ ๒ คน คือ

(๑) ชายชื่อเจียม เกิดปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๑๘ ถวายตัวเป็น
มหาดเล็กข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล ที่ ๕
ตายแล้ว

(๒) หญิงชื่อปลั่ง เกิดปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ เป็นมารดา
เชื้อ ๗ เป็นหม่อมกรมหมื่นอนุพงษ์ มีหม่อมเจ้า ๕ เชียง (น้องแก้ว)
มีบุตรกับพระยาอภัยพันตรีกามาตย์ ๒ คน

(๑) ชายชื่อเส็งยิ้ม เกิดปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๑๘ ได้เป็นหลวง
พินิจนราธิกรณ์ เสด็จนตรามณฑลนครศรีธรรมราช แลรับตราตติย
จุลจอมเกล้า

(๒) ชายชื่อเล็ก ตายแต่เด็ก

๖ พุดจับ มีบุตรกับพระยาอภัยนันทริกามาตย์คน ๑ เป็นหญิงชื่อจีน เกิด
ปีจอ จุลศักราช ๑๒๒๔ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๕ แล้วยอก

๗ ยิ้ม (เป็นขรัวยาย เลียงพระองค์เจ้าอภัยนันทริปชา) มีบุตรกับพระยา
อภัยนันทริกามาตย์คน ๑ ชายชื่อแย้ม เกิดปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช
๑๒๑๘ ได้เป็นนายรองสนองราชบรรหาร ตายแล้ว

๘ หม่อมราชวงศ์ตาด มีบุตรกับพระยาอภัยนันทริกามาตย์คน ๑ หญิงชื่อ
จัน เกิดปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๓๒ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๕
ตายแล้ว

ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนพระยะบำเรอ
ภักดิ์ เป็นพระยาอภัยนันทริกามาตย์ จางวางกรมสนมพลเรือน แลเมื่อทรง
ประดิษฐานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า พระราชทานตราชั้นที่ ๒
หุติยจุลจอมเกล้า แก่พระยาอภัยนันทริกามาตย์ แลพระราชทานหีบหมาก
ตราจุลจอมเกล้าแก่ท่านคล้ายด้วย

พระยาอภัยนันทริกามาตย์ บั่วยเป็นโรคอุจจาระธาตุพิการ ถึงอนิจ
กรรมเมื่อ ณ วัน ๖^{๕๗} ค่ำ ปีกุน จุลศักราช ๑๒๓๗ อายุได้ ๗๐ ปี

พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นหลานพระยาอภัยพันธุวิกรม
มาตย์นั้น

เจ้าจอมมารดาเที่ยง มีพระเจ้าลูกเธอที่ได้มีพระนาม ๘ พระองค์
คือ

๑ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสภณวดี ศรีรัตนราชธิดา ประสูติ
ณ วัน ๖^๑ ค่ำ ปีมะเส็ง จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ รัชกาลที่ ๕
ได้เป็นกรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ

๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าชายเสวตรวรวิกรม ประสูติ ณ วัน ๖^๖ ค่ำ
ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ ขึ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์

๓ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงศรีนาคสวาสดี ประสูติ ณ วัน ๖^{๑๖} ค่ำ
ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗

๔ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าชายกมลาคันเดศวร ประสูติ ณ วัน
๒^๖ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็น
กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร

๕ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงกนกวรรณเสชา ประสูติ ณ วัน
๒^๖ ค่ำ ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙

๖ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต ประสูติ ณ วัน ๓^๖ ค่ำ
ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นกรมหมื่นพงษา
ดิศกรมทิป

๗ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงไข่มุกดวง ประสูติ ณ วัน ๒๓ ค่ำ
ปีกุนเบญจศก จุฬศักราช ๑๒๒๕

๘ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายจรัญญูทิเดช ประสูติ ณ วัน
๓๖ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุฬศักราช ๑๒๒๗ ขึ้นพระชนม์แต่ยังทรง
พระเยาว์

๙ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงพวงสร้อยสอาง ประสูติ ณ วัน
๖ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุฬศักราช ๑๒๒๘

เจ้าจอมมารดาชุ่ม มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์ ๑ คือ พระเจ้าลูก
ยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ประสูติ ณ วัน ๗ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก
จุฬศักราช ๑๒๒๕ รัชกาลที่ ๕ ได้เป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ แล้วเลื่อน
เป็นกรมหลวง

พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ ที่เป็น หลาน พระยาอภัยพันตรีกา
มาตยนิรัน

เจ้าจอมมารดาทับทิม มีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์

๑ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ประสูติ ณ วัน
๖ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุฬศักราช ๑๒๓๘ ได้เป็นกรมหมื่นนครไชยศรี
สุรเดช

๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงประเวศวรรตมัย ประสูติ ณ วัน
๓ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุฬศักราช ๑๒๔๑

๓ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายวุฒิไชยเฉลิมลาภ ประสูติ ณ วัน
๕ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุฬศักราช ๑๒๔๕ ได้พระราชทานหม่อม

เจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ ในกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นชายาเจ้า
จอมมารดาแล มีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์

- ๑ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชาย ขจรจิรประติษฐ์ ประสูติ ณ วัน
๒๕ คำ ปีชวดสัมฤทธิศก จุฬศักราช ๑๒๕๐ สิ้นพระชนม์ปีนั้น
- ๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงอัปภัทรวิภา ประสูติ ณ วัน
๕ คำ ปีฉลูเอกศก จุฬศักราช ๑๒๕๑
- ๓ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงทิพยาลังการ ประสูติ ณ วัน
๙ คำ ปีชลาโทศก จุฬศักราช ๑๒๕๒

พระยาอัปภัทรวิภาตย์ (ตศ) ได้เป็นขรัวตา พระเจ้าลูกเธอ ใน
รัชกาลที่ ๑๐ พระองค์ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ห้า ๒ พระองค์รวม ๑๒
พระองค์ด้วยกัน ยังไม่ปรากฏว่าข้าราชการคนใดได้เป็นขรัวตาพระเจ้า
ลูกเธอมากถึงเท่านี้

ที่บ้านพระยาอัปภัทรวิภาตย์ ที่ริมถนนเจริญกรุงนี้ พระยา
อัปภัทรวิภาตย์แลท่านคล้ายขรัวยายได้ปลงใจถวายแก่ กรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ แต่ยังทรงพระเยาว์ ได้แสดงเจตนาอันนี้ให้วงศ์ญาติทั้งหลาย
ทราบทั่วกัน เพราะฉะนั้นที่บ้านเรือนแห่งนี้ จึงเป็นมรดกตกอยู่แก่กรม
หลวงดำรงราชานุภาพ ได้ทรงปกครองตั้งแต่พระยาอัปภัทรวิภาตย์ถึง
อนิจกรรมมา

เรือนสี่ชั้นซึ่งเรียกว่าหอสูงหลังนี้ พระยาอัปภัทรวิภาตย์ได้
สร้างไว้ ได้อยู่แลได้ถึงอนิจกรรมในห้องชั้น ๓ ในหอนี้ เมื่อกรมหลวง

ตำรวราชานุกาพยัทรงพระเขาว์ เวลาพระอัพันตริกามาตย์รับเสด็จออก
มาบ้าน ก็ได้มาบรรทมอยู่กัพระยาอัพันตริกามาตย์ในห้อยชั้น ๓ นน
แลได้เสด็จอยู่ท่หอสูงนตงแต่อกวง์มาจนทำตำหนักใหม่ เมอรอดอน
เปลี่ยนแปลงเรื่อนเก่าทำเป็นตึก แลเปลี่ยนภูมิแผนท่ตามควรแก่ความต้ง
การกายหลัง ก็หาได้ทรงแก้ไขรอดอนหอสูงนแต่อย่างใดไม่ จดัให้เป็นที่
ไว้ธูพระยาอัพันตริกามาตย์ ธูท่านชรวัยายค้ายแลวงศ์ตระกูลชอง
ท่านทง ๒ นนด้วยทรงเควพ แลระลึกถึงคุณประการชองคุณตาคุณยาย
ท่านได้มีน้ำใจรักใคร่ ทำนุบำรุงแต่ยังทรงพระเขาว์มาจนตลอดชีวิต
ชองท่านทง ๒ นน.

สารบัญ๒๒๖๓๑๒๓๑๒๔๑๒๕๑๒๖๑๒๗๑๒๘๑๒๙๑๓๐๑๓๑๑๓๒๑๓๓๑๓๔๑๓๕๑๓๖๑๓๗๑๓๘๑๓๙๑๔๐

กงสุลอังกฤษลดธง, เรื่อง	๑๒๖-๑๒๗
กรมสมเด็จพระ, พระอิสริยยศ	๒๓
กระบวนแห่วังหน้า	๑๕๑
กฤษฎากินหาร, พระองค์เจ้า	
(คุณเรศวรฤทธิ์, กรมพระ)	๑๗๖
กลาง, เจ้าฟ้า (คูบาราบปรบักษ์,	
สมเด็จพระกรมพระยา)	๓๓
การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ	๕-๑๑
กษัตริย์พม่า, เจ้าฟ้า	๓๓
เก่งศิลป์, จมื่น	๑๗๒
เกปเปล, นายพลเรือ	๑๒๗
เกิดในเสวตฉัตร	๑๒
เกิด อมโร, พระปลัด	๕๕
ไกรสร, หม่อม	๔๗, ๔๘, ๖๕
ขอม, ทรงศึกษาหนังสือ	๑๔๕-๑๕๑
ขุนคัมภีร์	๑๕๐
ขุนสมุท	๑๒
แซ่ไขดวง, เจ้าน้องหญิง	๒๕
กองกองเด็ย, หอ	๑๗๔
กันทรุระ	๔๔
สถาพระราชมานพร	๔
เครื่องแบบพลเรือน	๑๖๒
เมสเวท, มิสเตอร์	๖๓-๖๔

เงินงวด	๗
จักรพรรดิฟงส์, สมเด็จพระ	๑๗๖
จัดกระบวนพล, (ครุกรอบ) ขุน	๑๓๗
จันทรเกษม, วัจ	๗
จันทรทิต (บุญเรือง), พระยา	๓
จาตุรนต์รศมี, สมเด็จพระเจ้าฟ้า	
(ดุจจักรพรรดิฟงส์, กรมพระ)	๑๗๖
จินดา, หลวง	d
จุฑามณี, เจ้าฟ้า (คูบั่นเกล้า,	
พระบาทสมเด็จพระ)	๓๓
จุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ	๑๓
รัชทายาท	๑๐๗
พระราชกุศลหน้าพระบรมศพ	๑๒๐
ราชาภิเษก (ครั้งแรก)	๑๒๒
เฉลิมพระชันษา	๑๖๐
จุฬาลงกรณ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า	
(จุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ)	๑๐๗
เจ๊ก นพวงศ์, ม.จ.	๑๗๓
เจ่ง (กษเสนี่), พระยา	๗๓
เจนกระบวนหัต (ครุเชิงเลิง), ขุน	๑๓๗
เจมส์ เฮตต์, หมอ	๖๓
เจษฎาบดินทร, กรมหมื่น (คูนั่งเกล้า,	
พระบาทสมเด็จพระ)	๔๐

เจ้าคุณ, บรรดาศักดิ์ฝ่ายใน	๕๓
เจ้าจอมมารดา,	
นามเมื่อลี้ภัยรัชกาล	๑๔๖—๑๔๗
เจ้าพระยา, เรือ	๑๕
โจนส์, มิสเตอร์	๖๓
โจรสลัดชุกชุม, เรื่อง	๑๓๐—๑๓๒
เฉลิมพระราชมณเฑียร, พระราชพิธี	๙๕
ชัยสุนทร (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง สิริวงศ์),	
พระยา	๑๗๓
ชินวรสวัสดิ์, กรมหลวง	๑๗๓
เชียงตุง, ตี	๕๕—๑๐๓
ชุก, เงิน	๑๒๕
ชบา, ทหาร	๑๓๖
เชียง, เจ้าเซน	๙๕
ญาณสังวร (สุข), สมเด็จพระ	๓๙
ศี, นาม	๒
ดิศวรรกุมาร, พระองค์เจ้า	๒
เดชอดิศร, กรมหมื่น	๔๑, ๗๐
ตั้งเครื่องบูชาประดับ, ประเพณี	๙๓
ตัวเหยียด, จีน	๑๓๒—๑๓๓
ตั้งกลองร้องฎีกา, ประเพณี	d b
ถนนข้ามแหลมมลายู, แรกมี	๑๗๙
ถวายพระเพลิงรัชกาลที่ ๔	๑๔๕—๑๔๖
ทรงผนวช, ประเพณี	d n - d d
ทรงผนวชเฉร	๑๕๒—๒๐๓
ทรงศี, วิถี	๑๕๙
ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป	a o d
ทหารบกทหารเรือ, จัด	๑๐๓—๑๐๖
ทหารมหาดเล็ก, ตั้งกรม	๑๖๐—๑๖๑
ขยายกิจการ	๑๗๓
ทหารหน้า	๑๓๗
ทหารอย่างยุโรป	๑๓๖—๑๓๕
ทองแถมถวัลยวงศ์, เจ้าพี่	๑๖

ทับ, พระองค์เจ้า (ตุนั่งเกล้า,	
พระบาทสมเด็จพระ)	๔๒
ทินกร, หม่อมเจ้า (เสน่วงศ์)	๑๒๐
ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา	๓๐
ทูลกระหม่อม, คำเรียก	๑
เทพยดี, เจ้าฟ้ากรมขุน	๓๓
เทววงศโรปการ, สมเด็จพระ	
ตามเสด็จอินเดีย	๑๗๖
ยอเขียนภาษาอังกฤษ	๑๙๐
กรรูก	๑๙๔
เทวัญอุทัยวงศ์, พระองค์เจ้า	
(คูเทววงศโรปการ, สมเด็จพระ	๑๗๖
เทวศรวิจิตร, กรมหลวง	
แนะนำราชสมบัติ	๑๑๕
แนะนำผู้สำเร็จฯ	๑๑๖
เที่ยง, เจ้าจอมมารดา	๑๓, ๑๕
ไทร (อหะมัด), เจ้าพระยา	๑๗๗
ธรรมเจดีย์ (อิน), พระ	๑๓๐
ธรรมยุติกา, เอเชียถึง	๕๐
คดี	๗๑
กลับหมักคลุม	๗๒
ธรรมา (ลมิ่ง สนธิรัตน์), เจ้าพระยา	๑๔๓
ธุดงค์	๕๓—๕๕
นงคราญสโมสร, พระที่นั่ง	๑๔
นภาพรประภา, พระองค์เจ้าหญิง	๑๕๒
นรรัตนราชมานิต (โต), เจ้าพระยา	๒๓
นเรศวรฤทธิ์, กรมพระ	๑๗๖
ทรงทราบภาษาอังกฤษ	๑๙๓
น็อกส์, นายร้อยเอกอังกฤษ	๑๐๕
กงสุลอังกฤษ	๑๒๖
ความสำคัญของ	๑๓๔
เรื่องเสด็จสังคิปรี	๑๖๔
ตามเสด็จอินเดีย	๑๗๖

นักเขียนไปสิงคโปร์, ส่ง	๑๗๒—๑๗๓
นักเขียนหลวงไปยุโรป, แรกส่ง	๑๗๓
นั่งเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ	
ถวายราชสมบัติ	๔๑
ประหาร	๖๕
ไม่ทรงตั้งเสนาบดี	๗๒
สวรรคต	๗๔
ถวายพระนาม	๘๒
น้ำแข็ง	๑๕
นิเทศพิทยา, หอ	๑๗๐
นุชิตชิโนรส, กรมหมื่น	๔๑
ทรงรับพระราชปรารภเรื่องพระหมื่นแหวก	๗๐
ในเขตวัดจักรวรรดิ—นอกเขตวัดจักรวรรดิ, ประสูติ	๓๕
บรู๊ ก, เซอร์ เจมส์	๖๓
บวรรังษีสวัริยพันธ์, กรมหมื่น	
(คู่ปุระศวริยาลงกรณ์, กรมสมเด็จพระ)	๑๑๔
บวรวิชัยชาญ, กรมพระราชวัง	
ควรเป็นอนุชราช	๑๑๑
ทรงได้รับเลือก	๑๑๗
เสด็จมาวังหลวง	๑๕๑
ทรงสร้างบ่อน้ำเชื่อมอ่อนเล็บ	๑๕๕
หนีไปอยู่กับกงสุลอังกฤษ	๑๕๑
บางกอก, เรือ	๑๗๗
บาราบปรบักษ์, สมเด็จพระราชา	๒๔
ผู้สำเร็จฯ ในพระราชนิเวศน์	๑๑๖—๑๑๗
ทรงเครื่องพระบรมศพ	๑๑๕
ทรงเอ็นดู	๑๕๒
บำรุงเมือง, ขยายถนน	๑๕๗
บารอกักดี (คิต), พระยา	๓
เบาริง, เซอร์ จอน	
ทูลแนะนำ	๖๔
เป็นอัครราชทูต	๖๕
เบียดพระเจ้าลูกเธอ	๗

ประดิษฐ์ราชการ, พระองค์เจ้า	๑๔๒
ประสานศรีใส, พระองค์เจ้าหญิง	๑๕๒
ปริยัตริธรรม, ประเพณีการสอบ	๔๖
ปริยัตริธรรมชาดา (เปียม), พระยา	๑๔๕
ปฤษฎางค์, พระองค์เจ้า	๑๗๓
ปุระศวริยาลงกรณ์, กรมสมเด็จพระ	๑๑๔
ประชุมถวายราชสมบัติ	๑๑๕
เสด็จพุทธรัตนสถาน	๑๗๕
วัตรปฏิบัติ	๑๕๓—๑๕๔
คำตรัสเรื่องรัชกาล	๑๕๔
ทรงว่าด้วยพระกริ่ง	๑๕๗
ปาดริช, นายพลกงสุลอเมริกา	๑๓๔
ปาน, คุณ	๑๒
ปาลกัถ์, สังฆราชบาทหลวง	๖๑
ถึงมรณภาพ	๗๗
บันเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ	
ทรงศึกษาวิชาฝรั่ง	๖๒
ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ	๖๓
ทรงหัดทหารบนใหญ่	๑๐๔
โปรดการทหารเรือ	๑๐๖
ให้ทำเสาธง	๒๐๕
ปู่, เจ้าฟ้า	๓๓
ปู่	๑๓๐
ปู่, พระองค์เจ้าหญิง	๑๔๓
เปรมประชากร, ขุดคลอง	๑๕๗
แปดเตอร์สัน, กู	๑๗๕—๑๗๕
ไปมาในกรุงเทพฯ, การ	๑๕๓—๑๕๔
สมทัด	๑๖๖
สมบัก	๑๖๖
สมมหาดไทย	๑๖๖
สมรองทรง	๑๖๗
ผ่อง, พระมหา	๔๗
พระกริ่ง	๑๕๗—๒๐๐

พระคลัง, เจ้าพระยา	๑๓
พระเจ้า	๕๔
พระเจ้าหลวง	๑๐๕
พระที่นั่งใหม่, สร้าง	๑๔๓-๑๔๔
พระบรมรูป ๔ พระองค์, สร้าง	๑๔๐-๑๔๓
พระราชทานพระนาม, เรือ	๓๒-๓๔
พลัด, พระนม	๘
พัน, ท่านผู้หญิง	๑๒๐
พันวิเศษ, สมเด็จพระ	๑๗
พิชัยญาติ, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา	
กราบทูลให้พระจอมเกล้ามาอยู่ใกล้ๆ	๕๓
กราบทูลให้เลื่อนกรมเจ้านาย	๖๘
พิชัยสงคราม (อำ อมรानนท์), พระยา	๑๓๘
พิชัยปรีชากร, กรมหลวง	๖๔
พิทักษ์มนตรี, กรมหลวง	
เสด็จไปรับক্রวมอญ	๓๗, ๓๘
สิ้นพระชนม์	๔๐
เป็นหลักฐานราชการ	๔๑
พิทยลาภพฤฒิธาดา, กรมขุน	
เสนาบดีกระทรวงวัง	๑๔๗
พิชัยมรรณพ, เรือ	๑๖๕
พินิตประชานาถ, กรมขุน	
(ดูจุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ)	๑๑๕
พิพิธภูเบนทร์, กรมขุน	๗๓
พญาจารย์ (โต), สมเด็จพระ	๑๔๓
พญาจารย์ (ศรี), พระ	๕๐
พุทธโฆษาจารย์ (ขุน), สมเด็จพระ	๓๖
พุทธโฆษาจารย์ (ฉิม), สมเด็จพระ	
ผู้สอแปลหนังสือ	๔๗, ๔๘
สอพระมหาสง	๕๗-๕๘
แต่งกาลถวายเป็น	๕๕
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ	๓

พุทธเลิศหล้านภาลัย,	
พระบาทสมเด็จพระ	๔๐
เพิ่ม ถิดาวัลย์, ม.จ.	๑๗๓
โพ, อ้าย	๑๓๑
ภูธราภัย (นุช บุนยรัตพันธ์),	
เจ้าพระยา	๑๐๒
ภานพพันรวิวงศ์, สมเด็จพระกรมพระยา	
ทรงดกม้า	๑๕๔
ทรงชวนสูบยา	๑๕๕
เสด็จสิงคโปร์	๑๕๖
กรรภัก	๑๘๔
ภานพมาศจัญญ, พระที่นั่ง	๑๔
ภานพวิเศษโกษาธิบดี, เจ้าพระยา	๑๖๕
ภานพวิเศษสว่างวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า	
(ดูภานพพันรวิวงศ์, สมเด็จพระกรมพระยา)	
มังกู, เจ้าฟ้า	๓๒
มรวิวงศ์	๖๐
มหามาลา, เจ้าฟ้า (ดูบำราญบรรพัญ,	
สมเด็จพระกรมพระยา)	๓๔
มหาวิเศษหิ, สมเด็จพระเจ้าฟ้า	๑๘
มหาสวัสดิ์, ถอดชุดใหม่	๒๐
มหารัชมังคล, พระมหาพรหม	๒๐๑
มหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล),	
เจ้าพระยา	๑๓๘
เมโย, ลอร์ด	๑๗๗
แม่มด	๑๕๕
ขงฮ้อไชยยา, เรือ	๑๓๕
รักษารัตนเศรษฐ, กรมหมื่น	
(ดูไกรสร, หม่อม)	
รัตนมยุธา (กรรณ), ขุน	๑๓๘
รัถยภิบาลบัญญัติ, หลวง	๑๗๕
รับแขกเมือง	๒๑

รัชฎาภิเศกพัฒนา, หอ	๑๗๓
ราชกุมาร, เจ้าฟ้า	๓๔
ราชโกศ (จันทร์ วัชรวิทย์), พระยา	๑๔๕
ราชทูตและพระราชสาส์น, การรับ	๑๔๓-๑๔๔
ราชบพิธ, สร้างวัด	๑๔๐
ราชศักดิ์สโมสร, กรมหมื่น	๖
วัง	๑๕๓
ชอบทรงม้า	๑๕๔
ราชอิสริยาภรณ์, เครื่อง	๑๔๔-๑๔๕
ราชานุกิจ, พระ	๘๖-๘๘
ราชานุกิจในรัชกาลที่ ๕, พระ	๑๒๓-๑๒๕
ราชานุราชอาสน์, เก๋ง	๑๔๘
รุดรฉชัย (กรวงศ์), ขุน	๑๓๗
โรงเรียนหนังสือไทย, ตั้ง	๑๖๑-๑๖๒
โรงปั้น, เรือ	๑๗๗
ลงสี	๑๕๘
ลงทรง, พระจอมเกล้า	๓๖
ลามาช, ทหารฝรั่งเสศ	๑๓๗
ลิไทย, พระยา	๗๗
วงศาราชสันต, กรมหลวง	๗
ทรงศึกษาวิชาฝรั่ง	๖๒
ตีเขียงตุง	๑๐๒
วิชญาณมหาเถระ, พระ (คูจอมเกล้า,	
พระบาทสมเด็จพระ)	๕๘
วิชญาณวโรรส, สมเด็จพระ ๑ กรมพระยา	๓๐
กรวัฏ	๑๗๔
ทรงจัดตั้งวิษุตอน	๒๐๓
วงจักรธรรมาภาพ, กรมขุน	๑๑๗-๑๑๘
วรเทพสถาน, เก๋ง	๑๔๘
วรรณานารีเสพ, เก๋ง	๑๕๐
วรสภาภิรมย์, เก๋ง	๑๕๐
วังเดิม, พระราช	๔๐

วัดดา, นก้องกั	๑๕๖
วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทย	๕๐-๕๒
วันรัต (ทับ), สมเด็จพระ	๗๖
วิชิตชาญศึก (ปลื้ม), หลวง	๑๒๑
วินิจฉัยเก็ร, กลอง	๗๓
วิปัสสนาธุระ	๔๔
วิเชียรศิริ, เจ้าพระยา	๑๗๗
วิเชียรปรีชา (ภู), พระ	๔๕
วิเศษสังฆาตา (โต), พระยา	๑๗
วิฆเนศวรนิการ, กรมหมื่น	๑๖๓
ศรีพัชรินทร ๑, สมเด็จพระ	๑๗
ศรีพิพัฒน์, พระยา (คูพิชัยญาติ,	
สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ บรมมหา)	๗๓
ศรีวรวงศ์, พระยากลาโหม	๑๑๐
ศรีสุตารักษ์, สมเด็จพระ	๓๑
ศรีสุนทรเทพ, เจ้าฟ้ากรมขุน	๓๓
ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ช่างกูร),	
พระยา	๑๖๑
ศรีสุนทรโวหาร (พัก), พระ	๑๕
ศรีสุวิเชนทร, สมเด็จพระ	๓๑
ประจวบครรภัก	๓๕
ศรีสุริยวงศ์, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา	
เรียนวิชาฝรั่ง	๖๒
หัตถทหารบนเล็ก	๑๐๔
จัดทหารเรือ	๑๐๕-๑๐๖
อาจเป็นผู้สำเร็จ ๑	๑๐๘
ประชุมทวาราชสมบัติ	๑๑๔
รับเป็นผู้สำเร็จ ๑	๑๑๖
ส่งราชการในที่ประชุม	๑๒๓
อุปราชระงับเหตุการณ์	๑๒๖
ไมตรีกับนายน้อยช	๑๓๔
ไปสิงคโปร์	๑๖๓

เรื่องเสด็จอินเดีย	๑๗๕, ๑๗๖
ศรีเสาวภาคย์, พระองค์ชาย	๑๕๒
ศักดิ์พิเศษ, กรมพระราชวังบวรมหา เป็นมหาอุปราช	๖๓
ศักดิ์สหราชอาณาจักร, เรือ	๑๓๕
ศาลเจ้าเสือ, ย้าย	๑๕๗, ๑๕๘
เสวตวรรรณ (ข้างต่าง), พระ	๑๕๖
สงครามกระชิต, เรือ	๑๓๕
สมเด็จพระเจ้าพระยา, บันดาศักดิ์	๕๓
สมโภชเดือน	๒
สมมตอมรินทร์, กรมพระ	๑๗
สมรรัตนศิริเชษฐ, กรมหลวง	๑๓, ๑๔
สมิท, กัปตัน	๑๓๐
สยามวงศ์, คณะ	๖๐
สยามประสพมิตร, เรือ	๑๓๕
สรรพศาสตร์ศุกกิจ, กรมหลวง	๑๖
ศรานุรักษ์, วัง	๑๐๕
สวนกุหลาบ, พระตำหนัก	๒๒
สว่างวัฒนา, พระองค์เจ้าหญิง (ดูพื้นวิเสสา, สมเด็จพระ)	๑๕๒
สอดเบา (พระขรรค์นคร), สมิง	๓๗
สังข์ สุกติ, พระปลัด	๕๕, ๖๐
สังฆราช (มี), สมเด็จพระ	๓๘
สังฆราช (สา), สมเด็จพระ	๑๘๕
สาภักกิจประมวล (แปลก), พระยา	๑๒๑
สำราญขมาตยา, เก่ง	๑๔๕
สิงคโปร์, เสด็จ	๑๖๘-๑๗๑
สิงหนาทราชครูจกฤทธิ, พระองค์เจ้า	๒๒
สิริจุมภตเจดีย์, พระ	๓๕
สิริเสนเจดีย์, พระ	๓๕
สีนาคสวาสดี, เจ้าพี่	๑๓
สุครัตนราชประยูร, สมเด็จพระกรมพระยา	๑๔๕

สุธรรมมนตรี (บุนศรี), เจ้าพระยา	๑๔๓
สุรพันธ์พิสุทธิ (เทศ บุนนาค), เจ้าพระยา	๑๗
สุเมธมนี (ชาย พุททวงศ์), พระ อุกติก	๔๕ ๕๖
สุรวงศ์วิวัฒน์, เจ้าพระยา	๑๖๕
สุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต), พระยา จัดกรมทหารมหาดเล็ก	๑๖๑
ตามเสด็จสิงคโปร์	๑๖๕
สุนัน	๘๕
เสนานุรักษ์, กรมพระราชวังบวรมหา	๓๓, ๔๑
เสียว	๑๒๕
เสาชิง, เรือ	๒๐๕-๒๐๖
แสง เสมียน, กุณ	๑๑
โสกันต์	๑๕๑
โสกันต์, พระจอมเกล้า	๓๘
โสฬส	๑๒๕
หว่าก, เสด็จ	๒๓-๒๗
หุ่ม, หม่อมเจ้าหญิง	๑๕๓
โหราธิบดี (เถื่อน), พระยา	๒๗
อดีตสรุดมเดช, กรมหลวง	๑๖๕
อดุลยลักษณ์สมบัติ, กรมหมื่น	๑๕๒
อนันตการฤทธิ, กรมหมื่น	๑๕๒
อินมณีนี (ศรี), พระ (ดูพญาจารย์, สมเด็จพระ)	๖๐
อภัยภูธร, เจ้าพระยา	๓๗
อภินาวินเวศน์, พระ	๕
อรสุมพล, กรม	๑๓๕
อ่วมออกโรย, อ้าย	๑๓๑
อัครราชวรเดช, เรือพระที่นั่ง	๒๕
อัครศรีรัตนาศน์, เรือ	
อั้งยี่	๑๓๒
อัฐ	๑๒๕

อัฐปโลม, เรือง	๑๒๘—๑๓๐	อิศรานุรักษ์, กรมขุน	๔๑
อาภรณ์, เจ้าฟ้า	๓๓	อิศเรศวรสังสรรค์, กรมขุน	
อาลบาสเตอร์, มิสเตอร์	๑๒๗	(คูบนเกล้า, สมเด็จพระ)	๖๘
อาสาตรีส, เรือ	๑๓๕	อุณากรรณอนันตรชัย, พระองค์เจ้า	๑๗๖
อินทรประพาส (เลี้ยง), จมื่น	๓	อุบลวิวงศ์	๖๐
อินเดย์, เสตัจ	๑๗๕—๑๗๘	อุปเทศทวยหาญ	
อินทราชบิด (เนียม), พระยา	๑๕๕	(ลามาช), หลวง	๑๓๗
อิมเป้, นายร้อยเอกอังกฤษ	๑๐๔	เอม, เจ้าคุณจอมมารดา	๑๕๓
อิศรสุนทร, เจ้าฟ้ากรมหลวง	๓๑, ๓๓	แฮร์รี ออด, เซอร์	๑๖๔

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ของสภามณฑลจังหวัดนครราชสีมา แห่งประเทศไทย

จุฬารัตน์ ซอย 2 ถนนพญาไท พระนคร โทร. 34877

นายมาตรหมาย พิมพ์มาศ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

มกราคม 2506

ในบรรดาพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร นั้น เรื่อง **ความทวิงจำ** (ที่ทรงพระนิพนธ์ค้างไว้) เป็นหนังสือที่จับใจผู้อ่านยิ่งกว่าพระนิพนธ์เรื่องอื่นใดที่ตีพิมพ์สู่มหาชนแล้ว สมเด็จพระองค์นี้ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ ก่อนพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต ๗ ปี ว่าที่จริงแล้วทรงจำพระราชบิดาไม่ได้เท่าไรนัก หากในฐานะที่ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์ จึงทรงพรรณนาว่าด้วยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียบทหนึ่งเต็มๆ และหลักฐานเป็นอันมากที่จะเปิดเผยคราวนี้เอง ดังทรงสรุปฐานะของพระราชบิดาไว้ในทางพงศาวดารว่า

“ในชนนั้นมีประเทศที่เป็นอิสระอยู่ทางตะวันออกนี้ ๕ ประเทศด้วยกัน คือ พม่า ไทย ฉวน จีน และญี่ปุ่น นอกจากเมืองไทยแล้ว ต้องยอมทำหนังสือสัญญาด้วยลูกฝรั่งเอากาลังบังคับทั้งนั้น ที่เป็นประเทศเล็ก เช่น พม่า และฉวน ก็เลยตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเมื่อปลายมือ แม่ที่เป็นประเทศใหญ่หลวง เช่น เมืองจีน ก็เกิดจลาจลและลำบากยากเข็ญสืบมาจนทุกวันนี้ กลับเอาตัวรอดได้แต่ประเทศญี่ปุ่น เพราะเขามีกินดีมีทุนมากด้วย ถึงกระนั้นก็ต้องรบราชมาพันกันเอง แล้วจึงตั้งตัวได้ มีประเทศสยามประเทศเดียวที่ได้ทำหนังสือสัญญากับฝรั่งโดยฐานเป็นมิตร และบ้านเมืองมิได้เกิดจลาจลเพราะทำหนังสือสัญญา.....”

สมเด็จพระราชา ทรงพรรณนาว่าด้วยพงศาวดารต่อไป ถึงการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงสืบราชสันตติวงศ์ และสืบแรกในรัชกาลที่ ๕ นั้น แม้พระองค์เองจะทรงพระเยาว์ ก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้รับใช้ใกล้ชิดพระบรมเชษฐาธิราช เป็นเหตุให้ทรงได้สังเกตราชกิจและทรงรอบรู้ในสิ่งต่างๆ ภายในพระราชสำนัก พระนิพนธ์ตอนนี้เป็นความทรงจำอย่างแท้จริง ทรงเล่าเหตุการณ์ในขณะนั้นตามที่ได้ทรงประสบพบเห็นในขณะที่เยาว์พระชันษา แต่ก็ทรงไว้ซึ่งพระปัญญาสามารถ และทรงแต่งเมื่อทรงจัดเจนราชการและงานพระนิพนธ์แล้ว ยังไม่มีหนังสือเล่มไหนเล่าพงศาวดารไทยสมัยนี้ได้ดีเช่นนั้น และก็คงจะไม่มีใครเล่าได้เสียแล้วควรที่จะแปลความทรงจำนี้ออกเป็นภาษาต่างประเทศด้วย

แปลจากพระนิพนธ์ของ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ที่ทรงแนะนำหนังสือไทยใน วารสารของสยามสมาคม เล่ม ๓๖ ภาค ๒